

Український

ІСТОРИЧНИЙ

ЖУРНАЛ

4

1964

Український ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 4

ЛИПЕНЬ—
СЕРПЕНЬ

1964

РІК ВИДАННЯ ВОСЬМИИ

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

З М І С Т

СТАТТІ

- А. В. Санцевич — Дружба народів СРСР в післявоєнній українській радянській історіографії 3
- П. П. Бачинський, М. А. Коновалов — Боротьба КП(б)У проти троцькізму на початку 20-х років 15
- ДО 25-РІЧЧЯ ВИЗВОЛЕННЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ
- Я. Я. Колотуха — Возз'єднана Україна 28
- І. Я. Кошарний (Львів) — Піднесення культурно-технічного рівня робітників західних областей Української РСР 39
- Є. М. Галушко (Львів), Б. К. Дудикевич (Львів) — КПЗУ — організатор боротьби трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною 50

ПОВІДОМЛЕННЯ

- Ю. О. Курносів — Зародження нової форми навчання без відриву від виробництва 58
- О. С. Кудлай — Зростання культурно-технічного рівня робітничого класу України в післявоєнний період (1945—1953 рр.) 63
- Т. М. Кольяк — З історії хімізації народного господарства 69
- П. М. Яцків, І. М. Шумейко (Львів) — Комсомол — вірний помічник Комуністичної партії Західної України 75
- М. К. Кучеров (Івано-Франківськ) — Комуністична партія Східної Галичини — організатор радянського будівництва в 1920 р. 80
- В. І. Буганов (Москва) — Про деякі методи роботи В. І. Леніна над джерелами в праці «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму» 87

ЗАМІТКИ

- В. І. Полурез — Нові форми змагання у металургійній промисловості Української РСР (1959—1961 рр.) 94
- Д. П. Костенко (Суми) — Соціалістичне змагання тваринників Півдня України в 1956—1962 рр. (Висновки) 98
- С. М. Сирцова — Робітничий клас України в господарському будівництві (1937 — червень 1941 рр.) 100
- В. Ю. Твердохліб (Коломия) — Комуна в селі Микитицях 104

ДО ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

- М. К. Івасюта (Львів) — Новий Роздол 106
- Я. Й. Біліченко (м. Сокаль) — Скоморочи 108
- П. С. Дішлевий (Полтава) — З досвіду написання історії села Фурси 109

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- І. А. Манько (Кадіївка) — Використання місцевого матеріалу на уроках суспільствознавства 111
- С. Г. Левницький (Львів) — Наш край в роки Великої Вітчизняної війни 112

НАШ КАЛЕНДАР

П. У. Шатов — Визволення західних районів України в 1944 р.	114
Ж. П. Тимченко — А. І. Ульянова-Єлізарова (до 100-річчя з дня народження)	118
І. П. Кожукало — Борець-революціонер (до 85-річчя з дня народження Є. Б. Бош)	120
С. В. Владимиров — Антон Миколайович Борисенко (до 75-річчя з дня народження)	124
М. О. Дихан (Одеса), Г. Н. Трофімов (Одеса) — Асен Христов — вірний син КПРС (до 80-річчя з дня народження)	126
В. О. Сидоренко — М. Ф. Берлінський — історик Києва (до 200-річчя з дня народження)	129
Л. А. Коваленко (Кам'янець-Подільський) — 175 років Французької революції	130

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

С. І. Магазинер (Одеса) — Вивчення історії рідного краю	132
І. М. Теодорович (Чернівці) — Викриття істориками НДР загарбницької політики німецького імперіалізму на Сході в роки першої світової війни	134

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Л. В. Олійник — Н. Каменская, М. Шкляр. Боевой отряд КПСС, Госиздат БССР, Минск, 1963, 320 с.	142
Є. С. Шабліовський — «Історичні погляди Т. Г. Шевченка», Вид-во «Наукова думка», К., 1964, 244 с.	144
М. М. Ткаченко — Г. Нудьга. Листування запорожців з турецьким султаном, Вид-во АН УРСР, К., 1963, 72 с.	145
М. Ю. Брайчевський — О. С. Стрижак. Назви річок Полтавщини, Вид-во АН УРСР, К., 1963, 112 с.	146
Л. Н. Пушкар'юв, (Москва) — А. Введенський, В. Дядиченко, В. Стрельський. Допоміжні історичні дисципліни, Вид-во «Радянська школа», К., 1963, 207 с.	147
П. С. Сохань, Г. Й. Чернявський (Харків) — Мито Исусов. Революционного профсъюзно движение в България, (1903—1912 г.), София, 1962, 232 с; Стефан Великов. Организации и борби на кожаро-обущарските и каучуковите работници в България 1878—1944, София, 1963, 177 с.	148

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

В. Я. Андрущенко — Республіканська нарада з історії міст і сіл УРСР	150
К. В. Ситник — Про наукову діяльність сектора історії техніки і природознавства Інституту історії АН УРСР	151
В. Г. Сарбей — Нарада з питань радянської історіографії	152
Г. П. Семілетка — Урочні збори, присвячені 80-річчю з дня народження О. В. Медведєва	153
В. Баранова — Зустріч науковців з учителями	154
Н. Ф. Врадій (Львів) — Семинар з спеціальних історичних дисциплін	155
Г. П. Гарнодій (Ужгород) — Конференція викладачів ужгородського університету	157
Р. О. Юра — Міжнародна конференція, присвячена 1100-річчю початку слов'янської писемності	157
Р. Д. Чайчук (Одеса) — З досвіду роботи партійного архіву Одеської області із старими більшовиками	158
Г. П. Кравченко, Г. І. Коваленко — Захист докторських дисертацій	159

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ф. П. Шевченко (відповідальний редактор), **І. Л. Бутич**, **І. О. Гуржій**, **М. Р. Доній**, **В. А. Жебокрицький**, **П. М. Калениченко**, **С. М. Королівський**, **І. П. Крип'якевич**, **П. А. Лавров**, **В. І. Петров**, **А. В. Санцевич** (заст. відповідального редактора), **М. В. Черненко**, **В. А. Чирко**, **П. М. Шморгун** (заст. відповідального редактора).

Відповідальний секретар **Л. Д. Мрищук**

Адреса редакції: Київ, 29, Кірова, 4, телефон: Б-9-71-31.

Статті

А. В. САНЦЕВИЧ

ДРУЖБА НАРОДІВ СРСР В ПІСЛЯВОЄННІЙ УКРАЇНСЬКІЙ РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Внаслідок перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, успішного історичного розвитку Країни Рад, на основі єдності класових інтересів трудящих нашої вітчизни вирости взаєморозуміння, довір'я і повага між народами СРСР, склалась і загартувалась їх дружба. Як соціалістична форма відносин між народами, ця співдружність виявляється в їх братерському співробітництві, безкорисливій всебічній взаємодопомозі.

Програма КПРС, схвалена ХХІІ з'їздом партії, закликає «зміцнювати дружбу народів як одно з найважливіших завоювань соціалізму»¹. У світлі цієї вказівки особливого значення для істориків набирає вивчення братерської співдружності і взаємодопомоги народів СРСР. Певний наголос в Програмі КПРС робиться на економічному співробітництві радянських республік, на розвитку соціалістичної змістом, національної формою культури народів СРСР. Комуністична партія, підтримуючи прогресивні традиції кожного народу, роблячи їх надбанням усіх радянських людей, всемірно розвиває нові, єдині для всіх націй революційні традиції будівників комунізму.

Висвітлення дружби народів СРСР у її конкретних проявах, простеження закономірностей розвитку цієї дружби — відповідальне і важливе завдання радянських істориків. Виконання його значною мірою сприятиме здійсненню величних звершень розгорнутого будівництва комунізму.

У радянській історіографії є чимало книг, брошур, статей, присвячених цій проблемі. Досить широко була висвітлена передісторія дружби народів СРСР до Великого Жовтня — самовіддане обстоювання вітчизни всіма народами від іноземних загарбників, а також спільна боротьба трудящих проти панівних класів. Звичайно, в царській Росії не могло бути й мови про ту монолітну єдність народів, яка стала можливою лише за соціалістичного ладу, коли були ліквідовані експлуататорські класи, що стояли на перешкоді дружби народів.

Природно, що в українській радянській історіографії велике місце належить питанням співдружності саме українського народу з іншими народами нашої багатонаціональної вітчизни.

До 300-річчя возз'єднання України з Росією вийшли підготовлені істориками республіки три великі збірники статей з висвітленням проблеми дружби народів СРСР². В першому збірнику київські історики

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1961, стор. 101.

² «Віковична дружба російського і українського народів», «Радянська школа, К., 1964, 350 с.; «Віковична дружба народів-братів», Вид-во АН УРСР, К., 1954, 208 с.; «Історичне значення возз'єднання України з Росією», Вид-во АН УРСР, К., 1954, 300 с.

К. І. Стецюк, І. С. Слабеев, К. Г. Гуслистий, В. А. Дядиченко, Д. І. Мишко, Ф. Є. Лось, М. Н. Лещенко, В. Л. Варецький, І. О. Гуржій, С. М. Белоусов прагнули охопити спільний історичний процес і розвиток дружби братніх російського і українського народів за 300 років і навіть раніше (з часу Київської Русі). У другому збірнику, в основному підготовленому львівськими істориками І. П. Крип'якевичем, С. Т. Білецьким, Є. А. Яцкевичем, В. П. Огоновським, та третьому, написаному київськими істориками О. К. Касименком, К. Г. Гуслистим, А. О. Введенським, В. О. Голобуцьким, О. С. Компан, О. Б. Слуцьким, К. І. Стецюк, В. А. Дядиченком, М. А. Рубачем, І. Т. Куликом, В. В. Усенком, В. Л. Варецьким розглядаються недосліджені або слабо розроблені питання проблеми.

Інститут історії партії ЦК КП України підготував збірник, присвячений провідній ролі Комуністичної партії у зміцненні братерського союзу і непорушної дружби народів СРСР³. Але це цілком самостійна проблема, яка заслуговує окремого розгляду. Надалі торкатимемося праць з історії партії постільки, поскільки в них висвітлюються загальноісторичні питання.

Повністю проблемі, що розглядається, або лише її радянському періоду, присвячуються ювілейні брошури Ф. П. Шевченка, М. Н. Лещенка, Г. Ясницького, Д. В. Дятлева та ін.⁴ За своїм науковим рівнем до них примикають брошури, видані у попередні роки: С. М. Белоусова, К. І. Стецюк, П. К. Стояна⁵ та ін. Історики С. М. Белоусов, І. О. Гуржій, В. А. Дядиченко, П. С. Загорський, О. К. Касименко, С. М. Ковбасюк, І. Т. Кулик, П. А. Лавров, П. К. Стоян та ін. висвітлювали цю тему в статтях, що ввійшли до збірників, наукових записок, журналів.

Найдокладніше висвітлюється питання дружби народів СРСР в радянський період у брошурі М. Н. Лещенка «Непорушна дружба народів СРСР — джерело сили і могутності радянської держави». Автор проводить чітку якісну межу між дожовтневим періодом — часом зародження дружби народів нашої країни, і післяжовтневим, — періодом розвитку і розквіту цієї дружби.

До 300-річчя возз'єднання України з Росією вийшло чимало літератури, присвяченої окремим питанням проблеми, що розглядається. Ці праці мають більше, ніж попередні, історіографічне значення, оскільки в них автори, досліджуючи певні аспекти проблеми, вносять в неї елементи нового. Але, щоб уникнути зайвих повторень, до цієї літератури повернемось нижче. А перед цим спинимось на недоліках, характерних для всієї літератури про дружбу народів, виданої до ХХ з'їзду КПРС. Ці недоліки були переважно зв'язані з впливом культу особи Сталіна на історичну науку.

Часом передісторія дружби народів СРСР в дожовтневий період зображувалася майже як розквіт цієї дружби. Вірно твердячи, що на-

³ «Комуністична партія — натхненник і організатор братерського союзу і непорушної дружби народів СРСР», К., 1954, 190 с.

⁴ Ф. Шевченко. Історичне значення віковичної дружби українського та російського народів, К., 1953, 79 с.; його ж, Историческое значение вековой дружбы украинского и русского народов, К., 1954, 95 с.; М. Н. Лещенко. Непорушна дружба народів СРСР — джерело сили і могутності Радянської держави, К., 1954, 80 с.; Г. Ясницький. Дружба народів СРСР — джерело процвітання Радянської України, К., 1954, 215 с.; Д. В. Дятлев. Расцвет Советской Украины в братской семье народов СССР, М., 1954, 40 с.

⁵ С. М. Белоусов. Велика співдружність народів СРСР — джерело сили і могутності радянської соціалістичної держави, К., 1952, 40 с.; К. І. Стецюк. Віковична дружба українського і російського народів, К., 1950, 32 с.; П. К. Стоян. Радянська Україна — складова і невід'ємна частина Радянського Союзу, К., 1952, 42 с.

роди нашої вітчизни одностайно виступали проти іноземних загарбників (тут справді збігалися об'єктивні інтереси і пригноблених, і експлуаторських класів народів царської Росії), автори відповідних праць зазначають, що ті самі народи боролися спільно і проти своїх експлуаторів. В даному випадку слід було зазначити, що автори брали поняття «народ» як «народні маси», що становили суспільну силу революційного руху.

Недостатньо уваги (здебільшого це були загальні заяви без достатнього підкріплення конкретним матеріалом) приділялося переслідуванням національної культури пригноблених народів царської Росії (зокрема, українського) російськими панівними колами.

Марксистсько-ленінське вчення твердить про рівноправність народів незалежно від того, малі вони чи великі. Однак, виходячи з сталінського висловлення про російський народ як «керівний народ», автори відповідних праць називали найбільшу націю в СРСР «найвидатнішою», «керівною», «провідною». Подібні епітети не витримують критики навіть коли ці автори суперечачи собі ж, говорять, що російський народ рівний серед рівних народів СРСР. Все це відзначаємо, шануючи величезний вклад, який вніс російський народ у справу дружби і розвитку народів нашої вітчизни.

Цілком закономірною є поява до 300-річчя об'єднання українського і російського народів у єдиній державі чи до будь-якого іншого ювілею публіцистичних статей, брошур, навіть книжок. Для цього відводять свої сторінки газети, літературні журнали, видавництва випускають окремі брошури. Така публіцистична література допомагає читачеві на нечисленних, переважно широко відомих фактах збагнути історичне значення відповідної події. Але в той же час першочерговим завданням науковців-істориків є дослідження «білих плям» даної проблеми, недостатньо висвітлених періодів, зв'язків між народами. Однак чимало істориків намагалися охопити в своїх статтях і брошурах все 300-річчя після Переяславської Ради, внаслідок чого неспроможні були забезпечити високого наукового рівня і оригінальності своїх творів. Дуже частими були повторення однакових фактів, їх аналогічна інтерпретація.

Із загального вузькопопуляризаторського рівня цієї літератури випливає і те, що в ній відсутній (за винятком статей у наукових записках) будь-який серйозний науковий апарат.

В обстановці культу особи надзвичайно перебільшувалась роль Сталіна у розробці проблем дружби народів і національної політики. Помилки Сталіна в національному питанні зовсім обходились.

На шкоду об'єктивному висвітленню дружби українського народу з російським та іншими народами СРСР йшло те, що у таких працях або замовчувалась, або давалась у спотвореному, невірному вигляді діяльність видатних діячів Комуністичної партії і уряду Радянської України, яких було безпідставно репресовано або опалюжено в роки культу особи, і водночас звеличувалась короткочасна діяльність на Україні Молотова і Кагановича. У читачів складалось враження, нібито партійна та державна робота в республіці налагоджувалась лише за участю «сталінських посланців».

Часто розкриття процесу розвитку дружби народів СРСР (радянського періоду) підмінялося лише переліком досягнень українського та інших народів у галузях економіки і культури. В ряді праць збідненим і одноманітним є підбір прикладів співдружності братерських народів СРСР. Це переважно змагання гірників Донбасу і Кузбасу, машинобудівників Харкова і Ленінграда, колгоспників Генічеського району УРСР і Махарадзевського району Грузинської РСР та ін. До того ж,

як правило, лише згадуються сторони, що змагаються між собою, але не наводяться конкретні дані про це змагання, не висвітлюється його розвиток.

Проявом дружби народів іноді вважають звичайний обмін між республіками Радянського Союзу машинами, продовольством, різними матеріалами, хоч це стосується іншої проблеми — економічних зв'язків всередині СРСР, — яка ще слабо досліджена нашими істориками.

На наш погляд, в галузі економіки співдружність народів соціалістичної держави виявляється і у взаємодопомозі (в ході соціалістичного змагання, у поданні безплатної матеріальної підтримки, в передачі різних виробничих удосконалень, раціоналізацій тощо).

Незважаючи на шкідливий вплив культу особи в післявоєнні роки, були і певні досягнення у дослідженні проблеми, що розглядається. XX з'їзд КПРС, рішуче засудивши шкідливі наслідки культу особи Сталіна, розбив пута, що сковували історичну науку. Це сприяло і успішному розвитку досліджень про дружбу народів СРСР.

Про братерське економічне співробітництво українського народу з російським та іншими народами СРСР пишуть Л. І. Кухаренко, О. М. Румянцев, І. Д. Попов та ін.⁶ Автори на конкретному матеріалі розкривають різні форми економічної взаємодопомоги братніх народів СРСР, соціалістичне змагання, обмін кадрами, запозичення передового досвіду між трудящими різних республік та ін.

Досліджувались і культурні зв'язки братніх народів нашої вітчизни. Цьому питанню присвячується невелика брошура Г. Л. Дем'янчука і кілька статей⁷. Г. Л. Дем'янчук розглядає весь період братнього єднання культур російського і українського народів, приділяючи порівняно обмежене місце радянському періоду (25 сторінок з 60), коли особливої інтенсивності досягла ця співдружність. Сам обсяг брошури не дав авторові можливості змалювати цілісну картину розвитку братніх культур. В частині, присвяченій радянському періоду, відзначається проведення декад літератури і мистецтва в Москві і Києві, розкриваються висвітлення в українських літературних творах теми дружби народів, діяльність російських митців на Україні, тісна співдружність учених УРСР і РРФСР. Але слабо показано співробітництво в галузі суспільних наук, відображення дружби народів у російській літературі, вклад українських діячів у розвиток культур братніх народів.

Питання дружби народів СРСР за історичними періодами висвітлюється нерівномірно. Вийшло кілька статей про співдружність братніх народів нашої вітчизни під час Великої Жовтневої соціалістичної революції і в роки громадянської війни⁸. На конкретних фактах автори по-

⁶ Л. І. Кухаренко. Українська РСР — складова і невід'ємна частина Радянського Союзу, К., 1954, 30 с.; А. Румянцев. Экономическое сотрудничество русского и украинского народов, журн. «Коммунист», 1954, № 7, стор. 16—32; І. Д. Попов. Расцвет экономики и культуры Советской Украины в братской семье народов СССР, Труды Харьковского медицинского института, вып. 34, Харьков, 1955, стор. 9—24.

⁷ Г. Л. Дем'янчук. Братне єднання культур російського і українського народів, К., 1954, 60 с.; «Співдружність української і російської науки», журн. «Наука и життя», 1954, № 2, стор. 1—4; В. В. Данилевський. Нерушні зв'язки, журн. «Наука і життя», 1954, № 3; Н. Крутнкова. Велике братство, журн. «Советская Украина», 1951, кн. 2, стор. 94—105.

⁸ У. Рядніна, Ф. Шерстюк. Комуністична партія — натхненник і організатор допомоги великого російського народу українському в його боротьбі за встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні (1917—1920 рр.), «Комуністична партія — натхненник і організатор братерського союзу і непорушної дружби народів СРСР», стор. 77—112. І. І. Шевченко. Дружба великого російського і українського народів у роки громадянської війни. «Праці Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка», I, Гуманітарні науки, К., 1954, стор. 73—86.

казують, як гартувалася дружба українського, російського та інших народів Росії в горнилі революційних та воєнних випробувань. Хвилюючій сторінці самовідданої боротьби революційних латинських стрільців за свободу українського народу в роки громадянської війни присвячують свою статтю В. Р. Раєвський та Г. І. Курпнек⁹. Вони розповідають про героїчну участь латиської стрілецької дивізії в боях проти військ Каледіна, Денікіна, Врангеля, про її взаємодію з червоним козацтвом. М. І. Куліченко висвітлює братерську допомогу російського народу трудящим України в культурному будівництві 1917—1920 рр., показав діяльність на Україні агітпоїздів, очолюваних М. І. Калініним, Г. І. Петровським, А. В. Луначарським, зв'язки двох наркоматів освіти, обмін театральними колективами¹⁰. С. Н. Саженок написав про співробітництво російського і українського народів у радянському будівництві на Україні в 1919 р., фінансову, економічну допомогу РРФСР — Україні, про надсилання трудящими України продовольства РРФСР, Білорусії, Литви, Латвії¹¹.

У висвітленні відбудовного періоду найбільшу увагу дослідників привертає проблема утворення СРСР. Роль українського народу в русі за створення СРСР простежує А. І. Ільїна, показуючи спільні зусилля братніх народів, спрямовані на утворення соціалістичної союзної держави¹².

Та тільки після викриття культу особи Сталіна стало можливим показати на весь зріст велетенську постать В. І. Леніна у створенні СРСР. Цьому важливому питанню і присвятила дві свої брошури В. В. Пентковська¹³. Вона спинилась на ленінській програмі розв'язання національного питання в Росії, початку здійснення ленінської національної політики в країні Рад, створенні за геніальними накресленнями В. І. Леніна СРСР як союзу рівноправних радянських республік, торжестві ленінської національної політики. Автор показує хибні попередні настанови Сталіна щодо створення СРСР, викриває так звану теорію «автономізації». Але в першій брошурі В. В. Пентковська робить це значно послідовніше, переконливіше і конкретніше, ніж у другій.

Значну увагу дружбі народів СРСР приділяє С. Й. Якубовська у змістовній монографії «Будівництво союзної радянської соціалістичної держави. 1922—1925 рр.» (М., 1960, 400 с.). На основі нових архівних та опублікованих матеріалів П. П. Бачинський показав всенародний рух на Україні за утворення СРСР¹⁴, а В. А. Чирко дослідив процес створення дипломатичного союзу України з РРФСР та іншими радянськими республіками¹⁵.

«Комуніст України» в № 12 за 1962 р. опублікував змістовну підбірку «Великому Союзу РСР — 40 років», в якій вміщено присвячені дружбі та братерству народів нашої вітчизни історичні документи, статті голови Президії Верховної Ради УРСР Д. С. Коротченка, науковців Б. Є. Патона, М. Т. Рильського, В. П. Комісаренка, В. А. Чирка, хвилюючі розповіді про соціалістичне змагання народів-братів.

Значно слабше показана братерська співдружність народів Радянської країни у відбудові народного господарства (1921—1925 рр.). Так,

⁹ «Український історичний журнал», 1960, № 3, стор. 116—123.

¹⁰ Там же, стор. 104—115.

¹¹ «Український історичний журнал», 1958, № 5, стор. 137—148.

¹² «Наукові записки Київського університету», т. XIII, вип. I, Збірник історичного факультету, № 4, 1954, стор. 149—172.

¹³ В. В. Пентковская. Роль В. И. Ленина в образовании СССР, М., 1956, 40 с.; її ж, Роль Ленина в створенні СРСР, К., 1957, 86 с.

¹⁴ «Український історичний журнал», 1962, № 6, стор. 29—40.

¹⁵ Там же, стор. 40—50, журн. «Комуніст України», 1962, № 12, стор. 37—44.

А. А. Недух показав дружні зв'язки комнезамів України з трудящим селянством РРФСР і республік Середньої Азії¹⁶. Розквіту Радянської України в братерській сім'ї народів СРСР у роки мирного соціалістичного будівництва присвятив свою статтю П. В. Шостак¹⁷.

Зовсім слабо висвітлені в українській радянській історіографії питання дружби народів СРСР у реконструктивний період і передвоєнні роки. Це певною мірою пояснюється пануванням у ці роки культу особи Сталіна, який перешкоджав дослідникам показувати рядових трудівників, без чого висвітлення даної проблеми дуже обмежене. Проте В. К. Гук розглянула питання братерської допомоги великого російського народу українському в індустріалізації республіки¹⁸, показавши, як російські робітники ділились з українськими досвідом боротьби за підвищення продуктивності праці, за зміцнення трудової дисципліни, мобілізацію коштів. На матеріалах важкої промисловості Л. І. Берлін та А. І. Епштейн висвітлили взаємодопомогу російських та українських робітників у боротьбі за виконання першої п'ятирічки¹⁹.

В українській радянській історіографії значна увага приділяється висвітленню возз'єднання українського народу в єдиній Українській радянській державі²⁰. Автори підкреслюють, що ця вікопомна подія в житті українського народу могла статися завдяки братерській допомозі всіх народів СРСР.

Значно повніше, ніж у попередні періоди, висвітлюється бойова співдружність українського народу з іншими народами нашої Вітчизни в роки Великої Вітчизняної війни. Цим питанням у загальному плані займався М. І. Кравчук, який показав спільні дії радянських воїнів різних національностей проти загарбників, бойову співдружність партизанських загонів, братерську допомогу всіх народів СРСР у відбудові народного господарства визволених від окупантів районів тощо²¹.

Розробляються й окремі аспекти цієї важливої теми. М. З. Данилюк²² розповів про самовіддану працю колгоспників України, евакуйованих у східні райони СРСР, показав їх обмін досвідом з місцевими трудівниками сільського господарства. Однак статті бракує узагальнень.

Розгортанню соціалістичного змагання шахтарів Донбасу з нафтовиками Азербайджану в 1943—1944 рр. присвятив свою статтю В. А. Ежов, який показав зокрема допомогу бакінців у відбудові Донбасу. Про участь у цій самій благодійній справі трудящих Казахстану написали М. Козибаєв і А. Жумасултанов²³.

¹⁶ «Український історичний журнал», 1960, № 3, стор. 97—104.

¹⁷ «Комуністична партія — натхненник і організатор братерського союзу і непорушної дружби народів СРСР», стор. 113—135.

¹⁸ «Наукові записки Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка», т. XIII, вип. I, Збірник історичного факультету № 4, стор. 191—209.

¹⁹ Журн. «Исторические записки», 1955, 50, стор. 309—327.

²⁰ Див., наприклад, В. Л. Варецький і І. О. Гуржій. Возз'єднання українського народу в єдиній українській радянській державі, «Віковична дружба російського і українського народів», стор. 289—316; В. Л. Варецький. Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі, «Історичне значення возз'єднання України з Росією», стор. 273—298; Г. К. Матвеев. Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській соціалістичній державі, «Праці Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка», I, Гуманітарні науки, стор. 105—120.

²¹ М. Кравчук. Розвиток і зміцнення братерської співдружності українського народу з великим російським та іншими народами СРСР в період Великої Вітчизняної війни (1941—1945), «Комуністична партія — натхненник і організатор братерського союзу і непорушної дружби народів СРСР», стор. 158—188.

²² «Український історичний журнал», 1960, № 3, стор. 78—86.

²³ «Український історичний журнал», 1960, № 3, стор. 86—90; 1964, № 1, стор. 51—53.

Певна увага приділяється дружбі українського і башкирського народів у роки Великої Вітчизняної війни²⁴. Співдружність двох народів найбільше розкривається в плані наукових зв'язків, допомоги українських вчених башкирським, а також виробництву, інших культурних зв'язків, показується сприяння башкирського народу у відбудові народного господарства України.

Вивчення питань культурних зв'язків у роки Вітчизняної війни стосується стаття О. І. Дудіна про братерську допомогу російського та інших народів СРСР у відбудові шкіл і дитячих установ Радянської України в 1943—1945 рр.²⁵.

Чимало істориків займалось вивченням питань дружби українського народу з іншими народами нашої вітчизни в післявоєнні роки (особливо в 1945—1950 рр.). А. Д. Ярошенко висвітлює роль Комуністичної партії як натхненника і організатора безвідмовної допомоги братніх народів СРСР українському народові у відбудові і дальшому розвитку народного господарства і культури республіки²⁶, зокрема заходи Комуністичної партії по розгортанню народної ініціативи щодо допомоги українському народові у післявоєнні роки, наводить конкретний матеріал про дружні зв'язки і взаємодопомогу народів СРСР. К. В. Постнікова розробила тему про боротьбу партії за зміцнення братерського співробітництва народів СРСР у відбудові і дальшому розвитку промисловості в 1946—1950 рр.²⁷. Вона відзначає як важливий прояв дружби народів участь представників різних народів у великих будовах — Волго-Донського каналу, Куйбишевської і Каховської ГЕС і т. д.

Дружбу і співробітництво народів СРСР у відбудові й дальшому розвитку народного господарства України досліджують Г. Т. Кікалов, О. Євдокімов, С. Дмитренко, М. О. Буцько, В. М. Тараненко²⁸. Відбудова промисловості характеризується конкретними прикладами. Автори показують допомогу Україні кадрами, устаткуванням, різними матеріалами. Колгоспники братерських республік брали шефство над сільським господарством визволеної України, надсилали посівні матеріали, худобу. У згаданих працях відзначається допомога інших республік СРСР у розвитку західних областей УРСР. Ряд опублікованих матеріалів присвячується спеціально цьому питанню. В. П. Огоновський розглядає допомогу в індустріалізації західних областей²⁹. Розквіт

²⁴ Л. Усманов. Дружба російського, українського та башкирського народів, журн. «Вітчизна», 1954, № 8, стор. 76—83; Х. Б. Кінзебулатов. Дружба і співробітництво українського і башкирського народів у роки Великої Вітчизняної війни, «Український історичний журнал», 1960, № 3, стор. 90—97.

²⁵ «Наукові записки Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР», т. XX, серія педагогічна, К., 1963, стор. 201—221.

²⁶ «Комуністична партія — натхненник і організатор братерського союзу і непорушної дружби народів СРСР», стор. 158—188.

²⁷ «Научные записки кафедр истории КПСС и политической экономии Одесского государственного педагогического института им. К. Д. Ушинского», т. XXI, Одесса, 1958, стор. 81—100.

²⁸ Г. Т. Кікалов. Допомога великого російського народу українському народові у відбудові народного господарства в післявоєнний період, К., 1954, 40 с.; М. О. Буцько, В. М. Тараненко. Дружба і співробітництво народів СРСР у відбудові та дальшому розвитку народного господарства України (1943—1950 рр.), «Український історичний журнал», 1962, № 4, стор. 15—25; О. Євдокімов, С. Дмитренко. Допомога великого російського народу українському народові в післявоєнний період, журн. «Харків», 1954, кн. 6, стор. 120—129; Н. А. Буцько. Коммунистическая партия — организатор всенародной помощи Советской Украине в восстановлении народного хозяйства в годы Великой Отечественной войны, К., 1962, 179 с.

²⁹ «Віковична дружба народів-братів», стор. 198—207.

Закарпаття в дружній сім'ї народів СРСР простежують О. Д. Колесник³⁰ і К. О. Куценко³¹.

Передачу Кримської області до складу Української РСР як величній акт дружби братніх народів нашої вітчизни висвітлює у своїй статті М. Кур'янов. Він коротко спиняється на історичних зв'язках України і Криму, показує стан економіки і культури Кримської області у післявоєнні роки³².

Формування і розвиток соціалістичних націй проливає світло на дружбу народів СРСР, тому що вона органічно випливає з самої природи цих націй. У радянській історіографії є праці, присвячені виникненню і розвитку української соціалістичної нації³³. В них відзначається, що становлення і розвиток соціалістичних націй відбувається на основі взаємодопомоги і співробітництва в справі економічного, державно-політичного і культурного будівництва. Правда, згадані праці позначені впливом культу особи. Конкретно-історичний аналіз утворення і розвитку української соціалістичної нації автори намагаються втиснути у прокрустове ложе чотирьох сталінських ознак націй. Отже, проблема виникнення і розвитку української соціалістичної нації ще чекає на своє глибоке, всебічне дослідження.

У післявоєнні роки посилюється інтерес істориків до вивчення дружби і співробітництва українського народу з народами нашої вітчизни. Вище вже згадувались статті А. Усманова і Х. Б. Кінзебулатова про співдружність українського і башкирського народів. Ю. Юргініс і П. Тичина стисло розглянули розвиток дружби українського і литовського народів³⁴. Згадавши про обмін різною промисловою продукцією між двома республіками, автори головну увагу сконцентрували на культурних зв'язках. Ю. Бутенас пише про дні української культури в Литві, роблячи короткий екскурс у культурне співробітництво між українським і литовським народами ще в дореволюційний час³⁵.

Дружба українського і грузинського народів зокрема показується на яскравому прикладі співдружності колгоспників с. Шрома Махарадзевського району Грузинської РСР і м. Генічеська Української РСР³⁶.

Лінії культурних зв'язків народів Комі АРСР та України простежив С. Г. Лавров, який відзначає відвідування письменниками Комі України, поширення наслідувань українських пісень серед народу комі, переклади Т. Г. Шевченка і П. Г. Тичини на комі-пермязьку мову³⁷.

Велике значення для дослідження братерської дружби народів СРСР мали наукові сесії, присвячені цьому питанню. Особливо плідними є зв'язки, які встановилися в цьому відношенні між українськими

³⁰ А. Д. Колесник. Советское Закарпатье в братской семье народов СССР, М., 1960, 32 с.

³¹ «Наукові записки Ужгородського державного університету», т. XXIX, Історія Закарпаття, 1957, стор. 3—38.

³² М. Кур'янов. Великий акт дружби російського і українського народів, журн. «Вітчизна», 1954, № 5, стор. 126—133.

³³ І. Воробйов. Про виникнення і розвиток української соціалістичної нації, К., 1955, 184 с.; В. В. Руднев, Формування і розвиток української соціалістичної нації, К., 1957, 40 с.

³⁴ Ю. Юргініс. Литва і Україна, журн. «Наука і життя», 1963, № 9, стор. 14; П. Тичина. Величайшая вершина, журн. «Советская Украина», 1952, кн. 12, стор. 76—78.

³⁵ Ю. Бутенас. По законам великой дружбы, журн. «Коммунист», (Вильнюс), 1961.

³⁶ Г. Литовченко, М. Орагвелідзе. Творча співдружність і змагання двох колгоспів, К., 1953, 88 с.; Георгій Лебанидзе. Братство, журн. «Культура и жизнь», 1962, № 4, стор. 28—30 та ін.

³⁷ Журн. «Народна творчість та етнографія». 1963, кн. I, стор. 77—83.

і вірменськими істориками. Цьому зокрема сприяла давня історична співдружність двох народів. Відбулося вже дві такі сесії: перша у жовтні 1959 р. в Єревані і друга в Києві та Львові у листопаді 1962 р. Результати цих наукових форумів увійшли в історіографію у вигляді збірника матеріалів, тез, а також окремих статей і матеріалів, опублікованих у пресі³⁸.

Якщо на першій сесії післявоєнному періоду присвячувалась лише одна доповідь — К. Б. Удумяна про соціалістичне змагання трудящих Києва і Єревана, то на другій три матеріали стосувалися цього періоду. А. Б. Арутюнян і К. Б. Удумян зробили певні узагальнення про дружбу вірменського і українського народів в період розгорнутого будівництва комунізму. Вони відзначили спільну боротьбу трудящих двох республік за успішне виконання семирічного плану, розширення соціалістичного змагання між окремими містами, районами, підприємствами, колгоспами, радгоспами Української та Вірменської РСР, наголосили на тому, що посилюється ідейна єдність соціалістичних націй, дедалі більше виявляється їх культурне зближення і взаємозбагачення. Г. І. Ковальчук і П. Т. Семілетов розповіли про економічні зв'язки раднаргоспів західно-українських областей з вірменським раднаргоспом. Українсько-вірменським культурним зв'язкам протягом всього радянського періоду присвятив свою змістовну доповідь Г. М. Шевчук³⁹.

Незважаючи на те, що вже чимало зроблено для вивчення дружніх зв'язків між двома братніми народами, попереду ще велика праця. Необхідно більш конкретно вивчати економічні і культурні зв'язки, соціалістичне змагання і дружбу між окремими районами, підприємствами, колгоспами, радгоспами. Але таке завдання непосильне для одних лише істориків з науково-дослідних установ та вузів. До виконання його слід залучити широке коло вчителів історії, краєзнавців-любителів.

Отже, наявні матеріали свідчать, що дослідження дружби українського народу з іншими народами нашої вітчизни має велике значення. Воно допомагає простежити шляхи економічного і культурного зближення народів СРСР. Але досі численні зв'язки українського народу вивчені ще явно недостатньо. Під цим кутом зору поза увагою істориків залишається багато народів.

Після XX з'їзду КПРС вийшло в світ кілька позбавлених шкідливого впливу культу особи Сталіна робіт про дружбу народів СРСР⁴⁰. Слід відзначити статтю Ф. П. Шевченка про розвиток і зміцнення дружби народів СРСР у період розгорнутого будівництва комунізму⁴¹. Автор справедливо підкреслює, що особливу увагу треба звернути на висвітлення того, що об'єднує народи, а не роз'єднує їх. В статті показано, що зростання економіки і культури СРСР поєднується з піднесенням на вищій щабель дружби і взаємного співробітництва між народами країни.

³⁸ «Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. Сборник материалов научной сессии», Ереван, 1961, 166 с.; «Научная сессия, посвященная историческим связям и братской дружбе украинского и армянского народов в период развернутого строительства коммунизма, Киев — Львов, 23—27 ноября 1962 г.», К., 1962, 40 с. (ротاپринт); Г. Шевчук. Связи украинского и армянского народов в годы Советской власти, журн. «Литературная Армения», 1963, № 8, стор. 82—86; В. К. Восканян, В. В. Грабовецький, І. І. Слин'ко. Історичні зв'язки українського і вірменського народів, «Український історичний журнал», 1960, № 1, стор. 143—145.

³⁹ Див. журн. «Литературная Армения», 1963, № 8, стор. 82—86.

⁴⁰ А. О. Джеджула. Розквіт Радянської України в братній сім'ї народів СРСР, К., 1957, 48 с.; М. О. Буцько. Дружба народів—велике завоювання Жовтня, зб. «Животворна сила змагання і дружби трудівників сільського господарства Київщини і Підмосков'я», К., 1957, стор. 3—13.

⁴¹ «Паростки нового, комуністичного», К., 1960, стор. 36—45.

Значний історіографічний матеріал про дружбу народів СРСР містять публіцистичні статті, нариси і брошури, праці передовиків виробництва. Так, збірник «Дружба» (Донецьк, 1954) у нарисовій формі на окремих показових прикладах розкриває братерську співдружність трудівників Донбасу з трудящими інших республік. Значно повніше висвітлюється творча співдружність гірників Донбасу і Кузбасу Героями Соціалістичної Праці І. Бридьком (Донбас) і Я. Чекмарьовим (Кузбас)⁴². Автори, які очолювали передові бригади двох вугільних басейнів країни, не лише розповідають про співдружність своїх колективів, а й про братерські зв'язки трудівників Кузбасу і Донбасу ще з років перших п'ятирічок, про різні форми соціалістичного змагання і обміну досвідом, розкривають допомогу кузбасівців у визволенні Донбасу від фашистських загарбників і його відбудові.

Багато українських передовиків виробництва розповідають про свою дружбу з виробничниками інших республік⁴³. Обмін кращим досвідом у галузі сільськогосподарського виробництва висвітлюється у виданому відділом пропаганди і агітації Київського обкому КП України збірнику «Животворна сила змагання і дружби трудівників сільськогосподарства Київщини і Підмосков'я».

Приємно відзначити, що за останні роки в областях УРСР вийшло кілька книжок, присвячених різним питанням дружби народів СРСР⁴⁴. Харківський збірник в основному складається з розповідей про дружбу передових виробничників індустріального Харкова з їх колегами в РРФСР, Білорусії, Азербайджані, львівський — про змагання західноукраїнських колгоспників з трудівниками соціалістичних ланів Російської Федерації та Білорусії. Нариси, видані в Донецьку, присвячуються досить широкому колу питань: співдружності шахтарів та металургів України і Грузії, гірників Донбасу і Кузбасу, обміну досвідом між колгоспниками України і Узбекистану. В збірнику розкривається і такий своєрідний прояв дружби народів, як життя і праця представників різних національностей в єдиному колективі.

Матеріали подібних збірників є цінними для історика тим, що в них наводяться найновіші дані про дружбу народів, розкривається співдружність і змагання окремих підприємств, галузей виробництва, районів, сіл, колгоспів. В цих збірниках широко піднімаються питання дружби не лише між окремими народами, а й між представниками різних національностей у межах єдиного підприємства. В основному зміст в них викладається в цікавій формі. Проте з історіографічної точки зору ці матеріали відзначаються фрагментарністю викладу, недостатнім простеженням розвитку дружби, певним ігноруванням датування зображуваних подій, недостатнім узагальненням фактичного матеріалу. Ці недоліки закономірно впливають з публіцистично-нарисового характеру збірників. Але одночасно такі видання дають цінний вихідний матеріал для істориків.

Великою є роль преси у поширенні серед трудящих ідей дружби народів, у вихованні їх в інтернаціональному дусі. Радянська періодична преса також містить величезний конкретний матеріал про співдружність народів СРСР, дослідження його становить важливе і дуже

⁴² І. Бридько, Я. Чекмарев. Творческое содружество горняков Донбасса и Кузбасса, К., 1954, 184 с.

⁴³ П. Биков. Навіки разом (про дружбу токаря-швидкісника Московського заводу шліфувальних верстатів з харківськими машинобудівниками), журн. «Харків», 1954, кн. 6, стор. 130—134; В. Чекін. В гостях у кіровців (про дружбу робітників Харківського заводу транспортного машинобудування і Кіровського заводу в Ленінграді); там же, стор. 135—139 та ін.

вдячне завдання істориків. Про це, зокрема, свідчить вивчення М. Б. Морозовим ролі газети «Правда» в справі розвитку і зміцнення дружби народів у 1946—1950 рр.⁴⁵

Значне місце дружбі народів СРСР приділяє «Український історичний журнал». Крім згаданих вище статей, журнал опублікував у № 6 за 1963 р. підбірку статей «З історії дружби і співробітництва народів СРСР».

Недоліком української радянської історіографії є те, що історики не приділяють достатньої уваги дослідженню вкладу багатьох наших союзних, республіканських, обласних органів преси в благородну справу зміцнення дружби народів СРСР. Крім того, поза науковими інтересами виявилось чимало районних газет, багатотиражок підприємств, колгоспів, радгоспів. А в цій пресі багато місця приділяється питанням змагання окремих районів, підприємств, осіб з різних братніх республік, культурним зв'язкам на відповідному рівні. Преса допомагає історикам локалізувати відповідні події в часі.

У працях з проблеми, що розглядається, цілком вірно підкреслюється, що менші народи Радянського Союзу спираються в своїй всебічній діяльності насамперед на братерську допомогу російського народу, що ця допомога цілком безкорислива, ґрунтується на соціалістичних принципах рівноправності.

Великий поштовх дослідницькій роботі в галузі історії національного будівництва дали рішення ХХІІ з'їзду КПРС. У Програмі партії підкреслюється величезне значення процесу зближення народів СРСР, їх дружби і співробітництва в побудові комунізму. Тому автори відповідних праць прагнуть показати національну політику КПРС в дії, цілком відновити значення ленінської спадщини, проаналізувати досвід дружби і співробітництва радянських народів у різних галузях економіки⁴⁶, культури, державного будівництва і суспільно-політичного життя, відзначають міжнародне значення братерської дружби і співробітництва народів СРСР. Зміцненню цієї дружби сприяло відновлення ленінських норм співжиття народів СРСР, розширення прав союзних республік⁴⁷.

Короткий огляд літератури з історії дружби і братерського співробітництва народів СРСР, що вийшла в 1957—1962 рр., зробив Д. І. Гусев⁴⁸, приділивши певну увагу і авторам, праці яких вийшли на Україні⁴⁹, а також особливо зближенню народів нашої вітчизни.

⁴⁴ «Дружба не знає границь», Харків, 1960, 58 с; «Дружба окрилює», Львів, 1960, 44 с.; «Дружба крепнуть», Донецьк, 1963, 100 с.

⁴⁵ М. Б. Морозов. Роль газети «Правда» в боротьбі КПРС за розвиток і зміцнення дружби народів СРСР в роки четвертої п'ятирічки (1946—1950 рр.). «Науковий щорічник Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка за 1957 рік», К., 1958, стор. 18—19; його ж. Про роль газети «Правда» в розвитку і зміцненні дружби радянських народів у період відновлення народного господарства СРСР (1946—1948 рр.), «Наукові записки Української академії сільськогосподарських наук», К., 1957, стор. 125—140; його ж. Газета «Правда» — прапороносець великих ідей дружби народів СРСР (на матеріалах західних областей України), Тернопіль, 1959, 20 с.; його ж. Газета «Правда» як джерело дослідження процесу розвитку і зміцнення дружби народів СРСР, «Український історичний журнал», 1960, № 4, стор. 109—117.

⁴⁶ Наприклад, Д. Д. Низовий, Виробнича дружба нафтовиків України і Азербайджану, «З історії Української РСР», Збірник 8, К., 1963, стор. 63—82.

⁴⁷ М. О. Мнацаканян. Деятельность КПСС по расширению прав союзных республик (1953—1962 гг.), журн. «Вопросы истории КПСС», 1963, № 10, стор. 3—15.

⁴⁸ Журн. «Вопросы истории», 1963, № 10, стор. 126—130.

⁴⁹ В. В. Пенетковська. Роль Леніна в створенні СРСР; И. Е. Кравцев. Сближение социалистических наций в процессе перехода от социализма к коммунизму, К., 1960, 88 с.

Відрадным явищем є те, що як на Україні, так і в інших союзних республіках ґрунтовно досліджується це важливе питання⁵⁰, а це — свідчення життєвості, актуальності, необхідності самого зближення.

Але щоб підійти до вірних висновків про зміцнення співдружності радянських народів, слід докладно дослідити братерські зв'язки між цими народами. Певний вклад у цю справу зробила проаналізована вище українська радянська історична література. Однак ще немає узагальнюючої праці про розвиток дружби українського народу з іншими народами СРСР за радянський період. Слабо вивчаються зв'язки трудящих України з трудівниками сусідніх республік — Білорусії, Молдавії. На наш погляд, доцільно, щоб у нашій республіці ряд істориків спеціально займався дружніми зв'язками українського народу з іншими народами нашої багатонаціональної Вітчизни.

Важливим питанням у плані дослідження зближення народів є вивчення співжиття представників різних народів в одних виробничих колективах, на великих новобудовах, в різних населених пунктах. Особливої уваги заслуговує подвиг радянських людей різних національностей в освоєнні цілини.

Важливо прослідкувати, як проходить потяг до союзу і злиття з великими і передовими соціалістичними націями представників малих національностей. Варто також на конкретно-історичному матеріалі дослідити прагнення різних народів СРСР (зокрема українського) до оволодіння російською мовою, кращими надбаннями культури російського народу. Адже російська мова виступає загальноновизнаним засобом всебічного спілкування всіх народів СРСР. Важливо підкреслити, що цей процес іде з самої глибини народних мас.

Українська радянська історіографія повинна викривати шкідливість проявів і пережитків націоналізму і шовінізму, виступати проти тенденцій до національної обмеженості і виключності, до ідеалізації минулого і затушковування соціальних суперечностей в історії народів, проти звичаїв і нравів, які перешкоджають комуністичному будівництву.

Широке і всебічне висвітлення дружби народів СРСР є надійною ідейною зброєю в боротьбі проти українських буржуазних націоналістів. Воно сприяє викриттю підлих наклепів цих безбаченків на нашу багатонаціональну вітчизну, їх безплідних намагань посварити, роз'єднати народи-брати.

Вивчення дружби народів СРСР має величезне актуальне значення, значною мірою сприяючи виконанню відповідальніших завдань розгорнутого будівництва комунізму. Зміцнення співдружності братніх народів нашої вітчизни сприяє зростанню могутності всього Радянського Союзу. Як зазначається в Програмі КПРС, «кожна радянська республіка може далі процвітати і зміцнюватись лише у великій сім'ї братніх соціалістичних націй СРСР»⁵¹.

⁵⁰ Ш. Р. Рашидов. Дальнейшее сближение и всесторонний расцвет советских социалистических наций, журн. «Вопросы истории», 1960, № 6, стор. 16—30; М. С. Джунусов. К характеристике процесса сближения советских наций в ходе строительства социализма и коммунизма, журн. «История СССР», 1962, № 3, стор. 41; його ж. Всестороннее развитие и тесное сближение советских наций в период строительства коммунизма. Фрунзе, 1962; А. Улыбаев. Некоторые вопросы дружбы народов СССР в период развернутого строительства коммунизма. «Известия Академии наук Казахской ССР», серия общественных наук, вып. 3, Алма-Ата, 1963, стор. 3—11.

⁵¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 101.

П. П. БАЧИНСЬКИЙ, М. А. КОНОВАЛОВ

БОРОТЬБА КП(б)У ПРОТИ ТРОЦЬКІЗМУ НА ПОЧАТКУ 20-х РОКІВ

Комуністична партія Радянського Союзу виросла, зміцніла і загартувалася у боротьбі проти правого опортунізму, дрібнобуржуазної революційності, «лівацьких» дрібнобуржуазних хитань окремих груп всередині партії. Особливо гострою була боротьба нашої партії проти троцькізму, який являв собою яскраво виражений дрібнобуржуазний ухил, але виступав, — як відзначав М. А. Суслов, — «під фальшивим прапором більш «лівого», більш «революційного» напрямку, ніж більшовизм»¹. Комуністична партія України — один із бойових загонів КПРС — завжди була надійною опорою ленінського ЦК в боротьбі з різного роду антипартійними угрупованнями і, зокрема, троцькізмом.

В історико-партійній літературі висвітлення боротьби Комуністичної партії України проти троцькізму розпочалося ще в 20-х роках². Проте в період культу особи більшість авторів цих праць стала жертвою сталінського свавілля, а література була вилучена з життя, або знищена. В той період усі заслуги в розгромі троцькізму та інших антипартійних груп безпідставно приписувались лише Сталіну та ще кільком особам і замовчувалось про те, що головний тягар боротьби з троцькізмом винесла на своїх плечах ленінська гвардія.

Після XX з'їзду КПРС, який викрив і засудив культ особи Сталіна, відновив ленінські норми партійного і державного життя, в історико-партійній літературі на Україні з'явилися монографії, брошури і статті, що тією чи іншою мірою торкаються питань боротьби з троцькізмом на початку 20-х років³. Проте в літературі досі ще мало приділя-

¹ М. А. Суслов. Про боротьбу КПРС за згуртованість міжнародного комуністичного руху. Доповідь на Пленумі ЦК КПРС 14 лютого 1964 р., К., 1964, стор. 79.

² «Хрестоматія лєнінізму для керівників і курсантів партшкол і вузів», К., 1925; «Борьба с уклонами и оппортунизмом, Харьков, 1925; Э. Квириг. Ленин, заговорщичество, Октябрь, Харьков, 1924; Його ж. Троцкизм — смесь левой фразы с практическим оппортунизмом, Артемовск, 1924; О литературной полемике с Троцким, Катеринослав, 1924; Зачатки ревизионизма у Преображенского, Харків, 1924; Об ошибке Преображенского, журн. «Большевик», 1924, № 11, Год без Ленина, Харьков, 1925; В защиту ленинизма, Харьков, 1925; Конец дискуссии, журн. «Большевик», 1925, № 11; Н. Н. Попов. Очерк истории Коммунистической партии (большевиков) Украины, Харьков, 1929 та ін.

³ П. І. Бакуменко. Українська РСР в період відбудови народного господарства 1921—1925 рр., К., 1960; Г. Д. Диденко. Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства, К., 1962; М. Климко. Восьма конференція КП(б)У, К., 1959; В. Самофалов. Комуністична партія України в боротьбі за відбудову народного господарства (1921—1925 рр.), К., 1963; К. Шиян. Боротьба робітничого класу України за відбудову промисловості (1921—1925 рр.), К., 1959; Н. В. Черненко. Борьба Коммунистической партии за восстановление промышленности и консолидацию рабочего класса Украины в 1921—1925 гг.; В. П. Горшков. Восьма конференція КП(б)У, журн. «Комуніст України», 1960, № 1 та ін. Ці питання висвітлюються також у ряді кандидатських дисертацій.

лося уваги викриттю антиленінської суті політичної й економічної платформи троцькізму, його розкольницької діяльності в КПРС і міжнародному комуністичному русі. Слабо висвітлювалася також боротьба проти троцькізму в повітових, окружних, районних і первинних партійних організаціях, не показувалася діяльність багатьох стійких ленінців, які вели нещадну боротьбу проти цього ухилу. Завдання даної статті — висвітлити боротьбу проти троцькізму в перші роки непу при житті В. І. Леніна.

Троцькізм, як найнебезпечніше антипартійне угруповання в перші роки мирного будівництва, оформився в основному з вихідців із дрібнобуржуазних партій — меншовиків, анархістів, есерів, бундівців, які серйозно не вивчали і не засвоїли марксизм-ленінізм, не пройшли справжньої школи більшовицького гарту. Зокрема, ідеолог цієї течії — Троцький вступив у більшовицьку партію лише в 1917 р., перед VI з'їздом РКП(б). Вони принесли з собою у більшовицьку партію дрібнобуржуазні традиції, навички, погляди і хитання.

В основі троцькізму на всіх етапах лежали дрібнобуржуазність, суміш «лівої» фрази з опортунізмом на практиці, нехтування об'єктивними законами соціалістичної революції і економічного розвитку, зневажливе ставлення до народних мас і звеличення ролі особи в історії, нездатність і небажання розібратися в складній обстановці, шарахання від однієї крайності до іншої, намагання ревізувати марксизм-ленінізм, підмінити його соціал-демократизмом.

В галузі міжнародних відносин троцькісти виступали проти ленінського курсу на мирне співіснування держав з різним соціальним ладом і ратували за перехід до тактики «революційної війни», до «підштовхування» світової революції із зброєю в руках. В питаннях розвитку міжнародного революційного і комуністичного руху троцькісти зневажали роль братніх комуністичних і робітничих партій, або штовхали їх на авантюристичний шлях передчасних повстань.

В основі економічної платформи троцькістів лежали невіра в можливість побудови соціалізму силами робітників і селян однієї країни, орієнтування лише на розвиток світової революції. Троцький і його одноподумці, всупереч ленінській настанові про необхідність зміцнення союзу робітничого класу і селянства для успішного будівництва соціалізму, висунули ідею так званого соціалістичного нагромадження за рахунок селянства, «диктатури промисловості», негайного пожирання і знищення нею дрібного селянського господарства, повсюдного створення радгоспів і комун. Це було не що інше, як «лівацькі» спроби «перестрибнути» через необхідні етапи суспільного розвитку.

В питаннях внутріпартійного життя «душею» троцькізму були фракційність, вимога свободи дискусій і фракцій, приниження ролі партії в процесі соціалістичного будівництва, звеличення ролі Троцького, звинувачення ЦК, Радянської держави і її керівних органів у «буржуазному переродженні», наклепи на керівні партійні кадри, намагання протиставити партійні маси партійному апаратові.

В галузі ідеології троцькісти всіляко намагалися перекрутити марксизм-ленінізм, підмінити його модернізованим меншовизмом-троцькізмом, применшити роль В. І. Леніна і поставити на його місце Троцького.

Надзвичайно небезпечними були виступи троцькістів з національного питання. Тут вони яскраво проявили себе великодержавними шовіністами. Вони нехтували національними інтересами раніше пригноблених народів, вимагали ліквідації національних радянських республік, принижували національні культури радянських народів. Не менш не-

безпечними були троцькістські пропозиції про роль насильства, примусу, воєнізації в роботі з широкими масами робітничого класу і трудового селянства. Повсякденну копітку виховну роботу з трудящими троцькісти намагалися підмінити голим адмініструванням, введенням військових законів на транспорті і в основних галузях промисловості.

Свою діяльність троцькісти активізували зразу ж після закінчення громадянської війни, коли країна опинилася в надзвичайно важкому становищі. У більшості губерній точилася гостра боротьба з куркульством і бандитизмом. Промисловість і сільське господарство вкрай занепали. Селянство відкидало продрозверстку. Стало помітним декласування робітничого класу.

Перед партією постало невідкладне завдання — замінити політику «воєнного комунізму», яка вичерпала свої можливості і вступила в суперечність з завданнями розвитку продуктивних сил країни, новою економічною політикою. Суть цієї політики, підкреслював В. І. Ленін, мала полягати в тому, щоб зміцнити союз робітничого класу з селянством, забезпечити матеріальну зацікавленість селян у розвитку продуктивних сил сільського господарства, щоб створити умови для відбудови промисловості — бази для перебудови всієї економіки на соціалістичній основі.

Зовсім по-іншому оцінили становище в країні троцькісти. На V Всеросійській конференції профспілок Троцький виступив за збереження режиму «воєнного комунізму», висунув лозунг «одержавлення» і своєрідної воєнізації профспілок. В. І. Ленін, вказуючи на небезпеку троцькістської платформи, писав, що «такий підхід викличе розкол і повалить диктатуру пролетаріату»⁴.

Питання про профспілки було по суті питанням про способи залучення трудящих до соціалістичного будівництва, про методи керівництва всім громадсько-політичним і економічним життям країни. Порушивши постанову ЦК, яка заборонила виносити на широке обговорення розходження в питанні про профспілки, Троцький від імені всього антипартійного угруповання заявив про незгоду з ЦК і зробив це надбанням громадськості. Троцький нав'язав партії дискусію, в процесі якої виступили й інші опозиційні групи із своїми платформами: «робітнича опозиція» на чолі з Шляпниковим, «демократичного централізму» на чолі з Сапроновим, «буферна» група на чолі з Бухарінін. Проте з усіх антипартійних угруповань, що виступили проти партії в цей період, найнебезпечнішою була троцькістська група. Справа в тому, що Троцький мав односторонній вплив у ЦК РКП(б) і в ЦК комуністичних партій радянських республік. На початку дискусії не всі одразу зрозуміли, що справжнє розходження з Троцьким полягає, як говорив В. І. Ленін, «в питанні про методи *підходу* до маси, оволодіння масою, зв'язку з масою. В цьому вся суть»⁵.

Небезпечною троцькізму була і в тому, що він архіреволюційною крикливою фразеологією ввів в оману і привернув на свій бік деяку частину молодих, недостатньо загартованих комуністів. Вони не зразу розібрались в антиленінській, дрібнобуржуазній суті троцькізму. На Україні тези Троцького про профспілки підтримували також члени ЦК КП(б)У В. Аверін, Я. Дробніс, М. Іванов, Д. Кін, Ф. Кон, Г. Пятаков, Х. Раковський⁶. Слід відзначити, що В. Аверін, Ф. Кон згодом віді-

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 35.

⁵ Там же, стор. 4.

⁶ Протоколи X съезда РКП(б), М., 1933, стор. 828; ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—13, од. зб. 71, арк. 8.

йшли від раніше підтримуваних груп і чесно працювали на доручених їм постах.

Рішучу боротьбу проти троцькізму та інших угруповань у КП(б)У вели: С. М. Будьонний, К. Є. Ворошилов, С. І. Гусев, М. Н. Демченко, С. В. Косіор, Д. З. Лебідь, А. П. Завенягін, В. П. Затонський, М. І. Калінін, Д. З. Мануїльський, С. К. Мінін, Г. І. Петровський, М. М. Попов, А. Ф. Радченко, М. Л. Рухимович, М. О. Скрипник, Р. Я. Терехов, М. В. Фрунзе, М. С. Хрущов, В. Я. Чубар, Е. Й. Якір та багато інших. Вони виступали на партійних зборах фабрик і заводів, у військових частинах, на повітових і губернських конференціях КП(б)У, твердо відстоюючи ленінську платформу.

Прихильники Троцького на Україні зазнали рішучої поразки вже на початку дискусії на пленумі ЦК КП(б)У, який відбувся 7—9 січня 1921 р. Пленум дев'ятьма голосами проти шести підтримав ленінську платформу⁷.

З питанням про профспілки було тісно зв'язане питання про заміну продрозверстки продподатком. Проект постанови з цього питання, внесеній з ініціативи В. І. Леніна на розгляд ЦК РКП(б), обговорювався на пленумі ЦК КП(б)У разом з секретарями губкомів партії і головами губвиконкомів 27 лютого 1921 р. Пленум ухвалив постанову, яка суперечила ленінським настановам щодо селянства і була політично невірною. В першому пункті постанови говорилось про недоцільність введення продподатку у всеросійському масштабі, в другому — про непридатність продподатку для України, і в третьому — що в разі схвалення проекту в РРФСР застосувати його і на Україні. За останній пункт голосувало 14 проти 10⁸. Ухвалення такої постанови було проявом нерозуміння частиною членів ЦК КП(б)У і місцевих працівників становища в країні, зневажливого ставлення до інтересів селянства, особливо з боку троцькіста Раковського, який очолював тоді уряд УРСР. Саме він намагався пізніше встановити завищені суми продподатку для селянства України.

Дискусійні збори в організаціях КП(б)У розпочалися з 15 січня 1921 р. Боротьба з прихильниками Троцького в КП(б)У була дуже гострою, особливо в столичній Харківській партійній організації, яку вони намагалися будь-що завоювати на свій бік. Але троцькісти, як і інші опозиціонери в КП(б)У, зазнали повної поразки. На дискусійних зборах партійного активу Харкова, що проходили 27 і 30 січня 1921 р., прихильники ленінської платформи завдали нищівних ударів троцькістам. У своїх виступах С. І. Гусев, Д. З. Мануїльський, М. В. Фрунзе довели, що ідейною основою платформи Троцького є теорія «перманентної революції», яка заперечує побудову соціалізму в одній країні. Жалюгідними були спроби Раковського і Чиркіна прикрасити науковими фразами платформу Троцького. Із 681 присутнього за ленінську платформу голосувало 377 чоловік, за платформу Троцького — 143, за платформу «робітничої опозиції» — 160⁹. За ленінську платформу проголосували всі районні партійні організації міста і повітові парторганізації Харківщини, що й вирішило участь троцькістів на губернській партійній конференції, яка відбулася 16—18 лютого 1921 р. В роботі конференції активну участь взяли М. І. Калінін, Д. З. Мануїльський, М. В. Фрунзе. Вони відіграли вирішальну роль у викритті меншовицької суті виступів Чиркіна, Табакова та інших прибічників Троцького.

⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—13, од. зб. 71, арк. 8.

⁸ Там же, од. зб. 73, арк. 10.

⁹ Газ. «Комуніст», 1 лютого, 1921 р.

За ленінську платформу голосувало 89 чоловік, за платформу Троцького — Бухаріна — 29¹⁰.

Такої ж поразки зазнали троцькісти і в інших губерніях, особливо в Донбасі. Боротьбу проти опозиції в Донбасі вели А. Ф. Радченко, І. І. Межлаук, Ф. І. Зайцев, А. П. Завенягін, Р. Я. Терехов, М. С. Хрущов та ін.¹¹ В гірничих повітах Донбасу троцькісти навіть побоюлися виставити своїх доповідачів. Так було, наприклад, на IV Юзівській повітовій конференції КП(б)У (7—9 лютого 1921 р.) і на дискусійних зборах Юзівської міської конференції КП(б)У (21 лютого 1921 р.)¹². На Донецькій губернській конференції за ленінську платформу голосувало 79 делегатів, за платформу Троцького — 1¹³.

Повної поразки зазнали троцькісти і на VI об'єднаній конференції Катеринославської губернії, V армії і I Кінної армії. Захисник платформи Троцького Вардін, звертаючись до молодих комуністів, намагався довести, що лише мілітаризація праці є запорукою відбудови народного господарства. Антимарксистський характер платформи Троцького викрив К. Є. Ворошилов, який зазначив, що її застосування на практиці приведе до розвалу народного господарства, до підриву всієї системи диктатури пролетаріату. За ленінську платформу голосувало 262 делегати, за платформу Троцького — 30¹⁴.

Боротьба з троцькістами в Київській партійній організації ускладнювалася тим, що половина складу губкому підтримувала троцькістську платформу. Проте в низових партійних організаціях становище було зовсім іншим. У Соломенському районі, зокрема, за ленінську платформу голосувало 250 комуністів, проти — 42, в Деміївському — 100, проти — 6, у Шулявському — 350, проти — 50. Губернська партійна нарада Київщини також схвалила ленінську платформу. За неї голосувало 214 делегатів, за платформу Троцького — Бухаріна — 31¹⁵.

Троцькісти не одержали підтримки навіть у сільськогосподарських губерніях. Так, у Полтаві на губпартконференції за ленінську платформу голосувало 77 делегатів, за платформу Троцького — 15¹⁶. На Чернігівській губернській партійній конференції за ленінську платформу голосувало 100 делегатів, за платформу Троцького—Бухаріна — 6¹⁷.

Троцькістам удалося протягти свою платформу лише в кількох районних партійних організаціях. 5 лютого збори активу, а 6 лютого 1921 р. збори комуністів Пересинсько-Слобідського району Одеси проголосували за платформу Троцького. Захисниками її були секретар губкому партії С. І. Сирцов, Чемеринський, Бжезинський, Рубель¹⁸. Проте абсолютна більшість парторганізацій Одещини не поділяла поглядів секретаря губкому і підтримала ленінську платформу.

Таким чином, Комуністична партія України з честю витримала серйозний екзамен у боротьбі з опортунізмом і дала рішучу відсіч троцькістам і всім іншим угрупованням. КП(б)У була і залишилася непохитним оплотом ленінського ЦК партії. Розгром троцькізму в міс-

¹⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 73, арк. 67. В процесі дискусії троцькісти і бухарінці об'єдналися і виступили із спільною платформою.

¹¹ Р. Терехов. Сторінки героїчної боротьби, К., 1963, стор. 201.

¹² Партійний архів Донецької області, ф. 4, оп. 1, од. зб. 51, арк. 2; од. зб. 9, арк. 32.

¹³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 32, оп. 1, од. зб. 227, арк. 15.

¹⁴ Там же, од. зб. 196, арк. 23, 25.

¹⁵ Газ. «Коммунист», 24 лютого 1921 р.

¹⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 32, оп. 1, од. зб. 227, арк. 15.

¹⁷ Газ. «Коммунист», 30 січня 1921 р.

¹⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 533, арк. 6; од. зб. 529, арк. 11.

цевих партійних організаціях мав надзвичайно велике значення для успішної роботи X з'їзду партії, оскільки вибори делегатів на з'їзд проводились по платформах.

Роботою X з'їзду РКП(б) керував В. І. Ленін. З'їзд ухвалив політичну і організаційну діяльність ЦК, підвів підсумки дискусії про профспілки: за ленінську платформу голосувало 336 делегатів, за троцькіську — 50¹⁹. З'їзд прийняв також дуже важливі резолюції «Проедність партії» і «Про синдикалістський і анархістський ухил в нашій партії», за якими негайно розпускались всі фракційні угруповання, а пропаганда ідей анархо-синдикалізму визнавалась несумісною з перебуванням в партії. Абсолютна більшість делегатів від КП(б)У голосувала на з'їзді за ленінські резолюції. З'їзд ухвалив рішення про заміну продрозверстки проподатком і цим самим поклав початок переходу від політики «воєнного комунізму» до нової економічної політики.

Результати дискусії диктували необхідність очищення партії від нестійких комуністів і від меншовиків, які, за виразом В. І. Леніна, перефарбували лише «фасад», але залишилися в душі меншовиками. Восени 1921 р. була проведена чистка партії. Із рядів КП(б)У було виключено 21 260 чоловік, або близько 22%. ЦК КП(б)У приділив особливу увагу питанням підвищення ідейно-теоретичного рівня комуністів. За короткий час у республіці було створено широку мережу губернських і повітових радпартшкіл для підготовки і перепідготовки партійно-радянських працівників і пропагандистів. На квітень 1923 р. на Україні діяли Комуністичний університет ім. Артема, в якому навчалось 405 чоловік, 8 губернських радпартшкіл, які закінчили у 1922 р. 1013 чоловік, 23 повітові і 1 районна радпартшколи, де навчалось 740 чоловік. В первинних партійних організаціях були створені бібліотеки політичної літератури, масові партійні школи і гуртки політичної освіти, в яких комуністи підвищували свій ідейно-теоретичний рівень. Питання про засвоєння комуністами основ марксизму-ленінізму було в центрі уваги партійних організацій, повітових і губернських комітетів партії, особисто секретарів ЦК КП(б)У Д. З. Мануїльського і Д. З. Лебедя та секретарів і членів губкомів партії. Так, у Донбасі організації радянсько-партійних шкіл багато приділяли уваги також секретар губкому партії Е. І. Квірінг, завідуюча відділом агітації і пропаганди губкому партії С. І. Гопнер, голова губвиконкому М. Л. Рухимович, голова губради профспілок А. Ф. Радченко, голова губради профспілки металістів М. М. Шверник та ін. У січні 1922 р. Рутченківське кустбюро КП(б)У доручило М. С. Хрущову організувати навчання комуністів на шахті № 32 і в трудчастинах. Йому ж було доручено організувати масову партшколу на 2-му машинному руднику для комуністів і комсомольців²⁰. М. С. Хрущов взяв участь в організації навчання комуністів в 3-й роті ВЧК²¹ і в селах Новомихайлівській, Мар'янівській і Максимільянівській волостей. Микита Сергійович був також обраний до складу комісії по ліквідації політичної неписьменності комуністів²². В Юзівській повітовій партійній школі працювала в цей час лектором Н. П. Кухарчук (Хрущова), лекції якої курсанти слухали з захопленням²³.

У 1923 р. було досягнуто перших значних успіхів у господарському, державному, партійному будівництві й зміцненні міжнародного стано-

¹⁹ Протоколи X съезда РКП(б), М., 1933, стор. 402.

²⁰ Партійний архів Донецької області, ф. 4, оп. 1, од. зб. 111, арк. 4.

²¹ Там же, арк. 9.

²² Там же, арк. 14.

²³ Партійний архів Донецької області, ф. 9, оп. 1, од. зб. 99, арк. 1.

вища нашої країни. Проте в цей період виявились і серйозні труднощі як внутрішнього, так і зовнішнього характеру.

Поразка в 1923 р. революції в Німеччині і Болгарії ускладнила становище СРСР на міжнародній арені. В середині країни, починаючи з кінця 1922 р., спостерігається процес різкого розходження в цінах на промислові товари і сільськогосподарську продукцію («ножиці»). Низькі ціни на сільськогосподарську продукцію звузили ринок для промислових товарів, викликали незадоволення серед селянства, створювали умови для кризи збуту. Все це загрожувало порушенням змири між промисловістю і сільським господарством, союзу робітників і селян, ставило під удар диктатуру пролетаріату, існування Радянської влади.

Ці труднощі використали опортуністичні і дрібнобуржуазні елементи на чолі з Троцьким. Протягом 1922—1923 рр. спостерігався процес поступового об'єднання всіх антипартійних сил під прапором троцькізму. Свої нападки на ЦК, його Політбюро Троцький розпочав ще взимку 1923 р., намагався внести розлад у діяльність ЦК по корінних питаннях внутрішньої і зовнішньої політики²⁴. На кінець 1923 р. Троцький згрупував навколо себе всі антипартійні елементи. В боротьбі проти партії Троцький скористався також тяжкою хворобою В. І. Леніна.

В цей час на сторінках партійної преси проходило обговорення питань роботи партійного і державного апарату, ліквідації «ножиць» і т. п. 8 жовтня 1923 р. з'явився лист Троцького, де він зводив наклеп на ЦК, його політичну лінію і організаційну роботу. Незабаром Троцький, з метою підкріплення своїх позицій силою «мас», організовує так звану заяву 46-и, підписану залишками всіх антипартійних груп. Опозиціонери пророкували тяжку загальну економічну кризу, крах червоного карбованця, пропонували не припиняти емісії, стояли за широку іноземну товарну інтервенцію, наклепницьки твердили, що, мовляв, ЦК поставив країну на край загибелі. В галузі зовнішньої політики опозиціонери намагались примусити ЦК і Уряд не проводити політику мирного співіснування країн з різними соціально-економічними системами, доводили, що політика ЦК партії позбавляє пролетаріат і РКП можливості вступити в полосу світових війн за прискорення перемоги світової соціалістичної революції. В галузі внутріпартійного життя опозиціонери намагались підбурити партійні маси проти апарату і насамперед ЦК і Політбюро, висунули гасло «перетрушення» всього партійного апарату зверху донизу.

Обговорення в пресі назрілих питань партійного і господарського будівництва, опозиція використала в своїх цілях, нав'язавши загальнопартійну дискусію, вимагаючи обговорення опозиційної платформи на партійних зборах з прийняттям рішень.

Питання про внутріпартійне становище обговорив об'єднаний пленум ЦК і ЦКК РКП(б) разом з представниками 10 партійних організацій (25—27 жовтня 1923 р.). Пленум констатував виступ Троцького 8 жовтня 1923 р. як глибоку політичну помилку.

5 грудня 1923 р. Політбюро ЦК і Президія ЦКК РКП(б) одностайно ухвалили резолюцію «Про партійне будівництво», яка рекомендувала обговорити в партійних організаціях і на сторінках преси практичні заходи до поліпшення господарського і партійного будівництва. Підтверджуючи в цілому необхідність робочої демократії в партії, ЦК

²⁴ В. К. Габунія. Ленинский курс XII съезда РКП(б), журн. «Вопросы истории КПСС», 1963, № 4, стор. 27—28.

і ЦКК разом з тим різко засуджували фракційність і груповщину, як дуже небезпечні явища в партії і країні. 16 грудня 1923 р. ЦК РКП(б) звернувся до всіх партійних організацій і комуністів з закликом обговорити резолюцію Політбюро ЦК і Президії ЦКК всіма членами партії. Разом з тим у зверненні партійні організації застерігались від того, щоб це широке обговорення не доводило до створення фракцій і угруповань, заборонених Х з'їздом партії.

Троцький, порушуючи резолюції Політбюро ЦК і Президії ЦКК РКП(б), посилив нападки на ЦК і Політбюро. Протягом грудня він опублікував серію статей під назвою «Новий курс», де виступив з ревізією ленінської генеральної лінії партії по всіх корінних питаннях. Він зводив наклеп, нібито в партії відсутня демократія, що партійний апарат все захопив у свої руки і нав'язує комуністам волю «верхівки», що старі більшовицькі партійні кадри відірвалися від мас, переродились, і тому головну увагу треба звертати на молоді кадри, які є барометром партії. Він доводив, що ЦК і Політбюро порушують ленінський принцип колективності керівництва, майже не займаються господарським будівництвом, яке ведеться без плану, стихійно. Він вимагав не тільки свободи фракцій і угруповань, а й побудови самої партії на фракційній основі, з окремих фракцій і груп.

Статті Троцького були по суті теоретичним і політичним узагальненням платформи опозиції. Після цих виступів дискусія набрала виключної гостроти.

Прагнучи нав'язати свою волю партійним організаціям, опозиція від писанини перейшла до практичних дій. Першу спробу було зроблено у грудні 1923 р. у Москві. На загальноміських зборах партійної організації Преображенський, Сапронов і Смирнов виступили з платформою опозиції. Проте збори відкинули домагання фракціонерів і в резолюції рішуче засудили їх. Подібну резолюцію, а також звернення до всіх партійних організацій ухвалила Петроградська партійна організація.

Активно, разом з Московською і Петроградською партійними організаціями, на боротьбу проти троцькістської опозиції виступила Комуністична партія України. Ще 22 жовтня 1923 р. об'єднане засідання Політбюро ЦК КП(б)У разом з членами і кандидатами ЦК і ЦКК обговорило доповідь М. В. Фрунзе про внутріпартійне становище у зв'язку з листом Троцького і заявою 46-и. У постанові, запропонованій Е. І. Квірінгом, Політбюро повністю схвалило оцінку ЦК РКП(б) троцькістської платформи як антипартійної, наполягало, щоб пленум ЦК і ЦКК РКП(б) найрішучіше засудив антипартійні дії Троцького і 46 опозиціонерів «як спробу створити кризу в партії і оформитися всередині партії в окрему фракцію»²⁵.

13 грудня 1923 р. секретар ЦК КП(б)У Е. І. Квірінг виступив у газеті «Коммунист» із статтею, в якій піддав рішучій критиці платформу опозиції, показав, що українська парторганізація підтримує ЦК і виступає проти фракційності і угруповань, та засудив виступи окремих прибічників опозиції на Україні.

15 грудня 1923 р. Політбюро ЦК і Президія ЦКК КП(б)У ухвалили резолюцію про внутріпартійне будівництво, в якій повністю схвалювали резолюцію Політбюро ЦК і Президії ЦКК від 5 грудня 1923 р.

Водночас ЦК і ЦКК КП(б)У внесли цілий ряд практичних пропозицій в доповнення резолюції від 5 грудня 1923 р., а саме: різко відмежуватися від опозиції, більш конкретно визначити і дати оцінку

²⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 8, арк. 61.

питанню про угруповання, засудити огульні демагогічні виступи проти партапарату і старих більшовицьких кадрів.

Виконуючи резолюції ЦК і ЦКК РКП(б), ЦК і ЦКК КП(б)У, партійні організації України дали рішучу відсіч спробам опозиціонерів нав'язати свою волю. Протягом грудня 1923 р. по всій Україні були проведені збори первинних партійних організацій, засідання й активи райкомів, окружкомів і губкомів КП(б)У. Найбільш одностайно підтримали лінію ЦК РКП(б) комуністи Харкова, Донбасу, Катеринослава та інших промислових центрів України.

2 грудня 1923 р. відбувся пленум Харківського губкому КП(б)У. З доповідями виступили М. М. Попов і секретар губкому К. О. Кіркїж, які охарактеризували діяльність опозиції як таку, що веде до порушення єдності і монолітності партії. 3 грудня відбулася губернська конференція. У своєму виступі секретар ЦК КП(б)У Д. З. Лебедь відкинув як наклепницькі і антиленінські твердження опозиції про відсутність виборності в партійних організаціях. Дії опозиції він кваліфікував як спробу переглянути лінію партії за останні два роки. Конференція після гострої критики засудила діяльність опозиції.

На партійних зборах Комуністичного університету ім. Артема 20 грудня 1923 р. з доповіддю виступив Д. З. Мануїльський. Збори повністю схвалили резолюцію Політбюро ЦК і Президії ЦКК РКП(б) і закликали партію до рішучої боротьби проти фракцій і угруповань²⁶. Підтримали лінію Центрального Комітету також комуністичні осередки депо-головного, друкарні видавництва ім. Петровського, міської партійної школи, Всеукраїнських курсів адмінсправ, депо станції Основа, друкарні «Коммунист», тютюнової фабрики, паровозних майстерень, заводів «Електросила», ХПЗ ім. Комінтерну, Харківської організації ЛКСМУ та ін. Рішучу відсіч опозиції дали партійні конференції Петінського, Івановського районів Харкова, пленуми сільських райкомів і окружкомів КП(б)У.

17—19 грудня у Харкові відбулися збори членів бюро осередків комфракцій губвідділів профспілок і активних робітників міста. Збори заслухали доповідь секретаря ЦК КП(б)У Д. З. Лебеда, який піддав різкій критиці лінію опозиції. Рішуче засудив поведінку опозиціонерів О. Г. Шліхтер, зазначивши, що йдучи за «гаслом опозиції «геть призначенство — і хай живе абсолютна свобода!» — можна дійти до заперечення диктатури пролетаріату. Остання є система, що не може обійтись без апарату. Якщо заперечувати апарат диктатури пролетаріату і компартії, можна дійти до заперечення серцевини цього апарату — ЦК і Політбюро»²⁷. На цих зборах виступив В. Я. Чубар, який, піддавши критиці опозиціонерів, поставив вимогу покінчити з дискусією і перейти «до практичної роботи по вирішенню питань»²⁸. Комуністи піддали критиці опозиційні погляди Гольберта, Гринштейна, Макотинського. У прийнятій (971 проти 29 голосів) резолюції збори повністю приєдналися до резолюції Політбюро ЦК і Президії ЦКК РКП(б) і висловили довір'я ЦК РКП(б).

Рішучу поразку потерпіла опозиція під час дискусії і від комуністів Донбасу. Питання про літературні виступи Троцького, Преображенського та інших опозиціонерів обговорювались майже в усіх партійних осередках Донбасу, і скрізь було ухвалено резолюції, які підтримували лінію ЦК²⁹. На зборах, партійних конференціях Бахмутської, Таганро-

²⁶ Газ. «Коммунист», 22 грудня 1923 р.

²⁷ Газ. «Пролетарская правда», 22 грудня 1923 р.

²⁸ Газ. «Коммунист», 21 грудня 1923 р.

²⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 32, оп. 1, од. зб. 356, арк. 131.

зької, Шахтинської, Старобільської, Слов'янської, Юзівської, Дружківської і Костянтинівської партійних організацій одностайно або переважно більшістю голосів було ухвалено резолюції в підтримку лінії ЦК проти опозиції, діяльність якої визнавалась шкідливою для партії³⁰. В резолюції Бахмутської окружної партійної конференції говорилося що «постановка питання про фракції і угруповання, про дисципліну, про апарат, стару гвардію і молодь веде до перегляду лєнінізму, потрясає більшовицькі основи нашої Комуністичної партії і завдає удару її єдності і створює загрозу розколу»³¹.

Заключним етапом боротьби донецьких комуністів проти троцькістської опозиції був V пленум губкому партії, який зібрався 7 січня 1924 р. Голова ВУЦВКУ Г. І. Петровський у своїй доповіді зробив детальний аналіз антипартійної суті платформи опозиціонерів, етапів виступу опозиції проти партії, показав, що і Троцький, і П'ятаков, і Преображенський, стверджуючи свою прихильність до робітничої демократії, лицемірять, а головно їх мета — боротьба з ЦК³².

Після доповіді секретаря губкому О. І. Криницького пленум, за внятком Ляпіна, Литвинова, Варєгласа — делегатів від Луганська, ухвалив спеціальну постанову «Про підсумки дискусії по партійному будівництву», в якій повністю схвалив лінію ЦК партії і приєднався до резолюцій Політбюро ЦК та ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У від 5 і 15 грудня 1923 р.³³.

З великою активністю пройшли партійні збори активу, пленуми райкомів, окружкомів і губкому КП(б)У на Катеринославщині. У виступах комуністів і резолюціях суворо засуджувалась антипартійна діяльність опозиціонерів. 22—25 грудня 1923 р. відбувся пленум Катеринославського губкому партії. У доповіді секретаря губкому В. І. Іванова були піддані різкій критиці статті Преображенського, Сапронова, Рафаїла, Троцького. В одностайно ухваленій резолюції вказувалось, що пленум губкому цілком і повністю приєднується до лінії ЦК і схвалює резолюцію Політбюро ЦК і Президії ЦК РКП(б) від 5 грудня 1923 р.³⁴.

28 грудня 1923 р. загальноміські збори комуністів у Катеринославі, заслухавши доповідь Г. І. Петровського «До дискусії про внутріпартійне будівництво», абсолютною більшістю (25 — проти і 27, що утрималися) ухвалили резолюцію, яка повністю підтримувала ЦК.

Активно виступили на захист партії і її Центрального комітету комуністи Чернігівщини. Це особливо яскраво проявилось на розширеному пленумі губкому партії разом з комуністичною фракцією 8-го губернського з'їзду Рад, що відбувся 7 січня 1924 р. З доповіддю про внутріпартійне становище виступив М. О. Скрипник, який засудив не тільки опозицію, а й саму дискусію, що неминуче веде до створення угруповань, і рішуче вимагав припинення її в партії. Більшість делегатів беззастережно схвалювали лінію ЦК РКП. Пленум абсолютною більшістю (105 проти 47) голосів ухвалив резолюцію, яка підтримувала лінію ЦК³⁵.

Дуже складним було становище в Київській партійній організації. Тут особливо виявився вплив дрібнобуржуазних елементів, і боротьба носила виключно гострий характер. Опозиція групувалась навколо Голубенка — одного з найактивніших троцькістів. Слід відзначити, однак, що основне ядро губкому повністю підтримувало лінію ЦК. 9 і

³⁰ Там же, од. зб. 624, арк. 104.

³¹ Партійний архів Донецької області, ф. 8, оп. 1, од. зб. 2, арк. 3.

³² Газ. «Всероссийская кочегарка», 9 січня 1924 р.

³³ Газ. «Всероссийская кочегарка», 10 січня 1924 р.

³⁴ Газ. «Звезда», 25 грудня 1923 р.

³⁵ Газ. «Красное знамя», 10 січня 1924 р.

10 грудня 1923 р. в газеті «Пролетарская правда» з великою статтею виступив секретар губкому Й. М. Варейкіс, в якій була дана принципова оцінка лінії опозиції³⁶. Але в цілому керівництво губкому не зуміло очолити боротьбу комуністів проти опозиції, і тому окремі партійні організації показали свою нестійкість, хитання, прихильність до платформи опозиціонерів і навіть прийняли резолюції в підтримку платформи опозиції.

23 грудня на загальноміській конференції бюро осередків Києва³⁷ при ухваленні резолюції голоси розділились майже порівну між опозицією і захисниками лінії ЦК. На загальноміських зборах активу разом з членами бюро осередків, що відбулися після конференції, більшістю (243 проти 220) голосів були ухвалені резолюції опозиції³⁸. У зв'язку з таким рішенням міської партійної конференції пленум губкому 24 грудня разом з губернською контрольною комісією ухвалив рішення, в якому відзначалось, що неможливо вважати дискусію закінченою, оскільки лінія Київської міської організації з цього питання не виявлена повністю. Пленум вирішив продовжити дискусію, перенісши її в осередки і райони.

Характеризуючи становище в Києві, В. П. Затонський на IX Київській губернській конференції КП(б)У (травень 1924 р.) говорив: «Робітники голосували за опозицію тому, що бачили окремі недоліки апарату, а у нас їх скільки завгодно є, тому, що їх спіймали на цій демократії, на висуванні низів і т. ін.»³⁹.

У січні 1924 р. пленум губкому партії, підвівши перші підсумки дискусії і виконання своєї постанови від 24 грудня 1923 р., констатував свою цілковиту солідарність з лінією ЦК і ЦКК РКП(б) і ЦК КП(б)У, рішуче засудивши політику фракційності і угруповань. Після рішення губкому деякі партійні організації Київщини, схвалюючи резолюцію Політбюро ЦК і Президії ЦКК від 5 грудня 1923 р., робили різкі нападки на резолюцію Політбюро ЦК і Президії ЦКК КП(б)У від 15 грудня 1923 р., яка нібито є бюрократичним перекрученням резолюції ЦК і ЦКК РКП(б). Такі рішення було ухвалено у січні на зборах Соломенського, Подільського районів Києва, осередків 135 полка і Кавескадрону 45-ї дивізії та ін. Загалом по Києву результати дискусії характеризувались такими даними: за лінію ЦК — 53 осередки (1337 членів), за лінію опозиції — 65 (1646 комуністів). Крім цього, близько 30 осередків не виявили своєї позиції⁴⁰. У зв'язку з таким становищем ЦК КП(б)У ухвалив рішення про зміцнення Київської організації⁴¹.

Підсумки дискусії обговорювались на IX Київській губернській партійній конференції (7—8 травня 1924 р.). Конференція, поряд з іншими питаннями, заслухала звіт губкому, з яким виступив новообраний секретар губкому Л. Й. Картвелішвілі. У виступах делегатів конференції Г. І. Петровського, В. П. Затонського, П. П. Постишева, Г. Ф. Гринька була дана всебічна оцінка дискусії, лінії поведінки опозиції як антиленінської, антипартійної, спрямованої проти єдності партії. В резолюції конференції водночас підкреслювалось, що незважаючи на вірність лінії ЦК основного ядра губкому, в цілому він виявився не

³⁶ Газ. «Пролетарская правда», 9 грудня 1923 р.

³⁷ Газ. «Пролетарская правда», 28 грудня 1923 р.

³⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 32, оп. 1, од. зб. 356, арк. 109.

³⁹ Стенографический отчет IX Киевской губернской конференции КП(б)У 8 мая 1924 г., К., 1924, стор. 21.

⁴⁰ Там же, стор. 37.

⁴¹ Там же, стор. 31.

на рівні завдань в галузі зміцнення організації. Конференція зобов'язала новий губком остаточно ліквідувати опозиційні настрої, домогтися повної єдності і згуртованості організації для дружньої роботи⁴².

У боротьбі проти опозиції лінію партії активно підтримували також безпартійні маси робітників. Про це свідчать проведені в період дискусії конференції і збори безпартійних робітників. Так, у Донбасі протягом листопада—грудня 1923 р. на зборах та конференціях були присутніми понад 250 тис. чоловік⁴³. Ці конференції і збори свідчили, що робітничий клас в основній своїй масі ще тісніше згуртувався навколо ЦК, що багато кадрових робітників повністю підготовлені до вступу в партію.

Боротьба партійних організацій України проти троцькістської опозиції спрямовувалась Центральним Комітетом КП(б)У. Зокрема, 29 і 31 грудня 1923 р. Політбюро ЦК КП(б)У спільно з членами ЦК і ЦКК КП(б)У двічі розглядало питання про внутріпартійне становище і хід дискусії. З доповідями на цих засіданнях виступав М. В. Фрунзе. Політбюро ЦК КП(б)У, підтвердивши вірність лінії резолюції ЦК і ЦКК РКП(б) від 5 грудня 1923 р., з усею рішучістю засудило фракційну діяльність опозиції і поставило питання перед ЦК РКП(б) про вжиття необхідних заходів щодо дезорганізаторської діяльності Троцького і опозиціонерів⁴⁴. На початок 1924 р. абсолютна більшість партійних організацій (90% виробничих осередків) підтримала лінію ЦК і рішуче засудила фракційну діяльність опозиціонерів. Із 202 резолюцій, надісланих ЦК КП(б)У, в 200 рішуче засуджувалась опозиція і одностайно схвалювалась лінія ЦК партії⁴⁵. І тільки зовсім невелика кількість, як правило партійних організацій установ і вузів, підтримала платформу опозиції.

Таку ж поразку потерпіла опозиція по всій країні. Остаточні підсумки дискусії були підведені на XIII партійній конференції РКП(б), що відбулася в Москві 16—18 січня 1924 р. У одностайно ухваленій конференцією резолюції «Про підсумки дискусії і про дрібнобуржуазний ухил» насамперед глибоко розкривався процес виникнення і розвитку дискусії, показувалися позитивні наслідки дискусії, які полягали в зростанні активності як комуністів, так і безпартійних, і їх дальшому згуртуванні навколо партії і її Центрального комітету, зміцненні єдності рядів партії. Конференція викрила ідейну суть опозиції і дала їй принципovu партійно-політичну оцінку як дрібнобуржуазному ухилу в партії. В резолюції про партійне будівництво конференція накреслила ряд практичних заходів, які стали перешкодою до виникнення можливих нових антипартійних угруповань. Це — посилення зв'язку партії з масами, дальший розвиток робітничої демократії, що виключає можливість фракцій і угруповань, участь мас у державному і господарському будівництві, посилення роботи партії в масах, наближення партійних організацій до виробництва та ін.

Отже, XIII конференція РКП(б) не тільки одностайно засудила фракційну діяльність опозиції і ще раз підтвердила непохитність резолюції X з'їзду РКП(б) про єдність партії, але й накреслила ряд практичних заходів до дальшого зміцнення її рядів, згуртування навколо ЦК і Політбюро у боротьбі за проведення лєнінської генеральної лінії. Резолюції конференції були затверджені XIII з'їздом РКП(б).

⁴² Стенографический отчет IX Киевской губернской конференции КП(б)У 4—8 мая 1924 г., стор. 30—31.

⁴³ Газ. «Коммунист», 4 січня 1924 р.

⁴⁴ В. Самойлов. Комуністична партія України в боротьбі за відбудову господарства (1921—1925 рр.), К., 1963, стор. 225.

⁴⁵ Там же.

Рішення XIII конференції РКП(б) про опозицію обговорювались на VIII Всеукраїнській конференції КП(б)У (12—16 травня 1924 р.). У політичному і організаційному звітах ЦК КП(б)У, зроблених секретарями ЦК Е. І. Квірінгом і Д. З. Лебедем, і у виступах делегатів М. О. Скрипника, С. І. Гопнер, К. В. Сухомлина та ін. була продемонстрована велика відданість комуністів України нашій партії, її генеральній лінії, Центральному комітетові РКП(б) і повна рішучість боротися проти фракцій і угруповань.

З великим піднесенням конференція затвердила резолюції з усіх питань порядку денного. В резолюції по доповіді ЦК КП(б)У вказувалося: «Всеукраїнська партконференція вважає, що боротьба з усіма дрібнобуржуазними ухилами в партії і зміцнення єдності партії на основі твердої партійної лінії, на основі ленінізму є найважливішим завданням ЦК КП(б)У на найближчий період... Конференція доручає ЦК вести рішучу боротьбу проти всяких перекирвань ленінізму, звідки б вони не походили»⁴⁶.

Виступ троцькістської опозиції проти партії мав не лише чисто російський, а й міжнародний характер. Про це свідчить, по-перше, те, що вона мала підтримку опортуністичних угруповань в окремих компартіях країн Заходу, і, по-друге, що під впливом опозиції в РКП(б) ці угруповання зробили спробу виступити проти своїх партій. Це спостерігалось в комуністичних партіях Польщі, Франції та Німеччини⁴⁷. З'явилася загроза розколу міжнародного комуністичного руху.

П'ятий Всесвітній конгрес Комуністичного Інтернаціоналу (червень—липень 1924 р.), на якому були присутні 287 делегатів від 45 комуністичних партій світу, обговорив становище в РКП(б) і ухвалив спеціальну резолюцію. Конгрес повністю схвалив постанови XIII-ї партійної конференції і XIII з'їзду РКП(б), які засуджували платформу опозиції як дрібнобуржуазний ухил в партії. Дії троцькістів кваліфікувались як такі, що загрожують єдності партії, а отже і диктатурі пролетаріату.

Конгрес висловив також занепокоєння тим, що опозиція, використовуючи формальні мотиви, не з'явилась на конгрес Комінтерну, незважаючи на запрошення, для викладення і обґрунтування своєї точки зору, а також не довела, що вона визнала свої помилки і цілком стала на точку зору XIII з'їзду РКП(б). «Таке становище,—говориться в резолюції,—створює небезпеку відродження дискусії в РКП»⁴⁸.

У зв'язку з обговоренням становища в РКП(б) конгрес Комінтерну дав також оцінку угрупованням в інших компартіях світу, кваліфікуючи їх як «вираз правого (опортуністичного) ухилу»⁴⁹.

Отже, троцькістська опозиція зазнала повної поразки не тільки всередині РКП(б), а й на міжнародній арені від комуністичних партій світу.

Боротьба проти троцькістської опозиції на початку 20-х років є зразком практичного втілення РКП(б) і братськими комуністичними партіями ленінських вказівок про непримиренність до опортунізму як справа, так і зліва. Вона служить прикладом для братніх комуністичних і робітничих партій в їх боротьбі на сучасному етапі за єдність світового комуністичного руху.

⁴⁶ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій (1918—1956), Х., 1958, стор. 225—226.

⁴⁷ V-й Всемирный конгресс Коммунистического Интернационала. Стенографический отчет, ч. II, М., 1925, стор. 157.

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ Там же.

До 25-річчя визволення західноукраїнських земель

Я. Я. КОЛОТУХА

ВОЗЗ'ЄДНАНА УКРАЇНА

Наближається 47-ма річниця Великої Жовтневої соціалістичної революції. Радянські люди з почуттям законної гордості за свою Батьківщину, з великим трудовим і політичним піднесенням готуються до великого свята. Все ширше розгортається переджовтнєве соціалістичне змагання. Для трудящих Радянської України 47-ма річниця Великого Жовтня має особливе значення. Вона збігається з знаменною історичною подією — 25-річчям возз'єднання українських земель в єдиній Українській Радянській державі.

За роки Радянської влади український народ у братній сім'ї народів СРСР під керівництвом Комуністичної партії пройшов славетний шлях героїчної боротьби і видатних перемог. Велика Жовтнева соціалістична революція докорінно змінила його долю, звільнила від соціального і національного гніту, від експлуатації і політичного безправ'я. Завдяки радянській владі, наполегливій праці всього українського народу, непорушній дружбі і братерській взаємодопомозі всіх радянських народів, наша республіка в короткій історичний строк досягла великих успіхів в розвитку промисловості, сільського господарства, науки і культури, в піднесенні матеріального добробуту і культурного рівня трудящих.

До революції Україна була в основному постачальником промислової і сільськогосподарської сировини. Майже $\frac{2}{3}$ видобутку вугілля і залізної руди, $\frac{9}{10}$ виплавки чавуну належало іноземним монополіям, 68,9% землі володіли поміщики і куркулі, а $\frac{1}{3}$ селян не мала або майже не мала землі, половина не мала робочої худоби і сільськогосподарського реманенту. Особливо тяжке минуле випало на долю трудящих Західної України, Північної Буковини, Ізмаїльщини і Закарпаття. В той час, коли народ Радянської України після перемоги Великої Жовтневої революції швидкими темпами розвивав народне господарство, науку, культуру, з року в рік підвищував свій матеріальний добробут і культурний рівень, ці споконвічні українські землі протягом багатьох років були відірвані від Радянської України і перебували під владою панської Польщі, капіталістичної Чехословаччини і боярської Румунії, трудовий народ терпів тяжкий соціальний і національний гніт.

По-хизяцькому експлуатувалися природні багатства, які майже повністю залежали від іноземного капіталу. В Західній Україні при загальному обсязі валової продукції в 1938 р. 1113 млн. крб. продукція промисловості становила неповних 402 млн. крб., або 36,1%¹. З року в рік скорочувався видобуток мінеральної сировини. Видобуток нафти в 1938 р. складав лише 450—500 тис. т і озокериту 700—800 т проти

¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 53, оп. 53, од. зб. 4, арк. 7.

видобутку в 1913 р. нафти 2 млн. т і озокериту 1400 т. За останні 10 років до возз'єднання промислове виробництво зменшилося на 40%. В металообробній промисловості, яка хоч і нараховувала понад 160 підприємств, працювало всього 4114 чоловік.

У надзвичайно важких умовах жили селяни. Із 1110,7 тис. селянських господарств на початку 30-х рр. в Західній Україні 538,2 тис., або 48,5%, зовсім не мали землі або мали земельні ділянки до 2 га, в той же час 5,9 тис. (0,5% до загальної кількості господарств) маєтків графів, князів, поміщицьких і куркульських господарств володіли 3 млн. 320 тис. га або майже половиною всіх земельних угідь Західної України.

Сотні тисяч безробітних робітників і бідних селян, приречених на жалюгідне існування, змушені були залишати свої рідні місця і відправлятися в Канаду, Латинську Америку й інші країни світу. Українське населення, яке становило майже $\frac{9}{10}$ всього населення Західної України, було позбавлене змоги вчитися і говорити рідною мовою. З 186 гімназій тільки 5 було українських, тільки 4% українців вчилися в гімназіях і тільки 3% українців — в університетах. Протягом 20 років у Львівському університеті не було жодного професора українця, який би читав лекції українською мовою. Населення було позбавлене медичного обслуговування.

Робітники і бідніші верстви селянства західноукраїнських земель під керівництвом Комуністичної партії постійно вели боротьбу за своє соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною. 17 вересня 1939 р., після того, як гітлерівські війська розгромили панську Польщу, уряд якої залишив народ напризволяще, Червона Армія захистила населення Західної України і протягом кількох днів звільнила його від гніту польських поміщиків і капіталістів. Робітники, селяни, трудова інтелігенція з величезною радістю і вдячністю зустрічали свою визволительку.

В містах і сільських населених пунктах створювалися тимчасові управління, які проводили велику організаційно-масову роботу. За пропозицією Львівського тимчасового управління, одностайно підтриманого іншими управліннями, 22 жовтня 1939 р. по всій території Західної України були проведені вибори депутатів до Українських Народних Зборів, які і повинні були вирішити питання про державний устрій. Вибори проходили на основі загального, рівного і прямого виборчого права, при таємному голосуванні. В голосуванні взяло участь 4 433 997 чоловік, або 92,8% від загальної кількості виборців. За кандидатів у депутати Народних Зборів голосувало 4 032 154 чоловіки, що складало 90,93% до числа голосуючих. 26—28 жовтня 1939 р. у Львові відбулося засідання Народних Зборів, які одностайно проголосили встановлення Радянської влади на всій території Західної України і звернулися до Верховної Ради СРСР з проханням прийняти Західну Україну до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік з включенням її до складу Української РСР.

1 листопада 1939 р. позачергова V сесія Верховної Ради СРСР задовольнила клопотання Народних зборів Західної України і включила її до складу СРСР з возз'єднанням з Українською Радянською Соціалістичною Республікою. 14 листопада 1939 р. III позачергова сесія Верховної Ради УРСР одногосно ухвалила Закон про включення Західної України до складу УРСР. М. С. Хрущов відзначав, що

² Й. Д. Черниш. Комуністична партія України — організатор соціалістичних перетворень на селі в західних областях УРСР (1939—1958), Львів, 1963, стор. 11.

«дата 1 листопада 1939 року золотими літерами вписана в історію українського народу»³. У червні 1940 р. з Радянською Україною були возз'єднані Північна Буковина, Хотинський, Аккерманський і Ізмаїльський повіти, а в червні 1945 р. — Закарпатська Україна. Віковому розз'єднанню українських земель настав кінець. Це стало можливим завдяки перемозі Великого Жовтня, зростанню сили і могутності Радянського Союзу, дружбі і братерській співдружності всіх народів СРСР.

Видатну роль у здійсненні одвічної мрії українського народу про возз'єднання всіх його земель в єдиній Українській Радянській державі, в розвитку економіки, науки і культури, в піднесенні матеріального добробуту українського народу, у виході Української РСР на міжнародну арену відіграв особисто М. С. Хрущов, який довгі роки працював на Україні, очолював Центральний Комітет Комуністичної партії і Уряд, брав безпосередню активну участь в рядах діючої Радянської Армії при звільненні західноукраїнських земель у вересневі дні 1939 р. і звільненні території Української РСР від німецько-фашистських загарбників під час Великої Вітчизняної війни та розвитку народного господарства і культури Радянської України у післявоєнні роки.

19 лютого 1954 р., враховуючи територіальну близькість, спільність історичного розвитку і наявність тісних господарських і культурних зв'язків, Указом Президії Верховної Ради СРСР із РРФСР до складу Української РСР передано Кримську область. Цей історичний акт є ще одним великим проявом братерської дружби російського і українського народів. Тепер Радянська Україна одна з найбільших країн Європи. Вона має першокласну соціалістичну індустрію, високорозвинене колективне сільське господарство, передову національну формулю і соціалістичну змістом українську радянську культуру.

Валова продукція промисловості УРСР в 1962 р. збільшилась порівняно з 1913 р. у 32 рази⁴. Серед країн Європи Україна займає перше місце по загальному обсягу виробництва цілого ряду важливих видів промислової і сільськогосподарської продукції. Їй належить перше місце в Європі по виплавці чавуну, виробництву цукру, друге місце по обсягу виробництва сталі, прокату, видобутку залізної руди, по поголів'ю великої рогатої худоби. В Українській РСР виробляється на душу населення сталі, чавуну, кам'яного вугілля, цукру і ряду інших важливих продуктів набагато більше, ніж у таких високорозвинених капіталістичних країнах світу, як США, Англія, Франція, Західна Німеччина, Італія, Японія.

Особливо високими темпами розвивалися всі галузі народного господарства в роки останнього десятиріччя (1953—1963 рр.), коли валова продукція промисловості зросла більше ніж в 2,7 раза. Бурхливого розвитку набули найбільш погресивні галузі промисловості. Так, виробництво електроенергії зросло в 3,5 раза, хімічної продукції — у 4,9, продукції машинобудування і металообробки — у 4,7, виплавка чавуну — більше як у 2,2 раза, виробництво сталі і прокату — у 2,4, видобуток залізної руди — у 2,3, видобуток нафти і природного газу — у 13 з лишком раз. Обсяг капітального будівництва за останнє десятиріччя по республіці більше як удвоє перевищив обсяг будівництва за всі попередні роки радянської влади. Побудовано понад 1500 великих промислових підприємств.

За п'ять років семирічки валова продукція в цілому по УРСР зросла на 56% замість 50%, як передбачалося контрольними цифрами.

³ Стенографічний звіт Засідання Верховної Ради УРСР, К., 1950, стор. 9.

⁴ Українська РСР в цифрах в 1962 р., К., 1963, стор. 17.

Понад завдання випущено продукції на 5,2 млрд. крб. Випуск продукції хімічної промисловості за роки семирічки збільшився в 2,2 раза. Побудовано і введено в дію цілий ряд нових потужних хімічних підприємств, як наприклад, Роздольський гірничохімічний комбінат на Львівщині, Дніпропетровський шинний завод, Черкаський і Чернігівський заводи хімічного волокна. Значно розширені Лисичанський і Рубіжанський хімічні комбінати, Горлівський і Дніпродзержинський азотнотукові заводи та цілий ряд інших підприємств. Побудовані і працюють на повну потужність Кременчуцька гідроелектростанція, великі доменні і мартенівські печі, прокатні стани та гірничозбагачувальні комбінати і фабрики в чорній металургії. Розпочато освоєння нових Білозерського і Кременчуцького залізородних родовищ. В машинобудівній промисловості заново створено такі галузі промисловості, як автомобільна, радіоелектротехнічна, виробництво засобів обчислювальної техніки.

За останнє десятиріччя значних успіхів досягнуто в розвитку сільського господарства. Збільшилось виробництво зерна, картоплі, овочів, фруктів, винограду та інших сільськогосподарських культур і продуктів тваринництва. Незважаючи на несприятливі для сільського господарства кліматичні умови, в 1963 р. виробництво зерна та інших сільськогосподарських культур і продуктів тваринництва було значно вищим, ніж у 1953 р. Середньорічний продаж зерна за п'ять років семирічки порівняно з середньорічними заготовками попередньої п'ятирічки збільшився на 108 млн. пудів, м'яса — на 595 тис. т, молока — на 2347 тис. т. Набагато збільшилось поголів'я всіх видів худоби, зміцніла матеріально-технічна база сільського господарства.

Здійснені великі заходи по підвищенню матеріального добробуту і культурного рівня життя трудящих. За минуле десятиріччя набагато збільшився продаж населенню УРСР продовольчих і промислових товарів через державну і кооперативну торгову мережу. Протягом 1954—1963 років у містах і робітничих селищах за рахунок держави, а також коштів населення і за допомогою державних кредитів введено в експлуатацію понад 106 млн. кв. м житла. Крім того, в сільських місцевостях колгоспниками і сільською інтелігенцією за власні кошти та завдяки державному кредиту побудовано 1 млн. 300 тис. житлових будинків⁵.

Значно розширилась сітка лікувальних та культурноосвітніх закладів. Кількість кіноустановок за десятиріччя збільшилась майже втричі, тираж журналів та інших періодичних видань зріс у 2,7 раза, мережа дитячих садків розширилась більше, ніж у 2,1 раза, а дітей в них збільшилось майже вчетверо. Набагато зросло число студентів вищих учбових закладів та учнів загальноосвітніх шкіл. В 1963/64 навчальному році в школах УРСР навчалось майже на 1,7 млн. чоловік більше, ніж в 1953/54 навчальному році. Широкого розвитку набули школи робітничої і сільської молоді та заочні загальноосвітні школи.

Тільки за радянської влади Українська РСР, як суверенна держава, вийшла на міжнародну арену. Вона входить до 46 різних міжнародних організацій та їх органів, є однією з країн засновників Організації Об'єднаних Націй, брала активну участь у роботі Паризької мирної конференції, член Міжнародної Організації Праці, Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), Міжнародного агенства по атомній енергії, Комісії ООН по роззброєнню, Європейської економічної комісії ООН та інших міжнародних організацій.

⁵ Газ. «Радянська Україна», 27 грудня 1963 р.

Лише протягом 1963 р. Українська РСР брала участь у роботі більш ніж 60-ти міжнародних конференцій, сесій, нарад і конгресів.

Разом з делегаціями Радянського Союзу, соціалістичних та інших миролюбних країн Радянська Україна послідовно і наполегливо вед боротьбу за відвернення загрози війни і припинення гонки озброєн загалом і повне роззброєння, повну ліквідацію ганебної системи коло ніалізму, зміцнення миру, безпеки і підвищення життєвого рівня всі народів. За пропозицією Української РСР лише за останні роки Генеральна асамблея ООН ухвалила резолюції про ліквідацію неписьменності у світі, використання досвіду планування економічного розвитку підготовку національних технічних кадрів у країнах, що розвиваються та ін.

Завдяки успіхам, досягнутим в розвитку народного господарства республіки, обсяг експорту за роки семирічки збільшився майже в 2 рази. В 1963 р. Радянська Україна експортувала свою продукцію більше, ніж в 70 країн світу. Значну питому вагу в експорті займають доменне, сталеплавильне, хімічне і підвищення устаткування, трактори й автомобілі, скрепери, екскаватори, хімікати та добрива. Понад $\frac{4}{5}$ експорту становлять готові вироби. Тепер промисловість Радянської України здійснює поставки устаткування, матеріалів і приладів для будівництва і реконструкції сотень промислових підприємств різних країн. Українські спеціалісти працюють в багатьох країнах. Сотні іноземних спеціалістів проходять виробничо-технічне навчання на підприємствах Радянської України.

Тисячі синів і дочок колишніх безробітних, бідних селян, батраків за Радянської влади набули освіту, стали інженерами, вченими, письменниками, композиторами, керують будовами і підприємствами. Серед славної плеяди радянських космонавтів є син й українського народу.

* * *

Після возз'єднання з Радянською Україною, трудящі західних областей розпочали здійснювати великі перетворення в усіх галузях політичного і господарського життя, активно включилися в боротьбу за будівництво нового суспільства. За роки радянської влади в західних областях УРСР бурхливого розвитку набули промисловість, сільське господарство, наука і культура, з року в рік підвищується матеріальний добробут і культурний рівень трудящих. Валова продукція промисловості західних областей республіки в 1963 р. зросла порівняно з 1940 р. у 10 разів, тоді як в цілому по УРСР за цей період вона зросла в 4,7 рази. Лише протягом 1951—1963 рр. в цих областях побудовано і введено в дію понад 300 великих промислових підприємств. Заново створені і набули великого розвитку такі важливі галузі промисловості, як хімічна, енергетична, кам'яновугільна, машинобудівна та ін.

Виробництво електроенергії в 1963 р. досягло 5 млрд. квт. год., що в 10 разів перевищує рівень 1950 р. і в 25 разів рівень 1940 р. На Львівщині побудовано потужну Добротворську теплову електростанцію, в Закарпатті — Теремля — Рікському гідроелектростанцію. Значно розширені Болеславська, Львівська, Чернівецька та інші електростанції. В районі древнього міста Галича споруджується Бурштинська ДРЕС. Створена єдина західноукраїнська енергосистема, яка поряд з забезпеченням енергопостачання західних областей УРСР з середини 1962 р. подає електроенергію також в Угорську Народну Республіку. Незабаром західноукраїнська енергосистема буде об'єднана з іншими енергосистемами УРСР і тим самим буде завершено створення єдиної енергетичної систе-

ми УРСР. Набагато збільшила випуск продукції хімічна промисловість, яка за рішенням грудневих (1963 р.) Пленумів ЦК КПРС і ЦК КП України набуде ще більш бурхливого розвитку. Уже тепер здійснюється будівництво другої черги Роздольського гірничо-хімічного комбінату, Ново-Стебниківського калійного і Калущського хіміко-металургійного комбінату, потужного Сокальського заводу штучного волокна та інших хімічних підприємств. У новому Львівсько-Волинському кам'яновугільному басейні лише за останні п'ять років побудовано і введено в дію 10 шахт загальною потужністю 5,7 млн. т вугілля на рік.

Високими темпами розвивається нафтова і газова промисловість. За період з 1955 р. видобуток нафти в західних областях УРСР зріс у 6 разів, а її переробка за післявоєнні роки значно збільшилася. Зараз понад $\frac{9}{10}$ нафти видобувається найбільш економічним і ефективним фонтанним способом. Здійснена реконструкція і нарощені нові великі виробничі потужності на першому і другому нафтопереробних заводах у Дрогобичі, на Львівському і Надвірнянському нафтопереробних заводах. Для переробки попутного газу побудовано великий газобензинний завод в Івано-Франківській області. Від Долинського нафтового родовища до Дрогобича побудовано новий нафтопровід, яким нафта йде на дрогобицькі нафтопереробні заводи.

Збільшився видобуток природного газу і в 1963 р. досяг близько 9 700 млн. куб. м проти 495 млн. куб. м у 1940 р., або збільшився майже в 20 разів. Відкриті і введені в експлуатацію нові газові родовища — Опарське, Угерське, Більче-Волицьке, Рудківське, Кадобнівське, Битківське. Прикарпатський газ одержують Київ, Чернігів, Вінниця, Житомир, Біла Церква, Мінськ, Вільнюс, Рига. Побудовані нові газопроводи Косів—Чернівці, Рудки—Самбір та інші. В західних областях республіки газифіковано 28 міст, понад 100 сіл і колгоспів. Протяжність магістральних газопроводів в західних областях зросла більше ніж в 10 разів, міських газових сіток у 4,2 раза, кількість газифікованих квартир збільшилась майже в 13 разів. У великій кількості природний газ використовується для виробничих потреб промисловості.

Поряд з іншими галузями промисловості високими темпами розвивається машинобудування і металообробка. До возз'єднання Західної України існувало лише декілька невеликих металообробних підприємств напівкустарного типу. У післявоєнні роки побудовані нові заводи: у Львові — Львівсільмаш, інструментальний, електроарматурний, газової апаратури, автонавантажувачів, автобусний. Побудовано машинобудівний завод у Дрогобичі, завод сільськогосподарських машин в Коломиї, верстатобудівний завод в Мукачеві, завод високовольтної апаратури в Ровно та багато інших. Проведені великі роботи по докорінній реконструкції і розширенню раніше існуючих дрібних підприємств машинобудування і металообробки, і на їх базі створені потужні машинобудівні заводи. Так, на базі напівкустарних майстерень у Львові створено потужний електроламповий завод, на якому зараз працює понад 6 тис. робітників та інженерно-технічних працівників, машинобудівний завод по виготовленню бурового інструменту у Дрогобичі, ливарно-механічний завод в Дубно та ін.

Значне місце в промисловому виробництві західних областей УРСР належить лісовій, деревообробній і паперовій промисловості. За останні роки проведено великі заходи по упорядкуванню лісозаготівель. Дальшого великого розвитку набула легка і харчова промисловість та всі види транспорту. Збудовано потужні механізовані підприємства по виробництву одягу, взуття, тканин, трикотажних виробів та різноманіт-

них харчових продуктів. За післявоєнні роки введено в дію 15 нових цукрових заводів: Іваничівський, Гнідавський, Гороховський, Володимиро-Волинський, Золочівський, Краснянський, Самбірський, Дубнівський, та ін.

За роки Радянської влади в народному господарстві західних областей набагато збільшилась численність робітників і службовців: у промисловості — в 3,1 раза, будівництві — в 3,6 раза, в установах охорони здоров'я, фізкультури і соціального забезпечення — в 4,5 раза, в наукових і науково-дослідних установах — в 15,1 раза. В 1963 р. в народному господарстві працювало понад 290 тис. спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою, серед них близько 24 тис. інженерів, або в 5,2 раза більше, ніж їх було на початок 1941 р., відповідно агрономів — у 4,8 раза, зоотехніків і ветлікарів — у 4,2, педагогів і культосвітніх працівників з вищою освітою — у 6,2, спеціалістів з середньою спеціальною освітою — у 4,5.

На промислових підприємствах здійснюються заходи по спеціалізації і кооперуванню виробництва, що значною мірою сприяє підвищенню рівня механізації і автоматизації виробничих процесів, запровадженню потокового виробництва та підвищенню техніко-економічних показників у роботі підприємств. З метою удосконалення керівництва промисловими підприємствами і кращої організації виробництва в ряді галузей створено виробничі об'єднання. Зараз промислова продукція західних областей України експортується більше, як у 50 країн світу, з успіхом демонструється на всіх міжнародних виставках і ярмарках.

Висока активність і творча ініціатива трудящих західних областей України в боротьбі за успішне здійснення завдань комуністичного будівництва яскраво проявляється у всенародному русі за комуністичну працю. Цей патріотичний рух охопив усі галузі народного господарства, науки і культури. На початок 1964 р. в змаганні за почесне звання бригад комуністичної праці (без урахування колгоспів) боролось біля 40 тис. бригад, в яких працювало понад 511 тис. чоловік, 13.639 бригад з 174 тис. працюючих вже завоювали це високе звання. Великого розвитку на промислових підприємствах, будовах, на транспорті і в інших галузях народного господарства набуло винахідництво і раціоналізаторство.

За трудові заслуги в розвитку промисловості, будівництва, транспорту, сільського господарства, науки і культури тисячі трудящих нагороджені орденами і медалями СРСР, почесними Грамотами Президії Верховної Ради УРСР, багатьом присвоєні почесні звання заслуженого вчителя, лікаря, агронома, артиста. В західних областях республіки зараз самовіддано працює 135 Героїв Соціалістичної Праці, а Ганна Михайлівна Ладані із Закарпаття і Євгенія Олексіївна Долинюк із Тернопільщини — Двічі Герої Соціалістичної Праці.

Поряд з високими темпами розвитку промисловості трудящі досягли великих успіхів в піднесенні сільського господарства. Трудівники 2200 колгоспів і 73 радгоспів набагато збільшили виробництво зерна, технічних культур і продуктів тваринництва. Урожайність усіх зернових культур по всіх категоріях господарств у 1963 р. становила 14,6 ц з га проти 11,3 ц у 1940 р., значні зміни відбулись в структурі посівних площ. Розширились посіви озимої пшениці, кукурудзи, зернобобових і технічних культур, зокрема цукрових буряків і льону-довгунця. В 1963 р. під технічними культурами по всіх категоріях господарств західних областей республіки було зайнято понад 470 тис. га проти 147 тис. у 1940 р. Значно зросло поголів'я рогатої худоби, свиней і т. д.

Набагато зросла матеріально-технічна база сільського господарства. В сільському господарстві західних областей на 1 січня 1964 р. було понад 46 тис. тракторів в переводі на 15-сильні, або в 17 разів більше, ніж їх було на початок 1941 р., зернозбиральних комбайнів — біля 7 тис., а також велика кількість інших сільськогосподарських машин. На 1 січня 1963 р. було електрифіковано 91% всіх колгоспів, електромоторів у колгоспах збільшилось порівняно з 1950 р. у 42 рази, а кількість електрифікованих дворів колгоспників у 9 разів.

Проведені великі роботи по осушенню боліт і заболочених земель, відбудові старих осушних систем, будівництву захисних споруд від повені. Здійснюються заходи по поліпшенню інтенсифікації лісового господарства, збільшенню лісових багатств. За останні десять років значно скоротилися обсяги рубок і збільшилися площі щорічної посадки лісу. Лише в 1963 р. було посаджено понад 52 тис. га.

Веденню господарства допомагають сільськогосподарські науково-дослідні організації та навчальні заклади — Науково-дослідний інститут землеробства і тваринництва західних районів УРСР, Науково-дослідний інститут фізіології і біохімії сільськогосподарських тварин, Західна дослідна станція механізації сільського господарства Українського науково-дослідного інституту механізації і електрифікації сільського господарства. В кожній західній області працює державна сільськогосподарська дослідна станція. В науково-дослідних сільськогосподарських установах — біля 500 наукових працівників, у тому числі 90 кандидатів і докторів наук. Для підготовки сільськогосподарських кадрів вищої і середньої кваліфікації працює два сільськогосподарські інститути і 27 технікумів, в яких навчається понад 23 тис. синів і дочок трудящих західних областей України.

З перших днів після возз'єднання бурхливого розвитку набула народна освіта. Радянська влада дала можливість дітям робітників і селян вчитися рідною мовою. У 1963/64 навчальному році в західних областях республіки працювало біля 8900 шкіл, в яких навчалось 1589 тис. дітей; шкіл робітничої і селянської молоді та заочних загальноосвітніх шкіл дорослих у 1963/64 році нараховувалось понад 1900, а кількість учнів в них — майже 233 тис. чоловік. Сотні тисяч дорослих людей, які не вміли читати і писати (безграмотних було 70%), за роки Радянської влади навчилися грамоти. Заново створена широка мережа професійно-технічної освіти для підготовки кадрів масових кваліфікацій.

До возз'єднання в Західній Україні було лише декілька вищих учбових закладів у Львові і університет у Чернівцях, де навчалися переважно діти панівних класів. Зараз у 22 інститутах і 135 технікумах та інших середніх спеціальних учбових закладах здобувають освіту понад 184 тис. чоловік. Порівняно з 1940/41 навчальним роком студентів у вищих учбових закладах збільшилося в 6 разів, а учнів технікумів та інших середніх спеціальних учбових закладів — у 6,5 раза.

Всебічного розвитку набула українська радянська культура, соціалістична змістом і національна формою. Тепер у західних областях республіки багато театрів, біля 6500 клубних установ і 7800 масових бібліотек, книжний фонд яких зріс порівняно з 1940 р. більше ніж у 30 разів. Кількість кіноустановок за цей період зросла в 16 разів. Набагато збільшилось видання газет, журналів та іншої літератури. Виросла багаточисленна народна інтелігенція, діячі якої відомі далеко за межами України. Відкрито літературно-меморіальні музеї Ів. Франка у Львові і на батьківщині письменника — в с. Івано-Франківську Львів-

ської області, Лесі Українки — в селі Колодяжному на Волині, літературно-меморіальні музеї В. Стефаника, М. Черемшини, О. Кобилянської Ю. Федьковича. Крім державних музеїв, працює понад 100 народних музеїв і музейних кімнат.

Підвищення добробуту населення знаходить своє яскраве відображення в безперервному збільшенні продажів промислових і продовольчих товарів. В 1963 р. товарообіг по західних областях зріс у 3,8 раз; порівняно з 1940 р. Особливо великого розвитку набули торгівля і громадське харчування в сільських місцевостях. Товарообіг споживчої кооперації в 1963 р. збільшився проти 1940 р. у 4,1 раза. В сільській місцевості на початок 1964 р. лише універмагів працювало майже 1800 та понад 3500 підприємств громадського харчування.

Одним з яскравих свідчень зростання матеріального добробуту трудящих є грошові вклади в ощадні каси. За період з 1953 по 1964 р. їх сума зросла більше ніж в 7 разів, зокрема сільського населення — майже у 18 разів.

За післявоєнні роки державними і кооперативними підприємствами та міським населенням західних областей за власний рахунок та з допомогою державних кредитів введено в дію жилих будинків загальною площею 13 861 тис. кв м, населенням в сільських місцевостях побудовано 506,9 тис. будинків. Проведено велику роботу по розвитку житлового і комунального господарства, благоустрою міст і сіл. Лише за останні п'ять років побудовано біля 200 км нових водопроводів, багато готелів та інших закладів для обслуговування трудящих.

Виключна увага приділяється охороні здоров'я трудящих. Мережу державних медичних установ розширено втриє, а число лікарняних ліжок за період 1940—1963 рр. збільшилось у 3,4 рази. В медичних установах у 1963 р. працювало понад 15 тис. лікарів, або в 3 з лишком раз більше ніж у 1940 р., а чисельність середнього медичного персоналу зросло в 4,5 рази. Число ліжок для вагітних і породіль збільшилось у 3,8 рази, жіночих і дитячих консультацій — у 3,3 рази, кількість місць у постійних дитячих яслах — у 2,3 рази, а в таких областях, як Закарпатська — в 12, Чернівецька — у 8, Тернопільська — в 6.

Завдяки постійній турботі партії і уряду про дальше покращання добробуту трудящих, охорону здоров'я і полегшення умов праці в західних областях порівняно до 1940 р. набагато збільшився природний приріст населення, зменшилася смертність. Тепер загальна смертність по УРСР — найнижча серед країн світу.

Велику роботу проведено по розвитку санаторно-курортної мережі. До воз'єднання в курортних місцях Західної України було кілька приватних готелів і пансіонатів, в яких відпочивали і лікувалися тільки багаті привілейовані особи. На початок 1964 р. санаторна мережа досягла 5 тис. ліжок, організовано курортно-амбулаторне обслуговування на 2 тис. хворих одночасного перебування. Протягом одного року лише на курортах Львівської області лікується понад 90 тис. чоловік. Побудовані нові санаторії, пансіонати, водолікарні, будинки відпочинку. В найближчі роки передбачається будівництво двох пансіонатів на 4 тис. місць і лікувального комплексу для обслуговування 7 тис. хворих у Трускавці; двох пансіонатів на 3 тис. місць і реконструкція лікувального комплексу у Моршині з доведенням його для обслуговування 5 тис. хворих одночасного перебування.

Витрати коштів на соціальне забезпечення населення західних областей збільшились за період з 1950 по 1963 р. в 4,3 рази.

Трудящі західних областей повною мірою користуються всіма правами, наданими і гарантованими Радянською Конституцією — правом на

працю, на освіту, на відпочинок, на забезпечення в старості. Широки кола трудящих беруть активну участь у роботі державних, профспілкових, кооперативних і громадських організацій, в усіх ланках суспільного життя. Близько 40 депутатів Верховної Ради СРСР і понад одна п'ята частина депутатів Верховної Ради УРСР — обранці трудящих західних областей України. Серед депутатів Верховної Ради СРСР — буровий майстер Болахівської контори буріння Івано-Франківської області М. А. Крицун, ланкова колгоспу «Ленінський шлях» Ровенської області А. Ф. Гладчук, син видатного українського письменника, голова Львівського сільського облвиконкому С. В. Стефаник, в'язальниця Чернівецької трикотажної фабрики М. Т. Петрушак та інші. Депутатами місцевих Рад у західних областях обрано понад 97 тис. чоловік. В постійних комісіях місцевих Рад, крім депутатів, працює майже 132 тис. активістів, а всього в роботі різних громадських самодіяльних організацій західних областей бере участь майже 1 млн. чоловік.

* * *

XXII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу накреслив грандіозну програму комуністичного будівництва в СРСР, всьому світові провів наступний новий період в історії — період, коли побудова комуністичного суспільства стала безпосереднім практичним завданням радянського народу.

У здійсненні величній двадцятирічній програмі будівництва комуністичного суспільства важливу роль відіграє Радянська Україна — складова і невід'ємна частина СРСР. Згідно з рішеннями Комуністичної партії і Радянського Уряду визначено головні напрямки в розвитку народного господарства Української РСР на найближчі двадцять років: обсяг валової продукції промисловості УРСР зросте більше ніж в 6 разів, а сільського господарства — в 3 рази. Виробництво засобів виробництва зросте в 6,7 раза, а виробництво предметів споживання в 4,9 раза.

Темпи виробництва таких важливих видів промислової продукції, як машинобудування і металообробка, хімічної і інших, на Україні будуть значно вищими, ніж в цілому по СРСР. Так, продукція машинобудування і металообробної промисловості за двадцятиріччя на Україні зросте більше ніж в 13 разів, а по СРСР — у 9,8 — 11 разів, продукція хімічної промисловості відповідно в 22 і 17 разів, в тому числі, виробництво синтетичних смол і пластичних мас в 146 разів, а по СРСР — в 57—63 рази, виробництво штучних і синтетичних волокон — відповідно в 37 разів і 14—15 разів, видобуток нафти збільшиться відповідно в 22 і 4,7—5 разів і т. д. Випереджуючими темпами будуть розвиватись найбільш прогресивні галузі промисловості, зокрема хімія, енергетика, металургія, паливна промисловість, машинобудування. Таке зростання виробництва зазначених видів промислової продукції в Українській РСР пояснюється історичними умовами, що склалися — наявністю відповідної матеріально-сировинної бази, висококваліфікованих кадрів. Уже в найближчі роки бурхливого розвитку набуде хімічна промисловість. Радянська Україна стане республікою великої хімії.

Великого розвитку набуде енергетика. Якщо в 1960 р. на Україні вироблялось електроенергії 54 млрд. *квт · год*, то в 1970 р. її вироблятиметься уже 188 млрд. *квт · год*, або зросте більше ніж в 3 рази, а в 1980 р. — 550 млрд. *квт · год*, або в 10 разів більше, і в 290 разів більше, ніж виробляла вся царська Росія в 1913 р.

Для здійснення величної програми побудови комунізму в СРСР передбачається далі швидке зростання виробництва металу і палива. На кінець першого десятиріччя (1961—1970) металургія України дасть країні 45 млн. т чавуну, 51 млн. т сталі і 40,1 млн. т прокату, а на кінець 1980 р. вироблятиметься приблизно 62 млн. т чавуну, 75 млн. т сталі і 60,5 млн. т прокату, тобто майже третину металу, що годі вироблятиметься в СРСР. Понад 50% приросту виробництва металу буде одержано в результаті реконструкції і розширення металургійних заводів.

Високими темпами розвиватиметься також кольорова металургія і виробництво рідких металів та напівпровідникових матеріалів. Для забезпечення виробництва чорних і кольорових металів в запланованих розмірах, а також для потреб експорту на Україні дальшого розвитку набере залізорудна промисловість, розшириться видобуток сировини для кольорової металургії. Видобуток залізної руди на кінець двадцятиріччя збільшиться в 2,9 раза і досягне 160 млн. проти 59 млн. т у 1960 р.

Вугільна промисловість України відіграє значну роль в задоволенні паливом всієї країни. Незважаючи на великі зміни, що сталися в паливному балансі за рахунок різкого збільшення видобутку більш економічних видів палива, і насамперед нафти і газу, питома вага кам'яного вугілля, що видобуватиметься на Україні, в загальносоюзному видобутку на кінець 1980 р. становитиме близько 25%. Особливо велика увага приділяється видобутку коксівного вугілля. Будуть споруджені шахти в нових вугільних районах — південному і західному Донбасі, Львівсько-Волинському та інших вугільних басейнах. Важливе місце в паливному балансі займає нафта і газ.

За роки Радянської влади на Україні створена високорозвинута і багатогалузева машинобудівна промисловість. У 1960 р. питома вага машинобудування у загальносоюзному виробництві значно збільшилася. Протягом двадцятиріччя машинобудування на Україні розвиватиметься випереджаючими темпами в порівнянні з темпами розвитку інших галузей промисловості. Випуск продукції машинобудування України зросте більше ніж в 13 разів. В небачених досі розмірах розшириться виробництво машин і різних засобів автоматики, телемеханіки і електроніки. Нарощування потужностей машинобудівної промисловості здійснюватиметься за рахунок будівництва нових машинобудівних заводів і реконструкції та розширення діючих. Високі темпи розвитку важкої індустрії і сільського господарства створять великі можливості для дальшого різкого збільшення виробництва, розширення асортименту і підвищення якості предметів і продуктів народного споживання, а також товарів культурно-побутового призначення. У Програмі КППС вказується, що обов'язковою умовою побудови комунізму є створення поряд з могутньою промисловістю процвітаючого всебічно розвинутого і високопродуктивного сільського господарства. Уже в найближчі роки значно зросте виробництво і державні закупки зерна, технічних, овочевих культур, картоплі, фруктів, ягід, винограду та продуктів тваринництва.

Порівняно з попередніми роками набагато збільшиться житлове і культурно-побутове будівництво. Набагато підвищиться матеріальний добробут і культурний рівень населення. Національний прибуток Української РСР зросте приблизно в 4,5—5 разів. Завдяки бурхливому зростанню суспільних фондів протягом двох десятиріч поступово здійснюватиметься передбачене Програмою КППС безкоштовне утримання дітей в дитячих закладах і школах-інтернатах, медичне обслуговування всіх

трудящих, включаючи забезпечення медикаментами і санаторним лікуванням хворих, користування квартирами, комунальними послугами, здійснюватиметься поступове зниження плати і частково безкоштовне користування будинками відпочинку, пансіонатами, туристськими базами, спортивними спорудами та багатьма іншими видами культурно-побутового обслуговування. Повністю задовольнятимуться потреби населення в високоякісних продуктах харчування, добротному і красивому одягу, взутті, предметах повсякденного вжитку.

Побудова комунізму в СРСР буде найвизначнішою перемогою людства за всю його багатовікову історію. Український народ, як і всі радянські люди, докладе всіх зусиль для успішного здійснення величких завдань будівництва комуністичного суспільства в нашій країні.

І. Я. КОШАРНИЙ

ПІДНЕСЕННЯ КУЛЬТУРНО-ТЕХНІЧНОГО РІВНЯ РОБІТНИКІВ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Зміст поняття «культурно-технічний рівень» — широкий і багатограний. У працівників соціалістичного виробництва це — сукупність їх виробничих і культурних навиків, рівень загальної і спеціальної технічної підготовки, наукового і культурного світогляду, які проявляються в праці, насамперед у сфері матеріального виробництва¹.

В процесі соціалістичного будівництва в західних областях Української РСР створено і виховано численні кадри робітничого класу. Відбулись великі зміни і в його культурно-технічному рівні. Проте ці питання лише останнім часом починають привертати до себе увагу істориків². В даній статті автор ставить завдання висвітлити питання підготовки технічно грамотних робітників для промисловості західноукраїнських областей у післявоєнні роки, показати даліше піднесення їх загальноосвітнього і технічного рівня.

Трудящі Західної України, насильно відторгнуті від своєї матері Вітчизни, протягом багатьох років несли на собі тягар жорстокого політичного, економічного і національного гноблення. Правлячі кола буржуазно-поміщицької Польщі в часи окупації 1919—1939 рр. проводили в Західній Україні відкриту колоніальну політику, всіляко затримували розвиток промисловості, а отже і промислового пролетаріату — провідної сили соціальної і національно-визвольної боротьби трудящих. За даними загального перепису 1931 р. 75,6% населення Західної України було зайнято в сільському господарстві і лише 9,9% — в промисловості та ремеслі³. На початок 1939 р. підприємства з числом до 4-х робітників становили 87,3% загальної кількості підприємств Західної України⁴. Надзвичайно низькою була технічна оснащеність підприємств. Про загальну енергоозброєність промисловості можна судити з того, що

¹ Див. журнал «Вопросы философии», № 7, 1960, стор. 37.

² М. Черниш, Г. Смирнова. Підвищення загальноосвітнього та технічного рівня робітників у м. Львові. «Питання історії КПРС», вид. ЛДУ, 1959; П. М. Хоролець. Піклування Комуністичної партії про підвищення культурно-технічного рівня трудящих західних областей Української РСР (1946—1950 рр.). «Український історичний журнал», № 5, 1960 р.

³ «Mały rocznik statystyczny», rok VIII, Warszawa, 1937, стор. 32.

⁴ «Mały rocznik statystyczny», 1939, стор. 93.

потужність усіх двигунів, включаючи і водяні, ледь досягала 150 тис. кінських сил⁵.

Для капіталістичного суспільства характерним є непримириме протиріччя між потребою в технічно-грамотних робітниках для сучасної промисловості і прагненням панівних класів обмежити доступ трудящих до освіти. Один з представників панівних класів Польщі, висловлюючи ставлення буржуазії до освіти трудящих, з цинічною відвертістю говорив: «...десять освічених громадян завдають державі значно більше клопоту, ніж ціла тисяча неписьменних»⁶. Результатом такої політики було те, що вже в 1932 р., як говорилося в одній з листівок КПЗУ, «в кайданах неписьменності є в середньому більше половини, а на північно-західних землях — 76% українського населення»⁷.

Технічна відсталість існуючої промисловості, жорстокий соціальний і національний гніт зумовлювали дуже низький загальноосвітній і спеціалізований рівень підготовки робітничого класу Західної України. Кваліфікованих робітників було дуже мало. Переважна більшість з них уміла виконувати лише певні виробничі операції. З 30.919 робітників-чоловіків, охоплених головним статистичним управлінням в 1936 р., кваліфікацію мали 9.371 (30,3%), а з 5.764 робітниць кваліфікованих було лише 1.342 (23,2%)⁸. Що ж до інженерно-технічних працівників, то їх взагалі було обмаль, а серед них вихідці з робітників і трудящих селян налічувались одиниці.

Возз'єднання Західної України з Українською РСР і перемога нового соціалістичного ладу відкрили необмежений простір для розвитку продуктивних і духовних сил трудящих. За дуже короткий строк було ліквідовано наслідки колоніальної політики іноземних загарбників і досягнуто небаченого розквіту всіх галузей народного господарства, науки і культури. Особливо великих успіхів домоглася соціалістична промисловість, в якій уже в 1947 р. було не тільки досягнуто довоєнний рівень промислового виробництва, але й перевершено його на 20%. Темпи розвитку промисловості західних областей УРСР протягом усіх років були більшими, ніж у середньому по республіці. Якщо обсяг валової продукції всієї промисловості по УРСР у 1962 р. порівняно до 1940 р. зріс у 4,4 раза, то в Івано-Франківській області — у 5,4, Тернопільській — 6,3, Ровенській — у 8,1; Волинській — 8,4; Львівській — у 15,2 раза⁹.

За післявоєнні роки не тільки розширено і реконструйовано багато старих фабрик і заводів, а заново створено цілі галузі промисловості — машинобудування, приладобудування, радіотехнічна, кам'яновугільна, хімічна. В промисловості відбулася справжня технічна революція. Тепер провідну роль відіграють великі підприємства, оснащені сучасною технікою, широко впроваджується комплексна механізація і автоматизація. У Львівській області, наприклад, 60% випуску валової продукції виробляється на підприємствах з числом робітників понад 500 чоловік і тільки 7% — на підприємствах, де працює менше 100 чоловік¹⁰.

Бурхливий розвиток народного господарства зумовлював і велике зростання робітничого класу. Чисельність робітників і службовців, зай-

⁵ «Statystyka Polski», s. C. zeszyt № 93, Warszawa, 1938, стор. 18—21, 28—31.

⁶ Газ. «Tydzień robotniczy» від 23 червня 1935 р.

⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 233, оп. 1, од. зб. 144, арк. 24.

⁸ «Statystyka pracy», Warszawa, 1938, стор. 41—45.

⁹ «Народне господарство Української РСР в 1962 р. Статистичний щорічник», К., 1963, стор. 34.

¹⁰ «Львівська область в цифрах у 1960 році», Львів, 1961, стор. 38.

нятих в народному господарстві областей Львівського економічного району¹¹, зросла за післявоєнні роки з 229 тис. (1945 р.) до 916 тис. (1960 р.), тобто у 4 рази¹². Особливо швидко зростали кадри промислових робітників. Якщо чисельність робітників, інженерно-технічних працівників та службовців на території областей, що входять до Львівського економічного адміністративного району, за період з 1940 по 1955 рр. зросла на 50,2%, то у промисловості — на 170%¹³. Зростання кадрів робітничого класу, не кажучи вже про інженерно-технічний склад, відбувалось в основному за рахунок молоді. Так, протягом 1945—1947 рр. тільки на підприємства Львова прийшло 30 тис. юнаків і дівчат¹⁴. В роки четвертої п'ятирічки молодь складала понад 70% всіх робітників західних областей УРСР. Це була переважно сільська молодь, не зв'язана раніше з виробництвом і без будь-якої кваліфікації. Серед кадрових робітників значна частина також не мала потрібної кваліфікації. Потрібно було якнайшвидше в ході будівельних робіт навчити навикам індустріальної праці основну масу промислових робітників, щоб вони були здатні освоїти відроджені на новій економічній основі і заново побудовані підприємства, різко підняти продуктивність праці. Однак досягти цього було неможливо без ліквідації неписьменності і малописьменності нових поповнень робітничого класу, без дальшого піднесення загальноосвітнього рівня всіх трудящих, прилучення їх до нової техніки, до досягнень науки і культури. Вже взимку 1945—1946 навчального року в західноукраїнських областях працювало 3 257 шкіл і 11 729 гуртків по ліквідації неписьменності і малописьменності, в яких навчалось 211 777 чоловік¹⁵. У наступні роки рух за оволодіння грамотою набув ще більших масштабів. В результаті заходів партійних організацій і органів радянської влади, допомоги широкої громадськості і гарячого прагнення оволодіти грамотою самими трудящими у 1949/1950 навчальному році неписьменність серед дорослого населення була в основному ліквідована. Цим було створено одну з вирішальних умов для дальшого піднесення культурного рівня робітників і селян.

В умовах радянської влади культура стала надбанням народу, а народ її — активним творцем. Про це свідчать успіхи, досягнуті в розвитку народної освіти. У 1945/46 навчальному році в західних областях України працювало 5252 загальноосвітні школи, де навчалось 734,4 тис. учнів¹⁶, а в 1961/62 — 5713 шкіл, в яких навчалось 1194,4 тис. учнів¹⁷. Нинішня мережа шкіл повністю забезпечує здійснення на практиці великого права трудящих навчати дітей їх рідною мовою.

В післявоєнні роки основною ланкою загальноосвітньої школи стає семирічна і середня школа. В 1951—1958 рр. здійснено загальне семирічне навчання, розширено загальну середню освіту. Якщо в 1945—1946 навчальному році тут було 307 середніх загальноосвітніх шкіл¹⁸, то в 1958/59 р. — 864¹⁹. За рівнем освіти західні області зрівнялися з східними областями республіки.

¹¹ Тут і далі йдеться про Львівський економічний район до його укрупнення в 1963 р.

¹² «Народне господарство Української РСР в 1960 р. Статистичний щорічник», стор. 355.

¹³ За матеріалами статуправління Львівської області.

¹⁴ Партархів Львівського ОК КП України, ф. 66, оп. 66—1, од. зб. 296, арк. 6—7.

¹⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—20, од. зб. 107, арк. 38.

¹⁶ Статистичний збірник «Народне господарство Української РСР», К., 1957, стор. 429—443.

¹⁷ «Народне господарство Української РСР в 1962 р.», стор. 592—593.

¹⁸ Там же, стор. 429—433.

¹⁹ За даними статвідділу Міністерства освіти.

Завдяки неослабному піклуванню Комуністичної партії швидкими темпами розвивається середня спеціальна і вища освіта. За післявоєнні роки тільки вузи Львівської області закінчило 78,6 тис. чоловік, технікуми та інші середні спеціальні учбові заклади 96,7 тис.²⁰ Одразу після війни відновлено і значно розширено проти довоєнного часу мережу бібліотек, клубів, будинків культури та інших культосвітніх закладів. Небаченого розвитку в післявоєнні роки набули література і мистецтво, народна художня самодіяльність.

Отже, в західних областях УРСР відбулась справжня культурна революція.

Неоціненну допомогу у підготовці кваліфікованих робітників і оволодінні ними новою технікою молодим радянським областям подавали промислові центри східних областей УРСР, народи всієї нашої Батьківщини. За роки четвертої п'ятирічки на постійну роботу тільки у Львів прибуло 13,8 тис. висококваліфікованих робітників і майже 2 тис. інженерно-технічних працівників²¹. Коли, наприклад, у 1947 р. Львівський електроламповий завод одержав складні автомати, з Московського електролампового заводу прибули спеціалісти-механіки й допомогли змонтувати складальні лінійки і підготувати перших наладчиків автоматів²². Аналогічне відбувалося під час народження Львівського автобусного заводу²³. Шахтарі Донбасу передавали свій досвід молодим робітникам молодого Львівсько-Волинського вугільного басейну²⁴.

На підприємства західноукраїнських областей, зокрема у Львів, приїздили знатні новатори Матросов, Корабельникова, Кузнецов, Семінський та інші, які безпосередньо на робочих місцях передавали досвід своєї роботи. Багато робітників західних областей вивчали новітню техніку, передову технологію, набували і підвищували свою кваліфікацію на підприємствах Москви, Ленінграда, Києва, Харкова, Горького, Мінська, Куйбишева, Баку та інших міст країни.

Надзвичайно важливу роль у підготовці кваліфікованих кадрів робітничого класу відіграла створена Радянською державою система трудових резервів. На початку 1945 р. у Львові було створено міжобласне управління трудових резервів. На цей час уже працювало 17 шкіл фабрично-заводського навчання, де набували кваліфікацію 4500 чоловік, і 2 ремісничі училища, в яких навчалось понад 400 чоловік²⁵. Трудові резерви стали справжньою кузницею кваліфікованих робітничих кадрів, вихованих у комуністичному дусі. Тут поряд з професійною підготовкою місцева молодь отримувала і загальноосвітню і технічну освіту. В цілому за післявоєнний період (1945—1963 рр.) через систему трудових резервів по Львівському міжобласному управлінню професійно-технічної освіти підготовлено коло 130 тис. чоловік²⁶. На 1958 р. вихованці трудових резервів, наприклад, на заводі «Львівсільмаш» становили 40,3% всієї кількості робітників²⁷.

²⁰ «Львівська область в цифрах у 1960 році», стор. 159.

²¹ «Радянський Львів (1939—1955). Документи і матеріали», Львів, 1956, стор. 303.

²² Газ. «Лампочка Ілліча» (орган партійного комітету, завкому, комітету комсомолу та дирекції Львівського електролампового заводу), 25 жовтня 1956 р.

²³ Газ. «Львівський машинобудівник», (орган партбюро, завкому та дирекції Львівського автобусного заводу), 19 квітня, 7 травня, 23 серпня 1958 р.

²⁴ Газ. «Вільна Україна», 25 січня 1956 р.

²⁵ Зб. «Львівська обласна партійна організація», Львів, 1961, стор. 132.

²⁶ Підраховано по річних звітах Львівського міжобласного управління професійно-технічної освіти.

²⁷ За матеріалами поточного архіву Львівського міжобласного управління професійно-технічної освіти.

Успіхи в розвитку народної освіти за роки п'ятої п'ятирічки привели до того, що вже починаючи в 1948—1949 рр. заклади трудових резервів стали поповнюватись головним чином молоддю з семирічною освітою. У 1954 р. в системі трудових резервів для молоді з середньою освітою були створені нові спеціальні професійні учбові заклади — технічні училища, які мають своїм завданням забезпечити підготовку висококваліфікованих робітників найбільш складних професій і спеціальностей та молодший технічний персонал. За 1955—1960 рр. технічні училища, підпорядковані Львівському раднаргоспу, підготували 32 115 висококваліфікованих робітників понад 100 спеціальностей для транспорту і промисловості²⁸.

Промислове будівництво в західних областях УРСР розгорталося в таких масштабах і такими темпами, що, незважаючи на широкий розмах підготовки молодих робітників системою трудових резервів, вона все ж не могла забезпечити зростаючий попит на кваліфіковану робочу силу. Тому поряд з трудовими резервами підготовка робітників провадилась безпосередньо на виробництві шляхом індивідуального і бригадного навчання, через різні за своїм характером школи, курси і т. ін.

Найбільш поширеним видом виробничо-технічного навчання нових робітників безпосередньо на виробництві протягом всього післявоєнного періоду було індивідуальне навчання. Так, з 66 тис. навчених робітників на виробництві за 1947—1950 рр. у Львівській області шляхом індивідуального навчання підготовлено понад 45 тис. чоловік (68,2%), шляхом бригадного навчання — 4 тис. (6%), в постійно діючих школах і курсах — 17 тис. (25,7%). За 1957—1961 рр. для промисловості Львівського економічного району підготовлено 59 194 робітників²⁹.

У 1957 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів Союзу РСР з метою піднесення якості підготовки нових робітників на виробництві керівництво і контроль за індивідуально-бригадним навчанням поклали на Головне управління трудових резервів і його місцеві органи. Органи трудових резервів розробили відповідні учбові плани і програми, організували масовий випуск навчальної літератури. Проте практика показує, що індивідуально-бригадне виробниче навчання на підприємствах, як і училища та школи ФЗУ трудових резервів, школи ФЗУ раднаргоспів і відомств, відстають від зростаючих потреб народного господарства і потребують дальшого серйозного поліпшення та удосконалення.

Характерною рисою соціалістичного виробництва є невпинне зростання питомої ваги інженерно-технічних працівників. Якщо у 1956 р. у Львівській області інженерів з вищою освітою було 6 тис.³⁰, то у 1963 р. уже 13 тис.³¹ У народному господарстві всіх західних областей УРСР в 1962 р. було зайнято 219,5 тис. спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою, в тому числі 18,8 тис. інженерів і 31,4 тис. техніків³². У 1960 р. на 100 виробничих робітників у Львівській області припадало спеціалістів з вищою освітою 7,7, з спеціальною середньою — 9,2³³.

Створення матеріально-технічної бази комунізму нерозривно зв'язане з науково-технічним прогресом. Матеріально-технічна база кому-

²⁸ Підраховано за річними звітами Львівського міжобласного управління професійно-технічної освіти.

²⁹ Підраховано на основі матеріалів статуправління Львівської області.

³⁰ «Львівська область у цифрах у 1960 році», стор. 128.

³¹ За даними статуправління Львівської області.

³² Підраховано за статистичним щорічником «Народне господарство Української РСР в 1962 р.», стор. 462—463.

³³ За даними статуправління Львівської області.

нізму,— говориться в Програмі КПРС,— це насамперед цілковита електрифікація країни і вдосконалення на цій основі техніки, технології і організації суспільного виробництва; це — комплексна механізація виробничих процесів і все повніша їх автоматизація, широке застосування в народному господарстві хімії; органічне з'єднання науки з виробництвом і швидкі темпи науково-технічного прогресу³⁴.

Безперервно розвиваючи і вдосконалюючи виробництво, трудящі промисловості західних областей УРСР добились значних успіхів у боротьбі за технічний прогрес. З кожним роком зростає використання електроенергії у виробництві. Електроозброєність праці в 1960 р. проти 1946 р. у промисловості Львівської області, наприклад, зросла майже в 5 раз, а в таких галузях, як деревообробна і паперова — у 5,8 раз, вугільній — більше як у 22 рази. Промисловість тепер споживає 63% всієї вироблюваної електроенергії³⁵.

Широко розгорнулась боротьба за механізацію і автоматизацію виробничих процесів. Так, на шахтах Львівсько-Волинського вугільного басейну зарубка і відбійка вугілля механізована на 100%, навалка вугілля в очисних забоях на 90%³⁶. Тут у 1960 р. автоматизовано роботу 11 головних вентиляційних і 10 головних водовідливних установок, впроваджено автоматичне і дистанційне управління 14 конвейєрних ліній³⁷. Якщо на підприємствах Львівського раднаргоспу на 1 липня 1957 р. було впроваджено 12 автоматичних, 32 напівавтоматичних ліній, 65 механізованих потокових і конвейєрних ліній, то на 1 липня 1959 р. їх було вже відповідно 17,46 і 139³⁸. Тільки протягом 1963 р. на підприємствах Львівської області здійснено 270 заходів по механізації і автоматизації виробничих процесів, зокрема впроваджено понад 60 автоматичних, півавтоматичних, механізованих потокових ліній, телемеханізацію роботи на 34 нафтових свердловин нафтопромислового управління «Бориславнафта» та ін.³⁹

Розвиток технічного прогресу вносить істотні зміни в професійно-кваліфікаційний склад робітників: відмирають професії ручної праці, з'являються нові спеціальності. Комплексна механізація і автоматизація докорінно змінюють самий характер праці робітника, його роль у процесі виробництва.

В умовах розгорнутого будівництва комунізму, масового впровадження механізації і автоматизації все більшого значення набуває наука і люди, які оволоділи нею. Звідси — об'єктивна необхідність прилучення всіх учасників матеріального виробництва до наукових, насамперед інженерних знань. В доповіді на XXI з'їзді КПРС М. С. Хрущов говорив: «В соціалістичному виробництві автоматизація має не тільки економічне, але й велике соціальне значення. При автоматизації докорінно змінюється характер праці, підвищується культурно-технічний рівень робітників, створюються умови для ліквідації відмінності між розумовою і фізичною працею, роль людини зводиться до управління автоматами і приладами, налагодження їх, складання програми і режимів технологічних процесів»⁴⁰.

³⁴ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 57—58.

³⁵ «Львівська область в цифрах у 1960 р.», стор. 59.

³⁶ Там же, стор. 56.

³⁷ Газ. «Вільна Україна», 8 лютого 1961 р.

³⁸ І. Вінюков, М. Карпов. Раднаргоспи України в боротьбі за зниження собівартості продукції, К., 1960, стор. 43.

³⁹ Газ. «Львівська правда», 1 лютого 1964 р.

⁴⁰ М. С. Хрущов. Про контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 роки, К., 1959, стор. 30.

Тому велика робота проводиться по підвищенню кваліфікації робітників. Характерною в цьому відношенні є Львівська область, де сконцентровано майже 60% всіх робітників Львівського економічного району. У 1956 р. тут підвищило свою кваліфікацію 31 тис. робітників, 1957 р.— 33,7 тис., 1958 — 37,1 тис., 1960 — 43,4 тис., 1963 — 64,7 тис.— тобто щороку підвищує кваліфікацію майже 30% робітників, зайнятих у промисловості.

Важливою передумовою для піднесення загальнокультурного і професійно-технічного рівня робітників є зростання їх освітньої підготовки. Щоб допомогти виробничникам набути середню і вищу освіту, Комуністична партія і Уряд все більше розширюють масштаби заочного і вечірнього загального і спеціального навчання. У Львівській області, наприклад, кількість шкіл робітничої молоді за період з 1946 по 1961 рр. зросла з 36 до 103, тобто у 3 рази, а кількість учнів у них з 2,8 тис. до 20,2 тис., тобто майже у 7 разів⁴¹.

Багато робітників поєднує працю на виробництві з навчанням у спеціальних середніх та вищих учбових закладах. Яскравим прикладом у цьому може бути Львівський електроламповий завод, де близько 250 чоловік навчається у вечірніх середніх школах, 78 — у середніх спеціальних закладах, 217 — у вузах. За 1957—1963 рр. студентів-заочників вузів зросло більше, як у 2 рази⁴².

Докорінно змінився якісний склад робітників. Так, якщо на 1 січня 1950 р. процент робітників на Львівському автобусному заводі з освітою не вище 4-х класів складав 32,8, то на 1 січня 1960 р. він знизився до 18,3. Кількість робітників, що мають семирічну і середню освіту, зросла з 67,2% до 80%. Треба мати на увазі, що кількість робітників за ці роки на заводі зросла майже у 20 разів⁴³. Десять років тому серед робітників Львова було від 2 до 5% людей з закінченою середньою освітою, а тепер їх є 50—60%.

Навчання робітників взяли під свій контроль партійні і комсомольські організації. На багатьох підприємствах спеціальні комісії сприяють навчанню робітників, розробляють плани охоплення всіх робітників середньою освітою. Виконком Львівської міської Ради депутатів трудящих в лютому 1961 р. затвердив план охоплення навчанням робітників підприємств міста, згідно з яким у 1961—1962 навчальному році в школах робітничої молоді навчалось майже 11 тис. чоловік⁴⁴.

Важливо підкреслити, що у 1959 р. з 13 704 нових робітників, підготовлених на підприємствах і будовах раднаргоспу, 3707 (або 27%) складала молодь, яка закінчила середню школу в 1958—1959 рр.⁴⁵ Число випускників загальноосвітньої середньої школи, які після її закінчення будуть вливатися до робітничого класу, зростає з кожним роком. Тільки в школах Львівської області у процесі навчання готується понад 23 тис. кваліфікованих робітників 50 масових професій⁴⁶.

За останні роки, поряд з розширенням заочного навчання, приряді вузів м. Львова, зокрема при Державному університеті ім. Ів. Франка, відкрито вечірні відділи; при Політехнічному інституті створено загальнотехнічний факультет з філіалами у Дрогобичі, Івано-Франківську і Тернополі, де навчається 3928 чоловік. Ці й інші, підказані са-

⁴¹ «Львівська область у цифрах у 1960 році», стор. 153.

⁴² За даними відділу кадрів заводу.

⁴³ За даними відділу кадрів підприємства.

⁴⁴ Поточний архів міського відділу народної освіти м. Львова.

⁴⁵ За матеріалами статистичного управління Львівської області.

⁴⁶ Поточний архів виконкому Львівської обласної Ради депутатів трудящих. Постановова облвиконкому та Львівського раднаргоспу від 13 серпня 1960 р. № 831.

мим життям нові форми набуття вищої освіти без відриву від виробництва покликані відіграти велику роль у подоланні відмінностей між працівниками фізичної і розумової праці.

Ріст культурно-технічного рівня робітників дав можливість перейти до такої форми обміну передовим досвідом, як міжзаводські школи. У 1959 р. Управління машинобудування і приладобудування раднархозу організувало школи по вивченню досвіду роботи кращих фрезерувальників і зварників. В цих школах інженерно-технічні працівники прочитали 20-годинний теоретичний курс лекцій, було обговорено виступи передовиків-новаторів, проведено практичні заняття на підприємствах. В лютому 1961 р. Львівський обласний комітет партії провів збори новаторів виробництва економічного району, які вирішили за прикладом лєнінградців створити при Раднархозі Раду новаторів, а при галузевих управліннях — секції токарів, фрезерувальників, ливарників, інструментальників, слюсарів і зварників.

Серед різних за своїм характером виробничо-технічних курсів найбільш гнучкою формою підвищення кваліфікації робітників є курси цільового призначення, які, як правило, зв'язані з потребою якнайшвидшого освоєння нового обладнання, нової технології, нового виду продукції і т. д. У 1959—1960 рр. на них підвищило свою кваліфікацію 5153 чоловік, в тому числі на підприємствах машинобудування і металообробки — 1422 чоловік, нафтодобувної і нафтопереробної промисловості — 349, хімічної — 321, вугільної — 243 чоловіки⁴⁷. А на протязі одного 1963 р. тільки у Львівській області через курси цільового призначення підвищили свою кваліфікацію 9887 робітників⁴⁸.

Великого поширення і значення набуває оволодіння суміжними, більш складними професіями і спеціальностями. Заслуговує на увагу постановка цієї роботи на Львівській швейній фабриці № 1. Тут у 1958 р. освоїли суміжні професії більше половини з тих, що підвищили свою кваліфікацію, у 1960 р. — 77,5%, тобто кожний другий робітник фабрики, зайнятий безпосередньо у виробництві⁴⁹. В елементному цеху Львівського заводу низьковольтних ламп. другим спеціальностям навчено більше половини всіх працюючих.

Велику роль у підвищенні культурно-технічного рівня робітників відіграє розгортання соціалістичного змагання, технічна пропаганда на підприємствах, зростаюча співдружність колективів підприємств з працівниками науки, робота широкої сітки культурно-освітніх установ та ін. Вступ нашої країни в період розгорнутого будівництва комунізму викликав до життя нову, вищу форму соціалістичного змагання — рух бригад і ударників комуністичної праці. Неодмінною заповіддю, що нею керуються в житті і праці колективи, які борються за звання комуністичних, є вимога наполегливого оволодіння знаннями, неухильного піднесення культурно-технічного рівня. Ось характерний приклад. Вступаючи в змагання за комуністичну працю, бригада закрийного цеху головного підприємства фірми «Прогрес» м. Львова, яку очолювала К. Лисак, взяла на себе такі зобов'язання: «Всіх нас об'єднує свідоме ставлення до праці. Праця для нас є не тільки засіб для існування, а й фізична і духовна потреба. Закон бригади — один за всіх, всі за одного, радості й невдачі ділити разом, всім учитися, постійно підвищувати ділову кваліфікацію, загальноосвітній і політичний рівень, постійно

⁴⁷ Підраховано за матеріалами поточного архіву відділу праці та зарплати Раднархозу.

⁴⁸ За даними статуправління Львівської області.

⁴⁹ Підраховано за річними звітами фабрики про підготовку і підвищення кваліфікації робітників.

допомагати товаришам по роботі, передавати досвід іншим бригадам». Взяті зобов'язання бригада з честю виконує⁵⁰. У червні 1960 р. всьому колективу фабрики було присвоєно звання підприємства комуністичної праці. Фабрика випускає продукцію тільки першого сорту.

Прагнення мільйонів радянських людей жити і працювати по-комуністичному породили і нові форми ідейно-виховної та культурно-масової роботи. Йдеться про народні самодіяльні театри, музичні колективи, університети культури. В усіх західних областях УРСР великого поширення набули університети культури, яких тільки у Львівській області налічується 153, і охоплюють вони понад 20 тис. чоловік. Різні за профілем, можливостями, складом і внутрішньою структурою, вони переслідують одну мету — розкрити перед трудящими всі багатства культури і мистецтва, науки і техніки.

Значення народних університетів у вихованні всебічно розвиненої людини комуністичного суспільства важко переоцінити. Звернемось до одного з їх видів — народних університетів технічного прогресу. У жовтні 1959 р. з ініціативи партійної організації та наукових працівників при Львівському політехнічному інституті було створено народний науково-технічний факультет з дворічним терміном навчання. Подібні факультети було відкрито при Поліграфічному, Лісотехнічному інститутах та електромеханічному технікумі. На базі цих факультетів восени 1960 р. Львівський міськком КП України створив міський народний університет технічного прогресу і передового досвіду.

Навчальна програма кожного з факультетів дає слухачам певну систему загальноосвітніх і технічних знань. Навчальна програма факультету електротехніки і електроніки на Львівському електроламповому заводі, наприклад, детально знайомить слухачів з досягненнями вітчизняної і зарубіжної електротехніки. Лекції супроводжуються демонструванням відповідних кінофільмів, проводяться практичні заняття по обміну досвідом. Університет завоював велику популярність, в 1960—1961 навчальному році в ньому навчалось півтори тисячі чоловік, серед яких майже 50% передовиків і новаторів виробництва, бригадирів і ударників комуністичної праці.

Народний інститут основ інженерно-технічних знань, створений на Львівській взуттєвій фабриці № 3 в лютому 1960 р., мав два факультети: електромеханічний і взуттєвий. Термін навчання — 2 роки. Навчальний план забезпечує засвоєння слухачами основ інженерно-технічних знань з техніки, технології, економіки і організації взуттєвого виробництва та електромеханіки. В інституті навчаються робітники, інженерно-технічні працівники, всього 150 чоловік. Крім того, на заводі працюють цехові економічні школи, заочне відділення Київського технікуму легкої промисловості, вечірня школа робітничої молоді.

Дійовим засобом у боротьбі за глибоке оволодіння робітниками науково-технічними основами виробництва є озброєння їх знанням конкретної економіки. Партійні організації, виконуючи постанову ЦК КПРС від 9 січня 1960 р. «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах», на всіх підприємствах і будовах створили гуртки, які ставлять своїм завданням дати мінімум економічних знань кожному робітникові. В 1960/61 навчальному році тільки на підприємствах Львова і Дрогобича економіку промисловості вивчало понад 40 тис. робітників⁵¹.

⁵⁰ «Зримі риси комунізму», Львів, 1960, стор. 58.

⁵¹ Газ. «Вільна Україна», 8 січня 1961 р.

Технічне навчання дає свої результати. По-перше, воно сприяє підвищенню рівня кваліфікації робітників, який знаходить конкретний вираз у тарифікаційних розрядах. По-друге, число некваліфікованих (1—2 розряди) і малокваліфікованих (3—4 розряди) робітників неухильно зменшується. З кожним роком зростає питома вага висококваліфікованих робітників. На електроламповому заводі, наприклад, за два роки кваліфікованих і висококваліфікованих робітників зросло більш як на 14%. Наявність значної кількості малокваліфікованих робітників пояснюється тим, що підприємство безперервно розширюється і поповнюється новими робітниками, які проходять підготовку на заводі. Так, у 1958 р. шляхом внутрізаводського навчання було заново підготовлено 306 робітників, в 1959 р.— 328, в 1960 р.— 793.

Винахідницький і раціоналізаторський рух, як результат підвищення культурно-технічного рівня робітників, з кожним роком стає все більш масовим. Так, за 1957—1963 рр. число раціоналізаторів і винахідників на підприємствах Львівського раднаргоспу збільшилось з 6405 до 26 635, тобто більше як у чотири рази, а процент впровадження пропозицій зріс від 30,4% до 60,5%⁵².

В таких галузях промисловості, як машинобудування і приладобудування раціоналізатором став кожний 6—7 робітник. Економія від впровадження раціоналізаторських пропозицій на одного працюючого в 1959 р. зросла проти 1958 р. з 44 до 49 крб., в тому числі на підприємствах машинобудування з 75 до 99 крб.⁵³. На окремих підприємствах ці показники значно вищі. Так, на Дрогобицькому нафтопереробному заводі № 1 раціоналізатором є кожний другий робітник. У 1960 р. на заводі впроваджено 550 раціоналізаторських пропозицій з 868 поданих, річна економія від яких становить понад 200 тис. крб.⁵⁴

Вивчення складу раціоналізаторів і винахідників із числа робітників в машинобудуванні і приладобудуванні Львова показує, що більшість із них — люди високої кваліфікації і загальноосвітньої підготовки. На електроламповому заводі, наприклад, майже 75% раціоналізаторів і винахідників з числа робітників в 1959 р. мали 5—8 розряди і освіту за 7 класів і вище; 32,6% з них мали освіту за 10 класів і вище⁵⁵.

Озброєні технічними знаннями, раціоналізатори від часткових поліпшень, знайдених шляхом практичного досвіду, все більше переходять до планомірного вдосконалення виробництва на основі науки і техніки. Останнім часом поширення набувають комплексні бригади раціоналізаторів і винахідників, громадські конструкторські бюро, які є колективною формою розвитку технічної творчості. Так, за неповні 3 роки семирічки інженери і техніки електролампового заводу в співдружності з робітниками-раціоналізаторами створили понад 100 нових оригінальних агрегатів, механізмів, конвеєрних машин, півавтоматів і автоматів, різних станків.

Недавно одна з комплексних бригад в складі І. С. Марченка, Ф. Л. Литвака, О. Б. Піонтковського, Ю. А. Кривича та інших створила комплекс автоматичних обладнань для загрузки, переносу і зйому металоскляних заготовок і колб електронно-променевих трубок. Це дало можливість створити вперше у світовій практиці механізовані поточні лінії виготовлення металоскляних колб кінескопів з подвійним програм-

⁵² За матеріалами поточного архіву відділу раціоналізації і безпеки раднаргоспу.

⁵³ «Зрими риси комунізму», стор. 37.

⁵⁴ Поточний архів Дрогобицького МК КП України. Матеріали XVI міської партійної конференції.

⁵⁵ За даними кабінету технічної освіти заводу.

ним управлінням, з карусельними установками для зварки колб токами високої частоти.

Натхнені історичними рішеннями XXII з'їзду КПРС, новою Програмою партії, інженери Львівського електролампового заводу звернулися з відкритим листом — «Наша творчість — будівництву комунізму»⁵⁶, в якому вони взяли на себе ряд конкретних зобов'язань і закликали всіх інженерно-технічних працівників йти в перших рядах боротьби за технічний прогрес, механізацію і автоматизацію виробництва, за дальше зростання продуктивності праці, неухильно нарощувати свій вклад в створення матеріально-технічної бази комунізму. Патріотичний почин інженерів Львівського електролампового заводу знайшов гарячий відгук інженерно-технічних працівників на багатьох підприємствах інших областей УРСР.

Всесірне підвищення продуктивності праці є одним з важливих завдань комуністичного будівництва. Щоб розв'язати його, потрібний справжній героїзм. «Але героїзм в наших умовах,— підкреслив М. С. Хрущов у звітній доповіді ЦК КПРС XXII з'їздові партії,— не тільки порив, наполегливість, старанність. Це разом з тим уміння, знання, висока культура, передова техніка, новаторство»⁵⁷. Отже, піднесення культурно-технічного рівня робітників поряд з технічним прогресом є вирішальною умовою для підвищення продуктивності праці.

Підвищення культурно-технічного рівня робітничих кадрів виявилось насамперед у різкому підвищенні освіти, в безперервному зростанні їх виробничої кваліфікації, трудової і політичної активності. Тисячі юнаків і дівчат стали робітниками висококваліфікованої праці, активними провідниками технічного прогресу. Яскравим прикладом цього є ім'я В. Й. Гургалья. Шістнадцятирічним юнаком без освіти і спеціальності прийшов він — син селянина — на машинобудівний завод після звільнення Львова від німецько-фашистських окупантів. Тепер комуніст В. Й. Гургаль — висококваліфікований токарь-швидкісник, бригадир колективу комуністичної праці, Герой Соціалістичної праці. На його рахунок понад 120 раціоналізаторських пропозицій, установок і пристроїв власної конструкції. Прославленими майстрами своєї справи, новаторами виробництва стали П. Тоцький, І. Чуркін, В. Байда, І. Цюрик, П. Павлів, Я. Мальчицький, І. Триліс, В. Хренюк і багато інших. Досвід їх роботи став надбанням тисяч робітників.

Комуністична партія і Радянський уряд, направляючи зусилля народу на створення матеріально-технічної бази комунізму, здійснюють цілу систему заходів, метою яких є в майбутньому всебічний, гармонійний розвиток усіх трудящих. Величезне значення в цьому матиме невпинне підвищення життєвого рівня народу, переведення всіх робітників і службовців на семи- і шестигодинний робочий день, встановлення в недалекому майбутньому найкоротшого в світі робочого дня і найкоротшого тижня, тісне поєднання навчання з виробництвом.

⁵⁶ Газ. «Львовская правда», 24 листопада 1961 р.

⁵⁷ М. С. Хрущов. Звіт Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу XXII з'їздові партії, К., 1961, стор. 59.

Є. М. ГАЛУШКО, Б. К. ДУДИКЕВИЧ

**КПЗУ — ОРГАНІЗАТОР БОРОТЬБИ ТРУДЯЩИХ
ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ ЗА ВОЗЗ'ЄДНАННЯ З РАДЯНСЬКОЮ
УКРАЇНОЮ**

Проблема возз'єднання насильно розчленованих народів у єдиній суверенній державі протягом десятиріч хвилювала думки прогресивних мислителів і політичних діячів, оскільки возз'єднання має прогресивний характер, створюючи широкі простори суспільному прогресу народів. Особливо гострою проблема возз'єднання стала в епоху капіталізму, коли швидкий розвиток продуктивних сил вимагав об'єднання людей в нації і створення загальнонаціонального ринку. В цей час виникає національне питання, а проблема возз'єднання стає однією з важливих сторін його вирішення.

Тенденції в національному питанні в епоху капіталізму неминуче ведуть до того, що народи стають жертвами імперіалістичної агресії, позбавляючись свободи і національного суверенітету. Історичний досвід народів Німеччини, Кореї і В'єтнаму в сучасну добу, а також досвід народів ряду країн Азії і Африки, що останнім часом звільнились від ярма колоніалізму, дає нам яскраве свідчення того, що імперіалістична буржуазія великих держав, в першу чергу США, намагається перешкодити прогресивній тенденції до возз'єднання розчленованих народів.

Марксистсько-ленінська теорія і програма з національного питання, яка спирається на великі принципи інтернаціоналізму і права нації на самовизначення, вказує єдиний і правильний шлях для вирішення проблеми возз'єднання — шлях соціалістичної революції і торжества комунізму. Тільки пролетаріат, керований комуністичною партією, може шляхом революційної боротьби привести до соціального визволення народів і вирішення національного питання.

Історичний досвід українського народу є характерним прикладом правильного вирішення проблеми возз'єднання на основі марксистсько-ленінської теорії, на основі соціалістичної революції та вирішальних успіхів соціалізму в економічному, політичному і культурному розвитку.

Радянська Україна незабаром відзначатиме двадцятип'ятиріччя возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській соціалістичній державі. Історія українського народу — це багатовікова історія боротьби проти соціального і національного гніту, історія боротьби за возз'єднання українських земель в єдиній українській державі. Прогресивний характер цієї боротьби визнавали і активно підтримували російські революціонери-демократи, прогресивні діячі інших народів світу. Аналізуючи розвиток європейських подій в середині XIX ст., К. Маркс відзначав прагнення галицьких українців до своїх природних центрів, до возз'єднання з головним тілом своєї національності¹.

Розвиток капіталістичних відносин на Україні і зростання національно-визвольного руху зумовлювало дві протилежні тенденції в підході до вирішення проблеми возз'єднання українського народу. Українські експлуататорські класи пов'язували його з перемогою в майбутній війні одного з блоків імперіалістичних держав (австро-німецького, чи царської Росії). Українська революційна демократія бачила за сіб до возз'єднання в революційній перебудові Росії, хоча не завжди

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. X, стор. 390.

мала ясне уявлення про конкретний шлях розвитку майбутньої революції.

Тільки вихід на історичну арену робітничого класу Росії і розроблена Леніним програма з національного питання відкривали реальний шлях для здійснення національних прагнень українського народу. В. І. Ленін приділяв значну увагу Україні і західноукраїнським землям. Він, як ніхто інший, дуже добре знав історію українського народу, захищав його право на вільний розвиток, на національне самовизначення аж до відокремлення і створення своєї національної держави. Єдино можливий шлях здійснення цього він бачив у спільній боротьбі трудящих всіх націй проти капіталістичного ладу. Володимир Ілліч говорив, що лише «при єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна можлива, без такої єдності про неї не може бути і мови»².

В. І. Ленін вказував на те, що здійснення прагнень українського народу до возз'єднання можливе лише шляхом революційної боротьби як проти царського самодержавства, так і проти габсбурзької монархії. Одне з головних завдань більшовицької партії у вирішенні українського національного питання він бачив у тому, щоб «пробудити, просвітити і розворушити українців і австрійських і російських!»³.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції і створення в братній сім'ї радянських народів Української Радянської держави мали вирішальне значення для розгортання революційної боротьби трудящих західноукраїнських земель, які спостерігали, як партія більшовиків привела народи Росії до визволення від капіталістичного рабства. «Вони бачили,— відзначав М. С. Хрущов,— що трудящі Радянської України за допомогою російського народу завоювали вільне життя. Все це викликало в них непохитне прагнення до визволення і возз'єднання з Радянською Україною»⁴. Боротьба трудящих західноукраїнських земель за возз'єднання з Радянською Україною була одночасно боротьбою за встановлення Радянської влади і торжество соціалізму.

На початку листопада 1918 р. під ударами революційних виступів трудящих і поневолених народів Австро-Угорська імперія розпалась. В опублікованому 3 листопада 1918 р. за підписом Леніна і Свердлова зверненні до народів колишньої Австро-Угорської імперії висловлювалось сподівання, що революція не зупиниться на півдорозі. Звернення вказувало народам ясний шлях спільної боротьби проти експлуаторських класів, закликало в союзі з російським пролетаріатом, який уже переміг, розгорнути розпочату буржуазно-демократичну революцію в революцію пролетарську, встановити в своїх країнах Радянську владу: «Ви вступили на шлях революції, ідіть по цьому шляху сміливо вперед до перемоги. Хай живе свобода народів Австрії: угорців, чехів, русинів!»⁵. Та на перешкоді здійсненню соціальних і національних прав західноукраїнських трудящих стала буржуазія, що захопила владу до своїх рук. Уряд так званої Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) по суті був знаряддям у руках імперіалістів Антанти і США і ганебно капітулював перед силами імперіалістичної Польщі, яка розпочала грабіжницький наступ на західноукраїнські землі.

² В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 14.

³ Там же, стор. 197.

⁴ М. С. Хрущов. Десятиріччя возз'єднання українського народу в єдиній українській соціалістичній державі, К., 1949, стор. 7.

⁵ «Під прапором Жовтня», Львів, 1957, стор. 99.

В процесі боротьби з українською націоналістичною контрреволюцією на Західній Україні виникла і організаційно оформилась у лютому 1919 р. Комуністична партія Східної Галичини — КПСГ (з 1923 року вона стала називатись Комуністична партія Західної України — КПЗУ). Західноукраїнські комуністи були носіями і продовжувачами кращих традицій визвольної боротьби народних мас. Вони вбачали найміцнішу гарантію національної свободи трудящих Західної України у возз'єднанні всіх українських земель під прапором Радянської влади. Єдиним керівним центром українського народу визнавали Комуністичну партію України, а уряд Радянської України — єдиним законним урядом усіх українських земель. З другого боку — КП(б)У визнавала Компартію Східної Галичини своєю складовою частиною.

Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання була одночасно боротьбою за перемогу соціалістичної революції і встановлення Радянської влади. Своім вістрям вона була спрямована не тільки проти української контрреволюції, але й проти всього імперіалістичного табору, який підтримував загарбницькі дії буржуазно-поміщицької Польщі проти українського народу і намагався перетворити частину українських земель у плацдарм боротьби проти Радянських республік. Викриваючи агресивну політику імперіалістів, В. І. Ленін відзначав, що «...зараз при загальній ненависті буржуазних держав до Радянської влади всі бачать безпосередній інтерес у володінні польськими поміщиками Східною Галичиною»⁶.

В. І. Ленін, РКП(б) і КП(б)У подавали постійну допомогу молодій компартії Східної Галичини.

Навесні 1920 р. при ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У були створені Галбюро, які вели пропаганду і агітацію серед галичан, що перебували на радянській території⁷. Коли героїчна Червона Армія, громлячи польських інтервентів, визвольним походом рухалась на захід, ЦК РКП(б) на прохання ЦК КПСГ провів мобілізацію комуністів-галичан для роботи в Галичині⁸. М. Левицький, Н. Хомин, І. Сіяк, М. Баран та багато інших були активними діячами Галревкому.

Трудящі визволених 20 повітів Галичини справедливо розглядали як здійснення їх споконвічної мрії про возз'єднання з усім українським народом. Характеризуючи настрої трудящих Галичини, Голова Галревкому В. П. Затонський у листі до ЦК КП(б)У в серпні 1920 р. писав: «якось усі впевнені, що Галичина просто приєднається до Радянської України, вважають це цілком природним і дивуються, що з'їзду Рад прийдеться ще вирішувати таке просте і до очевидності ясне для всіх питання»⁹.

Виражаючи настрої західноукраїнських трудящих, галичани-червоноармійці 4-ї бойової робітничої сотні на мітингу 4 липня 1920 р. на ст. Ширхани Московсько-Казанської залізниці ухвалили резолюцію, в якій писали: «...просимо: не ділити Східної Галичини і Буковини від Великої Наддніпрянської України, яка для нас є матір'ю по нації, а злучити українські області Східної Галичини, Буковини і Угорщини з іншими землями України в одноцільну Українську Соціалістичну Республіку, з якою ми надалі хочемо нести всю спільну долю і недолю»¹⁰.

У зв'язку з окупацією буржуазно-поміщицькою Польщею Західної України перед КПСГ постали нові, більш складні завдання, які могли

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 366.

⁷ ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 7, од. зб. 96, арк. 7.

⁸ Там же, од. зб. 196, арк. 530.

⁹ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 459, арк. 27.

¹⁰ М. Волянчук, Б. Дудикевич. Сяйво ленінських ідей, Львів, 1959, стор. 23.

бути вирішені шляхом спільної боротьби трудящих Західної України і Польщі. З 1921 р. КПСГ стала краєвою організацією компартії Польщі (КРПП), вирішення національного питання було одним з головних факторів соціалістичної революції. Але в рядах польських і західноукраїнських комуністів довгий час не було ясного розуміння ролі національно-визвольного руху поневолених народів. Це стало однією з причин внутрішніх незгод, розходжень і навіть розколу в КПСГ. Лозунг КРПП «Хай живе Радянська Польща в союзі з Радянськими республіками Росії і України!» не враховував прагнення західноукраїнських трудящих до возз'єднання з Радянською Україною і не давав можливості комуністам мобілізувати національно-визвольну боротьбу поневолених народів в інтересах перемоги соціалістичної революції в Польщі.

Подолання розколу в КПСГ завершив II з'їзд КРПП (вересень—жовтень 1923 р.), який прийняв ленінські резолюції з селянського і національного питання. З'їзд визнав принцип права націй на самовизначення, а, отже, і права поневолених народів Західної України і Західної Білорусії на возз'єднання з Радянськими республіками. Виступаючи на II з'їзді, один з видатних діячів КПП А. Варський, критикував помилки КРПП в національному питанні і, визначаючи її принципи на майбутнє, говорив: «Треба мати сміливість сказати, що Східна Галичина і східні окраїни повинні ввійти в склад Радянської України і Радянської Білорусії»¹¹. В резолюції з'їзду підкреслювалося, що революційний пролетаріат Польщі повинен повалити панування поміщиків і капіталістів та взяти долю країни в свої руки. «Він зможе це зробити,—говорилося в резолюції,—коли зуміє об'єднатись з польськими селянами, які борються за землю, і з білоруськими та українськими селянами, які борються за своє визволення з-під ярма польських панів і за возз'єднання з трудящими Радянської України і Радянської Білорусії»¹². Партія об'єдналась і, зміцнюючись ідейно та організаційно, повела трудящих Західної України до нових боїв за свободу і возз'єднання з Радянською Україною. У своїй практичній революційній діяльності КПСГ викривала антинародну і антирадянську суть лозунгу «самостійності» Галичини, який, плазуючи перед Антантою, намагалися нав'язати трудящим націоналістичні верховоди. «Самостійна Галичина,—писав легальний орган КПСГ «Робітничка газета»,—це не визволення для нас, не свобода, це лише адвокатсько-попівський намордник для нас бідняків, змова проти наших братів наддніпрянців. Справжнє визволення прийде не від панів з Відня, але ми добудемо його самі, взявши владу в свої руки і тісно обнявшись з нашими наддніпрянськими братами»¹³. Лозунгові «самостійності» Галичини КПСГ протиставляла лозунг возз'єднання з Радянською Україною. Не позбавлена інтересу і заява Йосипа Крілика (Василькова) на святоюрському процесі: «Цілком ясно, що прагнучи створити Радянську владу в Східній Галичині, намагались ми з'єднатись з пролетаріатом тієї країни, в якій він уже при владі. Не тільки з тих міркувань, що там Україна. Коли б була радянська Польща, а на Україні панувала б реакція, нашим прагненням було б з'єднатись з радянською Польщею»¹⁴. Цією заявою Васильків рішуче відмежував комуністичну ідеологію від націоналістичної, показавши, що у кому-

¹¹ Журн. «Z pola walki», N 4, 1958, стор. 150.

¹² «Коммунистическая партия Польши в борьбе за независимость своей страны», М.—Л., 1955, стор. 52.

¹³ «Робітничка газета», 9 жовтня 1921 р.

¹⁴ Proces komunistów we Lwowie książka i wiedna, Варшава, 1958, стор. 95.

ністів завжди на першому плані стояли і стоять інтереси класові, соціальні, а не національні, хоча комуністи і не ігнорують національну проблему.

Важливу роль в історії розвитку поглядів на возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною зіграла V конференція КПЗУ (квітень 1924 р.), історичне значення якої в тому, що вона поставила питання про збільшення промислово-пролетарського ядра КПЗУ і зміцнення єдності робітничого руху в Західній Україні з робітничим рухом усєї Польщі. Виключно важливе значення мало рішення конференції, спрямоване проти так званого саботаїзму, представники якого підміняли копітку роботу партії в масах організацією терористичних актів і окремих розрізаних партизанських виступів. Саботаїсти вважали, що розрізані партизанські виступи селянства можна перетворити у збройне повстання, в результаті якого Західна Україна буде відірвана від Польщі і приєднана до Радянської України. Це була тактика дрібнобуржуазного революційного авантюризму, яка нічого спільного не мала з тактикою марксистсько-ленінської партії.

V конференція у своїй резолюції вказувала: «Цим націоналістичним настроєм партія протиставляє клич боротьби з'єднаним фронтом робітництва усєї польської держави за диктатуру пролетаріату в Польщі та клич злуки Радянської Західної України з УРСР, як також клич організаційного об'єднання пролетаріату на терені усєї нинішньої Польщі»¹⁵. Отже, авантюристичному шляхові боротьби за возз'єднання КПЗУ протиставляла єдино можливий, революційний шлях возз'єднання, борючись за здійснення соціалістичної революції і встановлення диктатури пролетаріату в Польщі. В рішенні конференції говорилось про необхідність встановлення міцних зв'язків з КП(б)У «як з партією тієї країни, складовою частиною якої після перемоги соціальної революції стане Західна Україна»¹⁶.

Ця лінія на возз'єднання Західної України з Радянською Україною була схвалена форумом міжнародного комуністичного руху — V конгресом Комінтерну (червень—липень 1924 рр.). 1 липня 1924 р. на конгресі з великою промовою виступив секретар ЦК КПЗУ Й. Крилик (Васильків), який інформував конгрес про діяльність КПЗУ. Визначаючи тактику КПЗУ в керівництві революційно-визвольним рухом трудящих Західної України, Васильків говорив: «Єдино правильною позицією компартії на цих територіях в національному питанні є заклик відірвати ці землі від Польщі і об'єднати їх з Радянською Україною, з вказівкою на можливість здійснення цього, перш за все, шляхом соціальної революції в Польщі»¹⁷. Характеризуючи прагнення трудящих до возз'єднання з Радянською Україною, Васильків говорив: «Ми... вважаємо надзвичайно відрадним і позитивним фактом це прагнення якнайшвидше відділитися від капіталістичної держави і приєднатись до Радянської Соціалістичної Республіки. Ми горді з того, що вдалося створити такий настрій серед наших робітників і селян і бажаємо всім нашим братерським партіям створити у себе такий же настрій. В цьому запорука перемоги світової революції»¹⁸. Отже, КПЗУ бачила своє основне завдання у вихованні серед робітників і селян прагнення до перемоги соціалістичної революції і возз'єднання з Радянською Україною.

¹⁵ Журн. «Наша правда», 1924, № 4—8, стор. 107.

¹⁶ Там же.

¹⁷ «Пятый всемирный Конгресс Коминтерна». Стенографический отчет, ч. I, М, 1925, стор. 663.

¹⁸ Там же, стор. 985—986

У конгрес Комінтерну ухвалив резолюцію з українського питання, яка підкреслювала, що українське питання є одним з найважливіших національних питань середньої Європи, вирішення якого диктується інтересами пролетарської революції як у Польщі, в Румунії і Чехословачії, так і в усіх прилеглих країнах. Українське питання в цих трьох країнах складає єдине українське національне питання, що вимагає загального революційного вирішення для всіх цих країн. Конгрес рішуче відкидав лозунг автономії українських земель у складі буржуазних держав, який висувався буржуазією цих держав і українськими націонал-угодовцями. Він підкреслював, що лозунг автономії є засобом створення коаліції заможних верств українського селянства з експлуаторськими класами пануючої нації для економічного і національного гноблення українських трудящих. У рішенні конгресу вказувалося на «необхідність проголошення комуністичними партіями Польщі, Чехословаччини та Румунії лозунгу з'єднання розірваних імперіалізмом на частини українських областей в радянську робітничо-селянську республіку»¹⁹.

Вірні принципам ленінізму польські комуністи активно підтримували боротьбу КПЗУ за возз'єднання Західної України з Українською РСР. III з'їзд КПП (січень—лютий 1925 р.) записав у своїй резолюції: «Клич відірвання Західної Білорусії і Західної України від Польщі та об'єднання їх з сусідніми радянськими республіками відповідає так само інтересам народних мас корінної Польщі»²⁰. Традиції спільної боротьби польських і українських комуністів стали значним вкладом в зміцнення дружби двох братніх народів. Про це яскраво сказав Владислав Гомулка на мітингу в Києві 30 жовтня 1953 р.: «Ми приїжджаємо до Вас як сусіди з візитом братерської дружби. Про таку дружбу мріяли колись кращі, самі передові люди Вашого і нашого народу. Польські і українські комуністи в лавах Комуністичної партії Західної України викували цю дружбу у спільній боротьбі проти класу поміщиків і капіталістів»²¹.

Гостра дискусія з питання про лозунг возз'єднання розгорнулася на II з'їзді КПЗУ (жовтень 1925 р.). Цю дискусію нав'язав з'їздові Зінов'єв, який, звертаючись до делегатів з'їзду, заявив, що «не зовсім правильним є ваш лозунг приєднання до Радянської України Західної України»²². Свою точку зору Зінов'єв обґрунтовував тим, нібито лозунг возз'єднання є головним у КПЗУ, і він впливає з психології селянських мас, які сподіваються на визволення ззовні, від Червоної Армії, і це породжує у них пасивність, невіру в сили соціалістичної революції в Польщі і що цей лозунг начебто затемнює основний лозунг КПП про робітничо-селянський уряд. Зінов'єв говорив: «Ми вважаємо, у вас є така психологія, що, мовляв, Червона Армія визволить, а звідси і впливає лозунг приєднання Західної України до Радянської України»²³.

Точка зору Зінов'єва була спробою нав'язати КПЗУ неправильну і згубну для революційного руху тактику з національного питання.

Василь Корбутяк (Дубовий) розповідав на з'їзді, як партія практично застосовувала лозунг возз'єднання в своїй діяльності, щоб він звучав по-ленінськи, по-більшовицьки: «Ми казали, що клич відірвання Західної України і прилучення її до Радянської України не є

¹⁹ «Пятый Всемирный Конгресс Коминтерна», ч. II, стор. 126.

²⁰ КРР Uchwały i rezolucje, t. 2, Warszawa, 1955, стор. 173.

²¹ Газ. «Радянська Україна», 31 жовтня 1958 р.

²² ПА ІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 156, арк. 81.

²³ Там же, арк. 83.

нашим головним кличем. Це є засіб, за допомогою якого ми можемо мобілізувати робітників, селян і дрібноміщанські маси. Ми підкреслювали, що клич відірвання — він є формально тільки кличем відірвання, а фактично є кличем злуки, і в цей спосіб ми популяризували цей клич... клич зв'язання українських робітників і селян з польським пролетаріатом для повалення польського капіталу і польського імперіалізму, і визволення польських і українських робітників лежить через Варшаву»²⁴.

Завдяки послідовно ленінській, принциповій лінії керівництва КПЗУ, з'їзд відхилив пропозицію Зінов'єва зняти лозунги возз'єднання. В ухваленій резолюції з національного питання основним лозунгом було визначено лозунг боротьби за робітничо-селянський уряд Польщі. «Виходячи з того,— говорилося в резолюції,— що національне визволення можливе тільки після перемоги соціалістичної революції в цілій Польщі і стоячи в своїй національній політиці на ґрунті ленінського принципу права нації на самовизначення аж до відокремлення, що в даній конкретній історичній ситуації (існування УРСР, до якої належала значна частина Західної України, безсумнівне прагнення працюючих мас цілої Західної України з'єднатися з УРСР) буде означати приєднання Західної України до УРСР, партія в сучасний період повинна скеровувати національне невдоволення мас, як і всю їх революційну енергію, на повалення влади польської буржуазії та встановлення робітничо-селянського уряду в Польщі»²⁵.

В резолюції про основний лозунг партії, яка не була опублікована в пресі, II з'їзд, висуваючи як головний лозунг «соціальну революцію в Польщі, повалення буржуазії і встановлення робітничо-селянського уряду»²⁶ водночас підкреслював, що «правильним розв'язанням національного питання є вимога права на самовизначення аж до відокремлення, що «(як заявив II з'їзд КПП, V конгрес Комінтерну і, нарешті, III з'їзд КПП) в конкретних умовах Польщі означає на східних землях вимогу приєднання Західної України і Західної Білорусії до СРСР — до УРСР і БРСР в результаті переможної пролетарської революції в Польщі»²⁷.

Керуючи революційно-визвольним рухом трудящих Західної України КПЗУ виховала в своїх лавах десятки і сотні мужніх керівників і організаторів боротьби за возз'єднання. Ф. В. Бей (Орловський), М. Бернارد, Н. Ботвін, С. І. Бойко, С. В. Бакатчук, О. І. Букшованій, Я. С. Войтюк, О. Я. Гавришок, Я. О. Галан, М. Т. Заячківський (Косар), І. В. Іваненко (Бараба), О. В. Кожан, Б. Я. Копач, В. Ю. Корбутяк, В. Ф. Коцко, О. В. Коцко, П. Крайківський (Дрешер), О. В. Крилик (Васильків), Р. В. Кузьма-Турянський, Й. О. Купранець, П. С. Ладан, Г. І. Михаць, М. П. Олексюк, М. І. Павлик, В. Б. Попель, Х. М. Приступа, А. Г. Савка (Бараль), К. А. Саврич (Максимович), Й. І. Скрипа, М. М. Теслюк, І. Н. Тишик, Н. В. Хомин, В. П. Хрущель та багато інших покрили себе невмиручою славою в боротьбі за владу Рад, за возз'єднання. Багато з них віддали своє життя за здійснення заповітної мрії трудового народу.

На основі аналізу вищезаведених фактів вважаємо можливим зробити висновок, що протягом 1921—1926 рр. КПЗУ теоретично розробила і обґрунтувала питання про возз'єднання Західної України

²⁴ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 156, арк. 75.

²⁵ «Постанови II з'їзду КПЗУ», вид. ЦК КПЗУ, Львів, 1925 р.

²⁶ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 233, оп. 1, од. зб. 45, арк. 12.

²⁷ Там же.

з Радянською Україною на основі конкретного застосування в умовах західноукраїнської дійсності лєнінського принципу права нації на самовизначення. Це теоретично обгрунтоване положення втілювалось у життя шляхом пропаганди. Керуючи революційними виступами трудящих (страйками, демонстраціями, мітингами тощо), КПЗУ поряд з іншими лозунгами обов'язково висувала і лозунг возз'єднання. При цьому велике місце в пропаганді займали розповіді трудящим про досягнення Радянської України.

Найбільш яскраво це виявилось в Маніфєсті ЦК КПЗУ «За волю, за щасливе майбутнє українського народу», опублікованому в листопаді 1935 р. В ньому говорилося: «Всіх, кому дорога воля і щасливе майбутнє всього українського народу, кому дороге історичне завдання об'єднання всіх українських земель, комуністи кличуть до спільної боротьби на шляху, який показали нам наші радянські брати»²⁸.

Прагнення до возз'єднання Західної України з Радянською Україною було основним мотивом для обвинувачення заарештованих польським урядом комуністів. Для прикладу наведемо організований урядом наприкінці 1926 р. процес над 151 підсудним, які звинувачувались у тому, що в 1924—1926 рр. були членами КПЗУ, «створеної з метою повалення існуючого в Польщі ладу з допомогою введення шляхом збройного перевороту диктатури пролетаріату у формі робітничо-селянських Рад, а також відриву від Польщі східних земель, перш за все Волині, і приєднанні їх до Радянської України»²⁹.

З величезним співчуттям до героїчної боротьби трудящих західноукраїнських земель ставився український народ і всі народи СРСР, влаштовуючи мітинги протесту проти кривавого терору польських властей, беручи шефство над в'язнями. Так, члени Північно-Кавказької організації МОДР шефствували над політв'язнями тринадцяти польських тюрем³⁰. Почуття братерської солідарності і підтримки допомагало революційним борцям долати труднощі і ще впевненіше боротись під керівництвом КПЗУ за визволення і возз'єднання з Радянською Україною.

Майже протягом 20 років КПЗУ очолювала героїчну боротьбу за встановлення влади Рад на Західній Україні і возз'єднання її з Радянською Україною. Розпуск КПЗУ в 1938 р. в умовах культу особи Сталіна завдав серйозної шкоди революційно-визвольному рухові трудящих. Вони були обезглавлені в момент наростання революційної ситуації, могутнього піднесення антифашистської боротьби. Та це не могло спинити боротьби. Прагнення трудящих до соціальної і національної свободи, успіхи соціалістичного будівництва в СРСР запалювали їх на нові бої. Колишні члени КПЗУ, які формально в той час не були членами партії, але вважали себе комуністами, продовжували керувати масовим рухом робітників і селян.

Ідея боротьби за возз'єднання, що була однією з головних ліній керівництва КПЗУ революційно-визвольним рухом західноукраїнських трудящих, витримала історичну перевірку життям. Вона здійснилась 25 років тому, у вересневі дні 1939 р. Возз'єднання відкрило для західноукраїнських трудящих ясні шляхи в братерстві з народами СРСР до будівництва комунізму.

²⁸ «З історії революційного руху у Львові», Львів, 1957, стор. 631.

²⁹ Вирок по судовому процесу «151», стор. 1.

³⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, спр. 1, арк. 208-б.

Товідошнення

Ю. О. КУРНОСОВ

ЗАРОДЖЕННЯ НОВОЇ ФОРМИ НАВЧАННЯ БЕЗ ВІДРИВУ ВІД ВИРОБНИЦТВА

Комуністична партія завжди націлювала вищу школу країни на підготовку висококваліфікованих спеціалістів з широким теоретичним і політичним кругозором.

XXI з'їзд КПРС, накресливши конкретні шляхи розвитку економіки і культури нашої країни в семиріччі, значну увагу звернув на необхідність поліпшити підготовку спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою¹.

Ідеї партії по підготовці кадрів інтелігенції знайшли своє втілення в Законі про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в країні. Закон вказав, зокрема, на важливу роль освіти без відриву від виробництва. Цей шлях значною мірою допомагає виконати завдання, сформульовані у Програмі, затвердженій XXII з'їздом партії: створити можливості для здобуття вищої або середньої спеціальної освіти всіма, хто бажає вчитися².

З кожним роком зростає кількість студентів-заочників у вищій і середній спеціальній школі України: в 1958 р. вони становили близько 40% усіх студентів, у 1961 р. — 53,5%³. Отже, підготовка кваліфікованих спеціалістів без відриву від виробництва є найбільш поширеною.

Однак організаційні форми заочної і вечірньої освіти, що склалися протягом тривалого часу, в останні роки певною мірою стали невідповідними вимогам, які ставляться до спеціаліста в період комуністичного будівництва, і з розмахом та перспективами розвитку навчання без відриву від виробництва. Нерівномірність академічного навантаження студентів-заочників протягом навчального року, недостатні контакти з викладачами, відсутність навчально-матеріальної бази та інші недоліки були характерними для старої системи заочної освіти. Всебічний аналіз недоліків системи заочного навчання, прагнення знайти нові, досконаліші форми організації навчального процесу із студентами-заочниками привели до перебудови системи заочної освіти в республіці.

При цьому малося на увазі, щоб студент-заочник, насамперед, на перших трьох курсах мав можливість більш-менш регулярно відвідувати заняття, консультуватися з викладачами, виконувати під їх керівництвом лабораторні роботи і ін. Перебудова заочної освіти почалася з підготовки інженерів. Це пояснюється тим, що студенти молодших курсів технічних вузів вивчають багато однакових загальнонаукових і загальноінженерних дисциплін, які самостійно важко засвоюються.

В обговорення шляхів перебудови вищої заочної освіти, зокрема інженерної, включилися викладачі й працівники вузів, студенти-заочники, громадськість. Все це допомогло швидше удосконалити її, спрямувати по шляху організації загальнотехнічних факультетів. Цей новий вид заочної освіти, поліпшуючи її, наближає до стаціонарної, дає змогу охопити найширші кола тих, хто бажає здобути вищу освіту. Важлива перевага загальнотехнічних факультетів полягає в тому, що їх можна відкривати безпосередньо на підприємствах, у місцях, де живе багато студентів-заочників, раціонально використовувати навчально-матеріальну базу, кадри викладачів і тим самим підвищити рівень теоретичної підготовки студентів.

Колегія Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти СРСР 10 вересня 1959 р. розглянула і схвалила подані Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти УРСР пропозиції про організацію на території Української РСР загальнотехнічних факультетів⁴.

Перші на Україні загальнотехнічні факультети відкрили у 1959/60 навчальному році у Рубіжному Харківського політехнічного інституту, у Дрогобичі — Львівський політехнічний інститут та Костянтинівці — Український заочний політехнічний інсти-

¹ «Матеріали позачергового XXI з'їзду КПРС», К., 1959, стор. 286.

² «Програма Комуністичної партії Радянського Союзу», К., 1961, стор. 109.

³ «Народне господарство Української РСР в 1959 році. Статистичний щорічник», К., 1960, стор. 615, 620; газ. «Радянська Україна», 1 березня 1962 р.

⁴ Поточний архів МВССО УРСР. Про організацію на території Української РСР загальнотехнічних факультетів, 1960, арк. 1.

тут⁵. Вони об'єднали заочників перших курсів цих факультетів і тих заочників другого й третього курсу базових інститутів, які проживали у зоні, що її обслуговував факультет. Рубіжанський і Дрогобицький факультети обслуговували також тих студентів стаціонарних відділів базових інститутів, які поєднували навчання з працею на підприємствах даного району. Такі студенти на цих факультетах одержували консультації, виконували лабораторні роботи й інші завдання.

Колективи цих вузів творчо підійшли до розв'язання нового завдання. Навчальний процес на факультетах було організовано по-різному, залежно від складу студентів. Так, на Рубіжанському — заняття проводилися по вечірній системі, причому для студентів першого курсу в два потоки: вранці — для тих, хто працював у вечірню зміну, ввечері — для тих, хто був на роботі удень.

Переваги нової організації навчання виявилися вже в період зимової сесії. На Рубіжанському факультеті, наприклад, сесію розбили на три потоки протягом грудня — лютого. Це забезпечило явку на екзамени більшості студентів (85%), а також допомогло їм краще підготуватися⁶.

Проте робота перших загальнотехнічних факультетів не повністю задовольняла вимоги, що їх партія поставила перед заочною освітою. Ці факультети допомагали тільки студентам базових інститутів, до того ж, по досить обмеженій кількості спеціальностей (Рубіжанський — по 9, Дрогобицький — по 4), і не проводили очних занять із заочниками інших технічних вузів, які проживали в зоні факультетів. Так, за неповними даними, до складу факультету в Рубіжному не ввійшло 129 студентів, які тут проживали і вчилися на першому і другому курсах 19 різних вузів, а в Дрогобичі — 199 студентів 21 вузу⁷.

Це сталося тому, що заочники навчалися за різними навчальними планами, підпорядковувалися різним вузам. Організувати для них поточні або групові очні заняття було неможливо. Новим факультетам доводилося також переборювати чималі труднощі організаційного характеру: не було навчальних лабораторій, не вистачало аудиторій, викладацьких кадрів⁸. Усе це, безперечно, позначилося на ефективності навчання.

Перші кроки роботи загальнотехнічних факультетів показали, що плідну їх роботу можна забезпечити тільки при умові створення відповідної учебно-матеріальної бази, зарахування на факультети за територіальною ознакою всіх студентів інженерних спеціальностей, організації навчального процесу за уніфікованим планом, забезпечення безперешкодного переводу студентів, які закінчують загальнотехнічний факультет, на другий етап навчання в будь-якому вузі.

Саме ці висновки й були покладені в основу пропозицій про вдосконалення системи заочної вищої освіти в Українській РСР. Проект плану організації загальнотехнічних факультетів, викладений Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти УРСР в «Матеріалах для поліпшення підготовки спеціалістів у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах Української РСР», було схвалено Президією ЦК КП України⁹.

Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР виконало значну підготовчу роботу: було уточнено кількість заочників усіх інженерних спеціальностей, складено списки заочників із зазначенням місця їх проживання, роботи, їх спеціальності і т. д. Проаналізувавши всі ці дані, Міністерство визначило райони найбільшого зосередження заочників, де доцільно було створювати загальнотехнічні факультети. Проект мережі загальнотехнічних факультетів було розіслано для обговорення в усі вузи й раднаргоспи, на великі підприємства, в місцеві партійні і радянські органи. Зауваження і пропозиції дозволили його поліпшити.

Одним з найскладніших питань організації загальнотехнічних факультетів виявилася розробка уніфікованого навчального плану. Треба було знайти нові принципи його побудови, що впливали з необхідності узгодити перший і другий етапи навчання, забезпечити безперешкодне переведення студентів, які закінчили загальнотехнічний факультет, у відповідні вузи і т. д. В результаті напружених зусиль було складено уніфікований навчальний план, який включає 15 загальнонаукових та загальноінженерних дисциплін. Цей план передбачає навчання на загальнотехнічному факультеті як з відвідуванням лекцій, лабораторних, практичних та інших видів занять протягом усього учебного року, так і з заочним виконанням контрольних і лабораторних робіт, відвідуванням настановних лекцій, одержанням консультацій і проведен-

⁵ Поточний архів МВССО УРСР. Про досвід роботи ЗТФ на Україні і шляхи дальшого вдосконалення вищої заочної освіти, (1961), арк. 6.

⁶ Газ. «Радянська освіта», 19 березня 1960 р.

⁷ А. Г. Бондарь. Общетеchnические факультеты в Украинской ССР, журн. «Вестник высшей школы», 1960, № 5, стор. 12.

⁸ Газ. «Радянська освіта», 19 березня 1960 р.

⁹ Поточний архів МВССО УРСР. Про організацію на території Української РСР, ЗТФ, 1960, арк. 1.

ням бесід у період заліково-екзаменаційних сесій. Очні заняття, передбачені уніфікованим навчальним планом, становлять понад 50% від кількості годин за навчальним планом стаціонарних вузів¹⁰.

Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти розробило тимчасове положення про загальнотехнічні факультети, в якому визначило їх завдання, порядок організації, структуру, правила прийому студентів і переведення на другий етап навчання, організацію навчальної роботи і т. ін. Згідно з цим положенням навчання без відриву від виробництва на першому етапі проводиться на загальнотехнічних факультетах, які дають загальнонаукову і загальноінженерну підготовку, відповідну трьом курсам, і на другому — при технічних заочних, вечірніх і очних вузах, які забезпечують спеціальну підготовку на IV—VI курсах.

За положенням, загальнотехнічні факультети створюються при наявності відповідної навчально-матеріальної бази в місцях зосередження не менше 300 студентів I—III курсів інженерних спеціальностей, які навчаються без відриву від виробництва. Загальнотехнічні факультети поділяються на дві групи: факультети I групи — безпосередньо при вищих технічних навчальних закладах, що охоплюють всіх студентів-заочників перших трьох курсів, які проживають на території, віднесений до даного факультету, і факультети II групи — на великих промислових підприємствах і в місцях великого зосередження студентів-заочників I—III курсів, де нема вищих навчальних закладів або університетів. Загальнотехнічні факультети цієї групи підпорядковуються, як правило, найближчим технічним вузам. Студентам, які закінчили загальнотехнічний факультет, видається посвідчення єдиного зразка, яке дає право на зарахування на другий етап спеціальної освіти.

Згідно з наказами міністрів вищої і середньої спеціальної освіти СРСР і УРСР¹¹ 1 вересня 1960 р. на Україні почали навчальний рік 58 загальнотехнічних факультетів (33 — I групи, 25 — II групи). Загальнотехнічні факультети у 1960/61 навчальному році об'єднали 42 тис. студентів-заочників перших трьох курсів, або 70% тих, хто навчався в інженерних вузах і на інженерних спеціальностях. У 1963/64 навчальному році в 69 загальнотехнічних факультетах республіки навчалось вже 60,6 тис. виробничників¹².

Колектив вищої школи республіки багато попрацював, щоб забезпечити організований прийом на нові факультети. Викладачі вузів, за допомогою місцевих партійних і громадських організацій, провели широкую роз'яснювальну роботу, використовуючи пресу і радіо, збори і бесіди на підприємствах, будовах, у колгоспах, радгоспах. Завдяки цьому вступні іспити на більшість загальнотехнічних факультетів пройшли в умовах конкурсу — по три-чотири чоловіки на місце.

Багато інститутів організували приймальні комісії безпосередньо на факультетах. Це сприяло прийому кращих представників робітничої молоді — комуністів і комсомольців, членів бригад комуністичної праці. Так, у 1960/61 навчальному році на Херсонський загальнотехнічний факультет Київського технологічного інституту легкої промисловості було прийнято 32 члени бригад комуністичної праці, 44 комуністи; на Дарницький факультет цього ж інституту — 22 члени бригад комуністичної праці, в тому числі депутат Верховної Ради УРСР, керівник бригади комуністичної праці трикотажної фабрики ім. Розн Люксембург Марія Кох. Серед 612 студентів Тернопільського ЗТФ у 1961/62 навчальному році було 100 членів бригад комуністичної праці, 180 комуністів, 320 комсомольців¹³.

Вищі навчальні заклади республіки приділили багато уваги підбору керівних та викладацьких кадрів загальнотехнічних факультетів. Більшість деканів мають значний викладацький досвід, учені ступені та звання. На загальнотехнічні факультети, розміщені безпосередньо при вузах, залучені кращі викладачі кафедр. Лекційні курси читають професори, доценти, старші викладачі. Внаслідок своєчасно проведених конкурсів на заміщення вакантних посад, а також завдяки тому, що базові інститути відрадили частину викладачів на постійну роботу на факультети, в 1961/62 навчальному році на факультетах другої групи було вже 513 штатних викладачів¹⁴.

На Севастопольський загальнотехнічний факультет працювати доктор хімічних наук професор В. П. Бараннік, доктор фізико-математичних наук професор

¹⁰ Поточний архів МВССО УРСР. Про досвід роботи ЗТФ на Україні і шляхи дальшого вдосконалення вищої заочної освіти (1961), арк. 12—13.

¹¹ Поточний архів МВССО УРСР. Приказ министра высшего и среднего специального образования СССР № 115 от 29 февраля 1960 г. Наказ министра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР № 84 від 11 березня 1960 р.

¹² Інститут історії АН УРСР, Науковий архів, № 641, арк. 1.

¹³ «7 сесія Верховної Ради Української РСР п'ятого скликання», 1962, Бюлетень № 1, стор. 29.

¹⁴ Поточний архів МВССО УРСР. Про досвід роботи ЗТФ на Україні і шляхи дальшого вдосконалення вищої заочної освіти (1961), арк. 26.

С. Г. Кислицин, до Івано-Франківського — професор Ю. М. Скоблевський, доктор технічних наук професор О. А. Зиков та інші¹⁵.

В 1961/62 учбовому році на роботу до ЗТФ другої групи було направлено 29 аспірантів¹⁶. Велике поповнення за рахунок осіб, які закінчили аспірантуру, викладацький склад загальнотехнічних факультетів одержав у 1962/63 учбовому році: 96 випускників аспірантури направлені на ЗТФ¹⁷.

Шляхами підвищення наукового й педагогічного рівня викладачів загальнотехнічних факультетів другої групи є відрядження їх до цільової аспірантури, щоб після її закінчення вони повернулися на свої факультети; прикріплення молодих викладачів до відповідних кафедр базових інститутів і організація для них спеціальних семінарів.

Окремі вузи мають певні успіхи у підвищенні кваліфікації викладачів ЗТФ, які не мають досвіду роботи. Так, кафедри Львівського політехнічного інституту добре організували методичну допомогу викладачам Дрогобицького, Івано-Франківського і Тернопільського ЗТФ¹⁸.

Для організації навчальної, методичної і науково-дослідної роботи на загальнотехнічних факультетах другої групи положенням про загальнотехнічні факультети передбачено створення кафедр загальнонаукових, загальноінженерних та спеціальних дисциплін. Тільки протягом 1962—1963 рр. створено 44 такі кафедри¹⁹, які очолюють досвідчені працівники вищої школи.

Ці кафедри тим більш необхідні, що на ЗТФ другої групи ще недостатньо викладацьких кадрів вищої кваліфікації. Щоправда, за чотири роки існування сітки загальнотехнічних факультетів кількість штатних викладачів на факультетах другої групи, що мають вчені ступені або звання, значно зросла. В 1960/61 навчальному році на цих факультетах з 248 штатних викладачів лише 40 мали вчені ступені або звання, в 1961/62 — вже 102 (з них два професори), в 1963/64 — 120 (з загального числа 700 викладачів)²⁰.

На ЗТФ очні заняття становлять в основному 12 годин на тиждень (три дні по 4 години). На ряді факультетів для студентів, які працюють у дві зміни, заняття проводяться в два потоки — вечірній і денний. Для тих, хто живе далеко, організовані лекції, практичні і лабораторні заняття, консультації у загальні дні відпочинку.

Деякі факультети, в місцях своєї зони, де зосереджені значні групи заочників, також організували заняття. Так, Рубіжанський загальнотехнічний факультет влаштував регулярні вечірні й денні заняття для своїх студентів в Северодонецьку. Колектив викладачів загальнотехнічного факультету Одеського інституту харчової і холодильної промисловості веде заняття з студентами-заочниками у Котовську, Первомайську, Тирасполі, а викладачі Сімферопольського загальнотехнічного факультету цього ж інституту — в Ялті, Севастополі та Євпаторії.

Про переваги нової системи роботи із студентами-заочниками інженерних спеціальностей переконаливо свідчать результати першої зимової екзаменаційної сесії (1960/61 р.) на загальнотехнічних факультетах України.

На більшості факультетів успішно склали екзамен 75—85% студентів. Так, із 161 студента загальнотехнічного факультету Дніпропетровського інженерно-будівельного інституту, які брали участь у сесії, всі екзамени склали 135 чоловік, тобто 76%. А в попередньому році з 80 студентів-заочників цього інституту успішно пройшли сесію лише 36 чоловік, тобто 40%. Значно збільшилася кількість студентів, які вчаться на відмінно і добре. Певні досягнення мали й інші загальнотехнічні факультети²¹. Успішно склали студенти ЗТФ і наступні екзаменаційні сесії, демонструючи переваги нової форми освіти у порівнянні із звичайним заочним навчанням. Так, у студентів Чернігівського ЗТФ, які навчалися за 12-годинною системою, успішність під час зимової сесії 1961/62 навчального року становила 77%, а в ту саму сесію 1962/63 навчального року — 83%. Успішність заочників була відповідно 52 і 76%²².

¹⁵ «7 сесія Верховної Ради Української РСР п'ятого скликання», 1962, Бюлетень № 1, стор. 30.

¹⁶ Поточний архів МВССО УРСР. Про досвід роботи ЗТФ на Україні і шляхи дальшого вдосконалення вищої заочної освіти (1961), арк. 27.

¹⁷ «7 сесія Верховної Ради Української РСР п'ятого скликання», 1962, Бюлетень № 2, стор. 31.

¹⁸ Поточний архів МВССО УРСР. Стенограма республіканської наради з питань роботи ЗТФ УРСР (6—7 березня 1961), арк. 55.

¹⁹ Інститут історії АН УРСР. Науковий архів, № 641, арк. 1.

²⁰ Поточний архів МВССО УРСР. Про досвід роботи ЗТФ на Україні і шляхи дальшого вдосконалення вищої заочної освіти (1961), арк. 26; А. Г. Бондарь. Общетеchnические факультеты прочно входят в жизнь. «Вестник высшей школы», 1961, № 5, стор. 50; Інститут історії АН УРСР. Науковий архів, № 641, арк. 1.

²¹ Газ. «Радянська освіта», 4 березня 1961 р.

²² Газ. «Радянська освіта», 30 березня 1963 р.

В ході організації і налагодження роботи нових факультетів розвивається громадська ініціатива студентів, насамперед комуністів і комсомольських активістів. На деяких факультетах створено студентські організації типу комітетів сприяння. Наприклад, на Краматорському ЗТФ Краматорського індустріального інституту такий комітет підтримує зв'язки факультету з тими підприємствами, на яких працюють студенти, здійснює контроль за навчанням і дисципліною студентів, забезпечує їх підручниками, погоджує терміни відпусток, екзаменаційних сесій і т. д. У комітет сприяння, крім студентів, входять представники факультету, адміністрації підприємств і громадських організацій.

Велику допомогу новим навчальним закладам подає громадськість, представники якої входять до складу рад загальнотехнічних факультетів. Корисну роботу, наприклад, проводить рада Слов'янського ЗТФ, до якої, крім декана і викладачів, входять секретар Слов'янського міського комітету партії, директор кераміко-ізоляційного комбінату, голова завкому содового комбінату, начальник конструкторського бюро «Гіпрококсу» та ін. Рада збирається раз на місяць, обговорює й вирішує наболілі питання. Особливу увагу вона приділяє максимальному використанню виробничої бази великих підприємств для організації навчального процесу, створенню учбово-матеріальної бази факультету, добору викладачів, комплектуванню першого курсу²³. Багато корисного роблять ради інших загальнотехнічних факультетів.

Нова форма навчання відкриває великі можливості для виховної роботи серед студентів-виробничників. Так, на ЗТФ Київського інженерно-будівельного інституту регулярно провадиться так звана орггодина, під час якої викладачі з'ясовують питання академічної успішності, утруднення, пов'язані з виробничими умовами, організації недоліки в навчальному процесі і т. ін. На факультеті виходить стінна газета, створено дошку пошани, працює шахова секція. Студенти беруть активну участь у зборах, нарадах і т. ін.²⁴

Партійні й радянські органи республіки надають велике значення новій формі навчання. Рада Міністрів УРСР розпорядженням від 11 травня 1960 р. зобов'язала раднаргоспи, виконкоми обласних і міських Рад депутатів трудящих у двомісячний строк виділити для загальнотехнічних факультетів приміщення і житлову площу професорсько-викладацькому складу, подавати допомогу ЗТФ в обладнанні та устаткуванні лабораторій, а також в організації нового прийому студентів-заочників з числа працюючої молоді²⁵. Протягом 1960—1962 рр. факультетам, розташованим у віддалених від своїх вузів містах, надано учбові приміщення загальною площею понад 90 тис. м². Тут створено 221 лабораторію, 119 наукових кабінетів. На цих факультетах створено бібліотеки з загальним книжковим фондом понад 203 тис. томів. Раднаргоспи, підприємства разом з Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти УРСР виділили новим навчальним закладам лабораторне устаткування на суму понад 1 мільйон 200 тис. крб.²⁶

Слід відзначити, що багато підприємств подають не тільки матеріальну допомогу загальнотехнічним факультетам, а й сприяють налагодженню учбового процесу, підвищенню якості підготовки спеціалістів. Багато уваги навчання своїх виробничників приділяють, наприклад, на заводі «Автоскло» в м. Костянтинівці, де для кожного студента-виробничника складено план його виробничої роботи на весь час навчання у вузі залежно від обраної спеціальності²⁷.

Про переваги нової форми навчання без відриву від виробництва свідчить потяг виробничників на загальнотехнічні факультети. Якщо в 1960 р. на ЗТФ республіки було подано близько 36 тис. заяв, при плані прийому 13,7 тис. чоловік, то в 1963 р.— 50 тис. заяв при плані прийому 22 тис. чоловік. В 1961 р. успішно закінчили загальнотехнічні факультети і приступили до навчання на четвертих курсах відповідних вузів 7 тис. студентів, а в 1963 р.— вже понад 12 тис.

Вдосконалюючи і розвиваючи нові форми навчання, працівники вищої школи України прагнуть до того, щоб у недалекому майбутньому зробити можливим навчання на загальнотехнічних факультетах і на другому етапі. Правда, внаслідок цього

²³ Поточний архів МВССО УРСР. Стенограма республіканської наради з питань роботи ЗТФ УРСР (6—7 березня 1961 р.), арк. 45—51; А. Г. Бондарь. Общетеchnические факультеты прочно входят в жизнь, журн. «Вестник высшей школы», 1961, № 5, стор. 51—52; газ. «Радянська освіта», 4 березня 1961 р.

²⁴ Поточний архів МВССО УРСР. Матеріали по ЗТФ до Всесоюзної наради працівників вищої школи в Москві (1961), арк. 77—78; В. И. Закалова. Помогаем новому, журн. «Вестник высшей школы», 1962, № 1, стор. 28.

²⁵ Газ. «Радянська освіта», 23 травня 1962 р.

²⁶ Поточний архів МВССО УРСР. Стенограма наради працівників вищої школи республіки з питань організації роботи загальнонаукових факультетів (20—21 листопада 1962 р.), арк. 1—2.

²⁷ Поточний архів МВССО УРСР. Матеріал про досвід роботи ЗТФ (до наради ректорів у лютому 1962 р.), арк. 10.

кількість спеціальностей буде обмеженою, але широкі здійснення задуму буде дальшим кроком у справі поліпшення й зростання підготовки кадрів інтелігенції для народного господарства країни. У 1962 р. вже 17 ЗТФ республіки організували навчання на старших курсах з спеціальностей, споріднених профілю базового інституту.

Дальшим розвитком нових форм навчання без відриву від виробництва є створення у 1962 р. на Україні 55 загальнонаукових факультетів при університетах, педагогічних, сільськогосподарських і економічних вузах. Загальнонаукові факультети, створені за принципом загальнотехнічних факультетів, відкрили шлях у науку людям з виробництва, які хочуть одержати гуманітарну, математичну, біологічну, сільськогосподарську чи економічну спеціальність. В 1962/63 навчальному році найкращі спеціальності на цих факультетах здобували 44 тис. чоловік, у 1963/64 — 65,4 тис.

Досвід перебудови заочної освіти на Україні вивчають представники міністерств і вузів інших республік. На Україні вже побували делегації з Казахстану, Узбекистану, прибалтійських республік, Грузії, Білорусії, ряду вузів Російської Федерації та ін.

Комуністична партія і Радянський уряд приділяють значну увагу роботі загальнотехнічних і загальнонаукових факультетів. Виступаючи на XXII з'їзді Комуністичної партії України, М. В. Підгорний відзначив, що створення загальнотехнічних факультетів у республіці — важливий крок по шляху поліпшення системи навчання без відриву від виробництва. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР у своїй Постанові від 9 травня 1963 р., Рада Міністрів СРСР у Постанові «Про дальше поліпшення вищої і середньої спеціальної заочної і вечірньої освіти» визначили дальше розширення і зміцнення загальнотехнічних та загальнонаукових факультетів одним із основних шляхів розвитку і удосконалення заочної освіти. Розвиток загальнотехнічних і загальнонаукових факультетів, безперечно, прискорить виконання завдань, поставлених Програмою КПРС: створити можливості для широкого здобуття вищої або середньої спеціальної освіти радянським громадянам.

О. С. КУДЛАЙ

ЗРОСТАННЯ КУЛЬТУРНО-ТЕХНІЧНОГО РІВНЯ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ УКРАЇНИ В ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД

(1945—1953 рр.)

Питання про зростання культурно-технічного рівня робітничого класу СРСР в післявоєнний період знайшло своє висвітлення в ряді книг, брошур, статей, у яких містяться також цікаві дані, що стосуються України та інших братніх республік¹⁻³. Дослідження з цього питання проведено й окремими істориками республіки⁴.

На тему, яку ми розглядаємо, було також захищено ряд кандидатських дисертацій⁵.

¹⁻³ Див. праці: «Подъем культурно-технического уровня Советского рабочего класса», М., 1961; С. П. Партигул. Статистика материального и культурного уровня народа, М., 1956; А. Штольков. Рост культурно-технического уровня рабочего класса СССР, М., 1952; М. Т. Иовчук. Культурно-технический рост рабочего класса СССР, журн. «Вопросы философии», 1960, № 7, та ін.

⁴ Ми маємо на увазі насамперед такі брошури й статті: Я. Жуковський. Піднесення матеріального і культурного рівня життя народу в новій п'ятирічці, К., 1947; И. И. Шевченко. Борьба КПСС за культурное строительство в период 1946—1952 гг. (на материалах УССР), К., 1954; М. Грановський. Шляхи піднесення матеріального і культурного рівня радянського народу, К., 1947; Ф. К. Слободинська. Піднесення культурно-технічного рівня робітничого класу УРСР в післявоєнний період. «Наукові записки Київського педагогічного інституту», т. XXVIII, 1958; Л. Цибин. Підготовка і виховання кадрів молодих робітників на Україні в період 4 п'ятилетки, «Праці кафедри марксизму-ленізму Київського політехнічного інституту», 1957, т. 23; Л. И. Васюк. Подъем материального благосостояния и культурного уровня железнодорожных трудящихся западных областей УССР в четвертой пятилетке (1946—1950 гг.), «Праці Чернівецького державного університету», 1957, т. 1; Т. М. Кольяк. З досвіду роботи промисловості України і розвитку раціоналізаторства і винахідництва серед робітників важкої промисловості УРСР в п'ятій п'ятирічці, «Збірник матеріалів робіт аспірантів кафедри історії КПРС вузів УРСР», К., 1958, та ін.

⁵ Див. дисертації: А. Д. Перевозов. Рост культурно-технического уровня рабочего класса в годы 4-й пятилетки (на материалах машиностроительной промышленности Харьковской области); І. В. Підпригорщук. Підвищення матеріально-

Проте у всіх згаданих працях ця тема досліджена неповно і тому потребує дальшої, більш глибокої розробки. Зокрема, недостатньо узагальнено матеріал про зростання культурно-технічного рівня робітників за четверту і п'яту п'ятирічки. Не знайшло широкого висвітлення питання про навчання робітників безпосередньо на виробництві — в новаторських школах, на різних курсах по підвищенню кваліфікації робітників і т. д. У деяких брошурах і статтях, які були написані й опубліковані до XX з'їзду КПРС, зустрічаються помилки методологічного і фактичного характеру, помилки, пов'язані з впливом культу особи.

Мета цієї статті — спроба по-новому підійти до розгляду питання культурно-технічного рівня робітничого класу України за 1945—1953 рр. і певною мірою заповнити прогалини в його вивченні.

* * *

Комуністична партія і Радянський уряд у післявоєнні роки здійснили ряд важливих заходів, спрямованих на піднесення культурно-технічного рівня мас трудящих. Ці заходи передусім стосувалися розширення загальної освіти, підготовки спеціалістів у технікумах і вузах, кваліфікованих робітників через систему трудових резервів, а також шляхом розгортання навчання безпосередньо на виробництві.

На засіданні Політбюро ЦК КП України 25 жовтня 1946 р. було обговорено питання «Про заходи до дальшого поліпшення роботи шкіл Української РСР». Відзначивши кількісне зростання шкіл і учнів у них, а також певні успіхи у поліпшенні самого навчання школярів, Центральний Комітет у своєму рішенні вказав на те, «що школи УРСР ще не забезпечують виконання завдань, що стоять перед ними, і в своїй роботі мають серйозні недоліки»⁶. ЦК зобов'язав Міністерство освіти України поліпшити в школах якість навчання і виховання учнів, підвищити ідейний рівень уроків, посилити контроль за навчанням у школах, звернути особливу увагу на високоякісне проведення занять з історії СРСР та інших предметів, що сприяють вихованню в дітей любові до своєї Батьківщини. В рішенні також наголошувалося на потребі забезпечити підвищення ідейно-теоретичного і фахового рівня вчителів⁷.

Керуючись рішеннями ЦК КП України, партійні і радянські організації, відділи народної освіти республіки провели велику роботу. З кожним роком збільшувалося число загальноосвітніх шкіл та інших навчальних закладів. Кількість учнів у загальноосвітніх школах, включаючи школи робітничої і сільської молоді, зроста з 6 830 тис. в 1940 р. до 7 133,7 тис. у 1950 р. Щоправда, у 1953 р. і в наступні роки число учнів дещо зменшилося — це було результатом меншої народжуваності дітей в роки війни.

Значно збільшилася кількість студентів вищих та середніх спеціальних учбових закладів. Якщо в 1940/41 році у вузах навчалось 196,8 тис. студентів, то в 1954/55 р. їх стало 299,4 тис. Число учнів у технікумах та інших середніх спеціальних учбових закладах зросло відповідно з 196,2 тис. до 351,7 тис. У 1950 р. з вищих учбових закладів, технікумів та інших середніх спеціальних учбових закладів республіки випущено спеціалістів 94,4 тис. і в 1954 р. — 107,3 тис.⁸

З кожним роком лави робітників дедалі більше поповнювалися молоддю з неповною середньою і середньою освітою. Велику роль у зростанні культурно-технічного рівня трудівників промисловості стали відігравати вечірні школи робітничої молоді. Їх почали створювати відразу після закінчення Великої Вітчизняної війни.

Уже в 1945 р. в системі міністерств освіти і шляхів сполучення республіки було відкрито близько 200 шкіл, які відвідувало майже 10 тисяч молодих робітників. Через два роки працювало 502 вечірні школи робітничої молоді, в яких навчалось 63 950 робітників і робітниць, а в 1953 р. — 1247 шкіл, що охоплювали понад 196 тис. чоловік⁹.

го добробуту і культурного рівня робітничого класу Західних областей України в післявоєнний період; Р. Х. Василюєва. Борьба КПСС за повышение культурно-технического уровня рабочего класса в горной промышленности в годы 4-й пятилетки; В. Н. Попов. Рост культурно-технического уровня рабочего класса СССР в послевоенный период; Н. И. Лябах. Неуклонный рост материального благосостояния и культурного уровня жизни трудящихся Украинской ССР в послевоенный период. 1946—1954 гг. (на материалах г. Киева и Киевской области) та ін.

⁶ Центральний партійний архів ЦК КПРС (далі — ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС), ф. 17, оп. 4, од. зб. 2009, арк. 173.

⁷ Там же, арк. 173—175.

⁸ «Народне господарство Української РСР в 1961 р. Статистичний щорічник», К., 1962, стор. 629—630, 640—644.

⁹ Архів ЦСУ, ф. 1, відділ статистики культури, спр. 6, арк. 2; спр. 54, арк. 5.

За 1945—1954 рр. в школах робітничої молоді республіки 110 тисяч робітників одержали семирічну освіту, а 86 тисяч — середню, з них — 7,5 тисяч були нагороджені золотими і срібними медалями¹⁰.

Навчання допомагало робітничій молоді підвищити свій культурно-технічний рівень, краще оволодіти професією, домогтися високих показників у праці на виробництві. Після закінчення загальноосвітніх шкіл тисячі робітників без відриву від виробництва продовжували навчання у вечірніх і заочних вузах та технікумах. Закінчивши їх, вони поповнювали лави інженерно-технічних та інших висококваліфікованих працівників промисловості.

Проте основною формою підготовки робітничих кадрів залишалися, як і раніше, ремісничі, залізничні і гірничо-промислові училища та школи фабрично-заводського навчання, причому їх випуск за післявоєнні роки значно зріс. Так, якщо за 1941—1945 роки ремісничими, залізничними і гірничо-промисловими училищами випущено 26 тис. молодих робітників, то за 1946—1950 роки — 177 тис. і за 1951—1955 — 136 тис. У школах фабрично-заводського навчання, в гірничопромислових та будівельних школах за 1941—1945 роки підготовлено 213 тисяч, за 1946—1950 роки — 682 тис. і за 1951—1955 роки — 244 тис. молодих кваліфікованих робітників¹¹. У 1952 р. на Україні діяло 487 учбових закладів Міністерства трудових резервів (214 ремісничих, залізничних і гірничо-промислових училищ та 273 шкіл фабрично-заводського навчання), в яких навчалось понад 100 тис. учнів¹².

Як правило, більшість молодих робітників використовувалась на виробництві за набутою спеціальністю. Ось один з багатьох прикладів. За станом на 20 березня 1950 р. на шахтах комбінату «Донецьквугілля» з 22 425 випускників шкіл трудових резервів лише 10,9% працювали не за фахом¹³.

Для молодих робітників на підприємствах і будовах прагнули створити всі необхідні умови для високопродуктивної праці — забезпечити їх житлом, спеодягом, харчуванням тощо. В 1949 р. в цілому по республіці було збудовано 213 гуртожитків типу інтернатів, з них — в Донецькій області — 80, Луганській — 86, Дніпропетровській — 27, Миколаївській — 8, Запорізькій — 5 і т. д. На заводі «Запоріжсталь» споруджено було 6 зразкових гуртожитків.

Гідно зустрічав нове поповнення колектив Дніпропетровського машинобудівного заводу. Кожен з молодих робітників тут був охоплений в 1950 р. соціалістичним змаганням. Створено було 50 комсомольсько-молодіжних бригад. Кожен працював за своїм фахом і розрядом, присвоєним йому після закінчення училища чи школи ФЗН. Багато недавніх випускників стали бригадирами й майстрами. Старі кадрові робітники охоче допомагали молоді добре оволодіти професією. На курсах технікуму і в новаторських школах навчалось 312 молодих робітників. При гуртожитках заводу працювали кравецькі, шевські та інші побутові майстерні. Близько 300 молодих робітників брали участь у художній самодіяльності¹⁴. Все це — результат піклування адміністрації, великої організаторської і виховної роботи, здійснюваної партійним комітетом, громадськими організаціями заводу. На багатьох підприємствах випускники шкіл робітничої молоді, училищ і шкіл трудових резервів нерідко виступали ініціаторами механізації трудомістких процесів, упровадження й освоєння передової техніки, новаторських методів, показували зразки високої продуктивності праці. Назвемо хоч деяких з них. Це машиністи комбайнів шахти № 3-біс тресту «Чистяківантрацит» В. Кучер і К. Редькін, вибійник шахти ім. Калініна тресту «Калінівугілля» А. Кривошшин, кріпильник шахтоуправління ім. К. Лібкнехта тресту «Кривбасруда» т. Шереметь і бурильник цього ж тресту т. Хмара, бригадир молодіжної бригади заводу «Світло шахтаря» т. Хроль, кращий токар м. Харкова т. Мальцев, токар заводу «Світло шахтаря» т. Бахмутова, ініціатор швидкісного сталеваріння Г. Мороз та багато інших.

Крім усіх цих заходів, спрямованих на підвищення освітнього і культурно-технічного рівня трудящих, які здійснювалися в державному порядку, на промислових підприємствах провадилася велика, копітка робота по підготовці й перепідготовці робітників і працівників ІТП на різних курсах і в школах по вивченню новаторських методів праці. Зокрема, організовувалися різні (за фахом) курси виробничо-технічного навчання з метою підвищити кваліфікацію робітників або допомогти

¹⁰ Ф. Л. Слободинська. Піднесення культурно-технічного рівня робітничого класу УРСР в післявоєнний період. «Наукові записки Київського державного педагогічного інституту», т. XXVIII, К., 1958, стор. 183.

¹¹ «Народне господарство Української РСР в 1961 році. Статистичний щорічник», К., 1962, стор. 534.

¹² Архів УРРПС, ф. 1, оп. 5, спр. 5, арк. 116.

¹³ Центральний державний архів народного господарства СРСР (далі — ЦДАНГ СРСР), ф. 8825, оп. 28, спр. 89, арк. 2—3.

¹⁴ Поточний архів УРРПС (з постанови III пленуму УРРПС 24—25 січня 1950 р.), ф. 1, оп. 4, од. зб. 1, стор. 2.

їм оволодіти другою — суміжною професією. Великої популярності набули школи новаторів, де робітники вчилися передових методів праці. Як правило, в цих школах проводили заняття кращі інженери і виробничники — вони ділилися своїм багатим досвідом, передавали слухачам передові методи праці. Серед них такі видатні майстри, як К. Кисляков і В. Дрокін (Харківський тракторний завод), В. Семинський (Київський завод «Червоний екскаватор»), П. Корнев (Новокраматорський завод важкого машинобудування), П. Кочетков (Дніпропетровський металургійний завод), І. Бридько, К. Редькін, В. Кучер, В. Сугоняко (шахти Донбасу), токар-швидкісник В. Гургал (Львів) та ін. До проведення занять і лекцій для слухачів у цих школах залучалися також кращі робітники-новатори з Російської Федерації, інших братніх республік.

Наприклад, на заводі «Запоріжсталь» у 1948 р. було підготовлено на різних курсах і в новаторських школах 50 інженерно-технічних працівників, тут же підвищили свою кваліфікацію 3176 робітників¹⁵. Учебно-курсний комбінат заводу «Азовсталь» у 1950 р. підготував 3944 кваліфікованих робітників, з них — 3592 для заводу, а 352 — для інших підприємств металургійної промисловості. На різних курсах тут підвищили свою кваліфікацію 230 інженерно-технічних працівників¹⁶. Так само на Костянтинівському металургійному заводі ім. Фрунзе в 1950 р. в новаторських школах і на різних курсах навчалось 735 чоловік, з них понад 100 чоловік було послано на інші металургійні заводи республіки¹⁷. В новаторських школах на підприємствах Києва в 1950 р. навчалось 4100 робітників, в Луганській області — 4885, Донецькій — 8060 чоловік¹⁸. Лише в одній вугільній промисловості республіки в 1948 р. у новаторських школах навчалось 87 775 робітників, в 1949 р. — 152 980 і в 1950 р. — 205 516 робітників¹⁹.

Ще більшого розмаху навчання робітників безпосередньо на виробництві набуло в наступні роки. Так, число тих, хто навчався в новаторських школах і підвищував свою кваліфікацію, в 1953 р. по республіці перевищило 500 тис. чоловік²⁰.

Для піднесення культурно-технічного рівня трудящих велике значення мала організація лекцій, технічних конференцій, спеціальних вечорів техніки тощо. Протягом 1949—1953 рр. на промислових підприємствах республіки лише Республіканським товариством для поширення політичних і наукових знань прочитано 295 752 лекції на політичні, наукові й науково-технічні теми²¹.

Величезну роботу по поширенню виробничо-технічних знань серед робітників проводило Українське науково-інженерно-технічне товариство та його обласні відділення. Крім узагальнення й популяризації передових методів праці, досвіду винахідників і раціоналізаторів, члени УНІТТ виступали на підприємствах з лекціями, доповідями на науково-технічні теми. Товариство провело на заводах України в 1952 р. 2 487 науково-технічних конференцій, сесій, творчих дискусій з виробничо-технічних питань, у яких взяло участь 100 188 членів товариства — інженерів, робітників і науковців²².

У 1953 р. для робітників та інженерно-технічних працівників шахт і заводів республіки було прочитано понад 1 мільйон лекцій і доповідей на політичні й науково-технічні теми²³.

Яскравим показником зростання культурно-технічного рівня робітників була активна участь новаторів виробництва у роботі вчених рад науково-дослідних інститутів і учбових закладів. Так, наприклад, знатний токар Харківського турбогенераторного заводу В. Д. Дрокін, працюючи на кафедрі різання металів, металорізальних верстатів та інструментів Харківського авіаінституту, часто виступав з лекціями перед науковими співробітниками, студентами, а також робітниками й інженерно-технічними працівниками Харкова. З лекціями про свій досвід, як член науково-технічного товариства машинобудівників, В. Дрокін виступав і на заводах Києва та інших міст республіки. У своїй книзі «Мої методи роботи по швидкісному різанню» знатний токар докладно розповідав про ті зміни, які він вніс у виробничий процес обробки ротора. Не без підстав харківчани говорили: «На прикладі таких, як В. Дрокін, яскраво бачиш, як стирається в нашій країні відмінність між розумовою і фізичною працею»²⁴.

¹⁵ Партійний архів Запорізької області, ф. 272, оп. 2, спр. 8, арк. 42.

¹⁶ ЦДАНГ СРСР, ф. 8875, оп. 18, спр. 33, арк. 135, 143.

¹⁷ ЦДАНГ СРСР, ф. 8875, оп. 18, спр. 33, арк. 94.

¹⁸ Архів УРРПС, ф. 1, оп. 4, спр. 5, арк. 11—12.

¹⁹ Там же, арк. 9—12.

²⁰ Там же, оп. 7, спр. 9, арк. 2.

²¹ Довідка про роботу Товариства для поширення політичних і наукових знань Української РСР, К., 1958, стор. 16.

²² ЦДАЖР УРСР, ф. 3854, оп. 1, спр. 46, арк. 46, 74.

²³ Архів УРРПС, ф. 1, оп. 7, спр. 4, арк. 39.

²⁴ Газ. «Радянська Україна», 10 лютого 1951 р.

Токар-різальник київського заводу «Арсенал» Г. Я. Царик — «майстер золоті руки», невтомний раціоналізатор виробництва — навчив сотні робітників нових методів спрощеного різання різьби. Свій багатий досвід він популяризував серед робітників та інженерів заводів республіки у лекціях і доповідях, у написаних ним працях. Про ефективні методи швидкісного сталеваріння читав лекції студентам, виступав на багатьох заводах республіки та науково-технічних конференціях знатний сталевар П. С. Кочетков. Як член Вченої ради Дніпропетровського металургійного інституту він провів велику роботу серед колективу по пропаганді нових передових методів праці швидкісного сталеваріння. П. С. Кочетков — автор кількох праць і статей²⁵.

Відомий токар-новатор В. Семинський читав лекції про свій досвід швидкісного нарізання різі на токарних верстатах у Київському політехнічному інституті. Цей досвід широко висвітлено і в ряді його праць — книгах і статтях. З доповідями, лекціями В. К. Семинський виступав також на багатьох науково-технічних конференціях, на заводах республіки.

Аналогічну наукову, лекційну пропаганду серед колективів інститутів, робітників та інженерно-технічних працівників промислових підприємств республіки проводили знатні шахтарі В. Кучер, Т. Михайлов, Л. Голоколосов, начальник дільниці № 12 шахти № 5—6 ім. Димитрова І. І. Бридько, сталевари С. С. Якименко, М. О. Кучерін, токар-карусельник К. С. Кисляков і багато інших. У співдружності з науковцями вони проклали нові шляхи в удосконаленні техніки і технології виробництва.

Своєю творчою працею, своїм життєвим прикладом новатори виробництва запалювали інших радянських людей на трудовий героїзм. Їх благородна й самовіддана діяльність гідно оцінена партією, народом. Звертаючись до новаторів, передовиків виробництва, М. С. Хрущов говорив: «Натхненою працею своєю, дорогі товариші, ви наближуєте перемогу комунізму, благородним прикладом ведете мільйони і мільйони радянських людей до нашої великої мети»²⁶.

Зростання культурно-технічного рівня робітників сприяло посиленню їх участі в роботі виробничих нарад, комісій, діяльність яких була спрямована на дострокове виконання підприємствами державних завдань. Виконуючи рішення XVII з'їзду Комуністичної партії України, який зобов'язав партійні організації «більше приділяти уваги роботі профспілок, спрямовувати їх діяльність на дальше розгортання соціалістичного змагання, поширення і впровадження досвіду новаторів виробництва»²⁷, партійні організації зосередили особливу увагу профспілок на впровадженні передового досвіду, на підвищенні виробничої активності працівників промисловості. Вияткового значення, зокрема, надавалося підвищенню ролі виробничих нарад, на яких робітники, інженери, техніки і службовці обговорювали найважливіші питання виробництва, вишукували нові резерви для виконання й перевиконання планових завдань. На виробничих нарадах розгорталась ділова критика й самокритика, виявлялись недоліки в організації праці, у використанні машин і устаткування, вносились конкретні пропозиції, спрямовані на поліпшення роботи підприємств. На виробничих нарадах розглядалися також конкретні раціоналізаторські й винахідницькі пропозиції кращих новаторів і намічались заходи по їх впровадженню у виробництво. Виробничі наради залучали мільйони робітників до активної участі в керівництві господарством, сприяли ще більшому розгортанню творчої ініціативи і самодіяльності мас.

Про те, яку важливу роль відігравали виробничі наради в житті промислових підприємств, свідчить той факт, що з 10 млн. раціоналізаторських пропозицій, розглянутих в 1952 р. на виробничих нарадах Радянської країни, понад 8 млн. було впроваджено у виробництво²⁸. На виробничих нарадах промислових підприємств республіки в 1953 р. прийнято 2 млн. 200 тис. пропозицій, які допомогли набагато удосконалити технологічний процес і зекономити державі десятки мільйонів карбованців²⁹.

Яскравим свідченням зростання виробничої і громадської активності робітників була дедалі більша їх участь у складанні колективних договорів і в боротьбі за виконання цих договорів на виробництві, в різних громадських оглядах при перевірці застосування передових методів праці, матеріально-побутових умов працюючих і т. д. Можна навести такі дані. В 1951 р. на підприємствах і будовах України відбулося понад 8 тис. загальних зборів і конференцій по складанню колективних договорів; участь в них взяло 85% усіх робітників. На зборах було внесено 13 018 про-

²⁵ Микола Рудь, Юхим Мартич. Передовий сталевар Павло Кочетков, К., 1950, стор. 29—53.

²⁶ Газ. «Радянська Україна», 29 травня 1960 р.

²⁷ «КП(б)У в резолюціях...», стор. 678.

²⁸ Газ. «Труд», 5 липня 1953 р.

²⁹ Архів УРРПС, ф. 1, оп. 7, од. зб. 4, арк. 28.

позицій, спрямованих на поліпшення виробничої діяльності підприємств³⁰. У 1953 р. тільки на підприємствах республіканського підпорядкування проведено понад 26 тис. зборів і конференцій по обговоренню колективних договорів, на яких були присутні 80—95% працюючих. Вони внесли понад 82 тис. різних пропозицій щодо удосконалення технології виробництва, зниження собівартості продукції, підвищення продуктивності праці, поліпшення умов праці і культурно-побутових умов робітників. Загалом по республіці в 1953 р. було складено 9 691 колективних договорів³¹.

Зросла громадсько-політична активність робітників виявилася і в обговоренні питань, що виносились на засідання товариських судів, та проведенні всіх інших заходів, які сприяли підвищенню трудової дисципліни на промислових підприємствах.

У січні 1953 р. почесний шахтар Донбасу, вибійник шахти «Кондратівська» тресту «Калінінвугілля» О. Цимбал звернувся через газету «Социалистический Донбасс» до всіх гірників з закликом — розпочати рішучу боротьбу проти прогульників, рвачів, ледарів, дармоїдів тощо. «За спинами чесних трудівників, за спинами новаторів, передовиків виробництва ховаються всякі рвачі, нероби, прогульники,— писав О. Цимбал,— вони намагаються дати державі якнайменше, а взяти від неї якнайбільше». Автор листа вимагав оголосити війну всім дармоїдам, викривати їх і виставляти на громадський осуд³².

Заклик відомого шахтаря знайшов гарячий відгук серед робітників не тільки Донбасу, а й республіки. На численних зборах робітники вимагали вжити найрішучіших заходів до всіх нероб, дармоїдів, до всіх тих, хто працює «аби день до вечора».

Думки робітників висловив шахтар шахти № 1—2 «Смолянка» тресту «Куйбишеввугілля» І. Ланін, який на загальних зборах шахтарів заявив: «Не може бути виправдання шахтареві, який порушує трудову дисципліну, не виходить на роботу, нехтує чесною працею товаришів»³³.

Про зростання активності робітничого класу в громадському і політичному житті країни яскраво свідчили і вибори до місцевих, республіканських та союзних органів Радянської влади. У лютому 1947 р. до Верховної Ради Української РСР трудящі послали 177 робітників, або 42,7% загальної кількості депутатів³⁴. Депутатами були обрані такі відомі новатори, як кріпильник М. Бескоровайний, вибійник С. Пастухов, начальник дільниці шахти А. Сосунов, токарь Г. Царик та інші.

З кожним роком все більше робітників поповнюють лави комуністів. Якщо на січень 1949 р. в промисловості, на транспорті і будівництві працювало 243,5 тис. комуністів, або 35,6% загальної кількості членів партії в республіці, то в 1952 р. число комуністів-виробничників зросло до 286, 8 тис. чоловік, що становило 36,9% усього складу КП України³⁵.

Кращі робітники-комуністи обирались делегатами XVI і XVII республіканських з'їздів Комуністичної партії, а деякі з них — членами ЦК Комуністичної партії України. Так, делегатами XVI та XVII з'їздів КП України були обрані: С. Г. Голубар, П. В. Гусятнікова, О. І. Денисенко, В. К. Семинський, Г. Я. Царик, М. О. Кучеріч, Г. С. Неженко, В. Є. Сугоняко, С. С. Якименко, К. С. Кисляков, М. К. Безкоровайний та ін. Членами та кандидатами в члени ЦК КП України були обрані І. Т. Валігура, П. В. Гусятнікова, П. Ю. Сняговський, С. Г. Голубар, К. С. Кисляков та інші робітники-новатори.

Тисячі передових робітників і робітниць, вміло поєднуючи високі виробничі показники з громадсько-політичною діяльністю, були не тільки видатними майстрами своєї справи, а й державними і партійними діячами, справжніми господарями своєї країни. В цьому велика заслуга Комуністичної партії, яка проводила велику, копійку виховну й організаторську роботу серед трудящих мас. І хоч на розвитку промисловості негативно позначався вплив культу особи Сталіна, коли керівництво підприємствами підмінялося директивами, циркулярами, штурмівщиною, парадністю та іншими негідними методами,— все це не могло спинити могутньої ходи робітничого класу, поступального руху нашої країни вперед до комунізму.

³⁰ Архів УРРПС, ф. 1, оп. 4, спр. 15, арк. 20.

³¹ Архів УРРПС, ф. 1, оп. 7, спр. 9, арк. 1—2.

³² Газ. «Социалистический Донбасс», 28 січня 1953 р.

³³ Там же.

³⁴ «І сесія Верховної Ради Української РСР. Стенографічний звіт», К., 1947, стор. 16.

³⁵ «XVI з'їзд КП України...», стор. 49; «XVII з'їзд КП України», стор. 55.

Т. М. КОЛЬЯК

З ІСТОРІЇ ХІМІЗАЦІЇ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА

Питання хімізації народного господарства, питання крутого піднесення хімічної промисловості були предметом обговорення на грудневих (1963 р.) пленумах ЦК КПРС та ЦК КП України. Нині, коли радянський народ перетворює в життя накреслений партією план хімізації, вивчення і висвітлення досвіду роботи в цій галузі мають практичне значення.

Відразу ж після Жовтневої революції за ініціативою В. І. Леніна у Вищій Раді Народного Господарства (ВРНГ), організованій у грудні 1917 р., був створений спеціальний відділ хімічної промисловості на чолі з видатним революціонером-більшовиком, інженером-хіміком Л. Я. Карповим. У 1918 р. створюється Комісія нових хімічних виробництв, для роботи в якій залучалися найвизначніші представники науки й техніки.

Саме за ініціативою і при підтримці В. І. Леніна, який виявляв постійну увагу й інтерес до різних галузей науки, в нашій країні виникла сітка науково-дослідних установ, в тому числі й з хімії, і розпочалися інтенсивні дослідження в галузі переробки ряду природних продуктів у відповідні хімічні речовини.

Відомий радянський хімік, член Президії ВРНГ у 1918—1919 рр. академік В. М. Іпатьєв, якого В. І. Ленін називав главою нашої хімічної промисловості¹, згадуючи пізніше про участь Володимира Ілліча в постановці наукових досліджень, говорив: «Я не можу не пригадати тут Володимира Ілліча Леніна, з яким по обов'язку своєї роботи доводилося говорити про наукові роботи в Республіці. Його державний розум повністю оцінював усе важливе значення необхідності наукових досліджень, і в тяжкі часи революції він знаходив засоби заснувати нові наукові інститути, вживаючи заходів до того, щоб не завмерло в нас наукове життя, і при будь-якій нагоді жваво цікавився, що в нас робиться в науковому світі»².

В найтяжчі роки війни й розрухи під керівництвом В. І. Леніна вживалися заходи по відбудові і налагодженню хімічної промисловості на Україні. Вона була тут зосереджена значною мірою у Донбасі. В кінці 1919 р., в період вигнання з України денікінських полчищ, при Всеукраїнському ревкомі було створено «Організаційне бюро по відбудові промисловості на Україні» (Промбюро), в складі якого був уповноважений по відбудові хімічної промисловості. Через кілька місяців при Промбюро створюється Відділ хімічної промисловості. В кінці 1920 р. для керівництва коксобензолною промисловістю УРСР у складі хіміввідділу Промбюро було утворено Укрбензол. З переходом на мирне будівництво у листопаді 1920 р. Промбюро реорганізувалося в Українську Раду Народного Господарства (УРНГ), а хіміввідділ — в Головне управління хімічної промисловості України (Головхімукр).

У тяжких умовах 1920—1922 рр. трудящим України доводилося відновлювати і налагоджувати виробництво хімічних підприємств. Згадуючи про перші тяжкі кроки радянської хімії і турботи про неї з боку вірного лєнінця, члена Політбюро ЦК КП(б)У В. Я. Чубаря, комуніст М. С. Степанов, який працював у ті роки на рубежанських хімічних заводах, розповідає: «Робітники голодували. Парторганізація і Рубежанська Рада робітничих депутатів послали мене до Харкова в Промбюро. В Харкові я доповідав про обстановку Власу Яковичу Чубарю. Він негайно вжив заходів, і наступного дня Держбанк видав мені два мішки грошей, які я з колосальними труднощами доставив на завод. Виплата заборгованості робітникам і одержання двох вагонів макухи створили перелом на заводі, що дало змогу швидкими темпами налагодити пусконалагоджувальні роботи на заводі і розпочати виробництво»³.

У 1921 р. Президія УРНГ і Головхімукр звернулися в Раду Праці та Оборони до В. І. Леніна з пропозицією про об'єднання лисичанських хімічних і кам'яновугільних підприємств Донбасу під назвою «Хімвугілля»⁴. Ця ініціатива була підтримана вождем. У районі Лисичанська був створений трест під згаданого вище назвою. Об'єднана ним хімічна промисловість була основним ядром не лише України, а і всього Союзу. Продукція содових, хлору та похідних від нього складала 75% загальносоюзного виробництва України.

В тому ж році створюється трест «Коксобензол», до складу якого ввійшли Макиївський, Ново-Смоляннівський (Донецьк), Краматорський, Рутченківський і Єнакіївський заводи.

¹ Ленинский сборник XXXV, стор. 53.

² В. М. Іпатьєв. Задачи Доброхима. Речь, произнесенная на учредительном собрании Московского Доброхима, Л., 1924, стор. 13.

³ М. С. Степанов. Мои воспоминания о В. Я. Чубаре. Архив семьи В. Я. Чубаря.

⁴ «Доповідна записка Президії УРНГ і Головного управління хімічної промисловості України (Головхімукру) Раді Праці та Оборони РРФСР», К., 1921, стор. 7.

У відповідь на імперіалістичні зазіхання трудящі нашої країни створюють Добровільне товариство сприяння хімічній промисловості («Доброхім СРСР»). Це товариство було засноване 19 травня 1924 р. у Москві на зборх представників республік, що входили до складу СРСР, профспілок, Червоної Армії, студентства, робітників. На цих Установчих зборах була обрана Центральна Рада «Доброхіму» СРСР. До її складу від України ввійшли В. П. Затонський, О. І. Єгоров, І. І. Стрелков, професор В. Ф. Тимофеев та ін. Визначаючи мету створення і завдання «Доброхіму», В. Я. Чубар говорив: «Товариство Доброхім виникло в момент пред'явлення СРСР «ультимативу Керзона». Тоді трудящі Союзу створили цю організацію для захисту країни від імперіалістичних держав. Проте завданням Доброхіму є не лише оборона держави. Розвиток хімічної промисловості необхідний нашій країні головним чином для дальшого розвитку народного господарства в цілому..., переважно для потреб мирного господарського будівництва»⁵.

Створення «Доброхіму СРСР» зустріло широкий відгук серед трудящих країни. Центральний Комітет РКП(б) звернувся з циркулярним листом до всіх обласних Бюро ЦК, ЦК нацкомпартії, обкомів і губкомів РКП(б), в якому підтримував ініціативу трудящих у створенні товариства «Доброхім», покликано залучити найширші шари населення до активної участі в справі розвитку хімічної промисловості і максимально використати об'єднані засоби і сили для цієї мети. Центральний Комітет РКП(б) запропонував усім партійним організаціям всіляко сприяти утворенню на місцях відповідних відділень «Доброхіму», на основі опублікованого статуту та інструкції широко залучати до роботи в них професійні, радянські, господарські органи, комсомол і політоргани Червоної Армії. Одночасно пленум ВЦРПС звернувся з відозвою до всіх профорганізацій і членів профспілки з закликом вступати до членів «Доброхіму» і всіляко сприяти роботі організацій, широко ознайомлюючи трудящих з її завданнями⁶.

Дружно відгукнулися на заклик Комуністичної партії організувати осередки «Доброхіму» й трудящі України. Уже 26 травня 1924 р. у Бахмуті на спільному засіданні губконференції Всеросійської Ради працівників хіміків Донбасу, представників партійних і профспілкових організацій, робітників і службовців, де були присутні понад 1000 чоловік, було вирішено заснувати в Донбасі товариство «Доброхім». Збори обрали губернську раду «Доброхіму» в складі 32 чоловік, куди ввійшли працівники хімії і визначні інженери хімічної промисловості Донбасу⁷. На початку червня на перших організаційних зборах, скликаних ініціативною групою в Харкові, обирається тимчасове правління і Рада, якій доручається приступити до практичної роботи по організації «Доброхіму» в Харківській губернії⁸. За короткий час губернські ради «Доброхіму» були організовані в Бахмуті, Катеринославі, Києві, Полтаві, Харкові та Чернігові.

Для об'єднання роботи місцевих товариств «Доброхіму» 12 червня 1924 р. у Харкові відбулися Установчі збори представників республіканських установ, профспілкових та господарських організацій, військового командування і осередків «Доброхіму», на яких було утворено «Доброхім» УРСР. Збори заслухали доповідь Наркома освіти В. П. Затонського про роль і завдання «Доброхіму». Після затвердження Статуту була обрана рада товариства у складі 60 членів і 15 кандидатів. До складу Президії Ради ввійшли: В. Я. Чубар (голова), В. П. Затонський, О. І. Єгоров, професор В. Ф. Тимофеев (заступники) і десять членів. Були створені секції.

З другої половини 1924 р. організації «Доброхіму» України розгорнули величезну роботу серед трудящих республіки по пропаганді хімічних знань, мобілізації громадськості на відновлення й розвиток хімічної промисловості. На цьому шляху було чимало труднощів. За рік роботи «Доброхіму» УРСР було створено 48 окружних організацій, в яких налічувалося 2200 осередків на підприємствах, у селах та навчальних закладах, що об'єднували 250 тис. членів «Доброхіму»⁹. Організації «Доброхіму» розгорнули велику агітаційно-освітню роботу. За рік видано 400 брошур і кілька тисяч стінгазет. Прочитано близько 5 тис. доповідей і лекцій. Для повсякденної роботи до товариства було залучено 100 висококваліфікованих наукових працівників і 500 студентів хімічних вузів і хімічних шкіл. Організовано 900 хімічних куточків, 500 гуртків по вивченню хімії, 13 хімічних музеїв і 25 курсів. Розповсюджено 600 хімічних любительських лабораторій. Створенням хімічних кафедр при Харківському і Катеринослазькому інститутах народної освіти було покладено початок хімізації вищих навчальних закладів¹⁰.

За ініціативою Української Ради «Доброхіму» почав виходити «Український хі-

⁵ Газ. «Украинский экономист», 14 січня 1927 р.

⁶ «Доброхим» (бюлетень Центральної Ради Доброхіму СРСР), 1924, № 1, стор. 3—4.

⁷ Газ. «Вісті», 31 травня 1924 р.

⁸ Газ. «Вісті», 5 червня 1924 р.

⁹ Журн. «Доброхим», 1925, № 5, стор. 42.

¹⁰ Журн. «Доброхим», 1925, № 5, стор. 42.

мічний журнал». Для українських хіміків вперше було створено центр хімічної науково-дослідної думки. «І тільки тепер,— писала редакція журналу в першому номері,— завдяки ініціативі і всебічній підтримці Всеукраїнського товариства «Доброхіму», вперше в історії України вдалося створити такий орган». Українські хіміки дістали змогу на сторінках журналу публікувати результати своїх досліджень, нові ідеї та досягнення хімії на Україні, які ставали загальним здобутком усіх працівників хімічної промисловості.

За ініціативою «Укрдоброхіму» і на його кошти у м. Бучі біля Києва був збудований перший у республіці сірчановуглецевий завод для вироблення сірко-вуглецю, необхідного для боротьби з сільськогосподарськими шкідниками. До будівництва цього заводу сірко-вуглець завозився з-за кордону. Київською радою «Доброхіму» був пущений у хід завод по виробництву хлороформу в Києві, а також ефірний завод в Умані¹¹.

Одеським «Доброхімом» проведено обстеження хіміко-фармацевтичної промисловості і вжито заходів до її піднесення. Організовано виробництво виннокам'яної кислоти, проведено вивчення соляних йодистих озер, дослідження горючих газів Мелітопольського та Бердянського районів і визначення в них цінного газу гелію. У лабораторіях одеського «Доброхіму» науковими працівниками вузів розроблені методи виготовлення деяких сірчанних барвників, замінників гуми, целюлози з комишу, дешевих засобів боротьби з шкідниками полів, одержання сухим шляхом фосфатів¹².

Велику і плodотворну роботу «Укрдоброхім» провів по пропаганді серед населення значення хімії для підвищення врожайності полів, збереження врожаю, застосування хімічних засобів для боротьби з сільськогосподарськими шкідниками. Організації «Доброхіму» доклали зусиль, щоб допомогти розвитку хімічної промисловості, що виробляла дешеві добрива для сільського господарства.

Величезне значення для виховання заінтересованості широких селянських мас у розвитку хімічної промисловості мала участь організацій «Укрдоброхіму» разом з Наркомземом УРСР у боротьбі з шкідниками сільського господарства. У 1924 р. в цій справі на Україні було витрачено понад 20 тис. пудів отрути (сірко-вуглецю, хлору, фосгену, миш'яку і т. ін.). Було затруєно 15 301 331 жилих нір ховрахів. У 1925 р., за неповними даними, загонами «Доброхіму» за допомогою сірко-вуглецю лише в Харківській губернії очищено 27 тис. десятин і затруєно понад 500 тис. ховрахів, внаслідок чого врятовано 127 тис. пудів хліба. У Донецькій губернії загонами «Доброхіму» очищено від ховрахів понад 98 тис. десятин¹³. Боротьба загонів «Доброхіму» з шкідниками сільського господарства на ділі показала селянству, яку користь приносить хімія сільському господарству. Ця робота сприяла зростанню рядів «Доброхіму» за рахунок селян.

За рік свого існування «Доброхім» України провів велику роботу. У березні 1925 р., товариство «Доброхім» СРСР злилося з Товариством друзів повітряного флоту (ТДПФ), діставши назву «Авіахім». У квітні 1925 р. Оргбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення про об'єднання «Доброхіму» України з Товариством авіації і повітроплавання України (ТАПУК) в єдине товариство авіації, хімії і повітроплавання («Аерохім») ¹⁴. Ради «Укрдоброхіму» і ТАПУКу об'єдналися в єдину раду «Аерохіму», яку очолив В. Я. Чубар. Це товариство протягом майже двох років провадило роботу по сприянню розвитку хімічної та авіаційної промисловості, надавало допомогу сільському господарству авіацією, поширювало серед населення хімічні знання. Кількість членів «Аерохіму» в республіці досягала 300 тис. чоловік¹⁵.

Поряд з «Аерохімом» існувало «Товариство сприяння оборони» (ТСО), яке розгортало роботу серед допризвників, перемінників, відпускників, сприяло військовій підготовці трудящих шляхом організації військових куточків, гуртків військових знань. 11 січня 1927 р. у Харкові в Будинку Червоної Армії відбувся I Всеукраїнський з'їзд товариства «Аерохім» і пленум товариства ТСО. Оскільки товариства мали одні й ті ж завдання, було вирішено об'єднати їх в «Товариство сприяння оборони і авіаційно-хімічному будівництву» — «Тсоавіахім».

Всі члени «Аерохіму» і ТСО ставали членами товариства «Тсоавіахіму» і зберігали стаж¹⁶. До Ради «Тсоавіахіму» було обрано 55 чоловік. Головою Ради «Тсоавіахіму» України був обраний В. Я. Чубар. 17 січня 1927 р. у Москві на об'єднаному засіданні I Всесоюзного з'їзду «Авіахіму» і Центральної Ради ТСО було створено товариство «Тсоавіахім» СРСР¹⁷.

На «Тсоавіахім» були покладені завдання поширення знань з хімії, розвитку хімічної промисловості, виявлення ресурсів сировини та мінеральних багатств країни.

¹¹ Журн. «Доброхім», 1925, № 5, стор. 43.

¹² «Бюллетень Доброхіма Одещини», 1925, № 1, стор. 9.

¹³ Журн. «Доброхім», 1925, № 6, стор. 52.

¹⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 146, од. зб. 37, арк. 73.

¹⁵ Газ. «Красная Армия», 13 січня, 1927 р.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Газ. «Красная Армия», 28 січня 1927 р.

У резолюції пленуму Центральної Ради «Тсоавіахіму» України, що відбувся у вересні 1927 р., вказувалося, що «сільськогосподарські і хімічні гуртки повинні звернути головну увагу на боротьбу з різноманітними шкідниками ґрун, на розповсюдження мінеральних добрив, на підвищення кваліфікації працівників хімічної промисловості»¹⁸.

Важливим етапом у розвитку хімізації народного господарства нашої країни і залучення до цієї роботи учених, інженерів, видатних діячів партії і Радянської держави, профспілкових і господарських працівників, була діяльність Комітету по хімізації народного господарства СРСР та відповідного Комітету УРСР.

В березні 1928 р. видатні хіміки країни звернулися до уряду СРСР із спеціальною Запискою про шляхи розвитку народного господарства країни. 14 березня 1928 р. делегація хіміків, до складу якої входили видатні представники радянських учених — О. М. Бах, М. С. Курнаков, М. Д. Зелінський, Е. В. Бріцке, В. Я. Курбатов, О. Є. Порай-Кошиць, В. М. Іпатьєв, М. М. Воронцов та ін., була прийнята Радянським урядом. Академік О. М. Бах, що очолював делегацію, заявив, що у переданій Записці хіміки мають намір звернути увагу уряду на те, що хімізація має величезне значення для правильного розвитку всього народного господарства. В Записці вчених-хіміків зазначалося, що при розробці генерального плану господарського розвитку СРСР мають бути враховані всі досягнення сучасної науки, що яскраво показали дедалі більший вплив хімії при заміні багатьох механічних процесів хіміко-технологічними як у промисловості, так і в сільському господарстві. Навіть у межах найближчого п'ятирічного плану господарського будівництва і при наявних скромних матеріальних ресурсах цілком здійсненним є цілий ряд заходів, спрямованих на хімізацію окремих технологічних процесів. Ці заходи, як стверджували вчені, могли здійснити величезний переворот і докорінно змінити як технічну, так і економічну структуру виробництва в галузі металургії, машинобудування та інших галузей радянського господарства, значно знизивши собівартість продукції і підвищивши ефективність капітальних вкладень. В Записці були викладені конкретні заходи, спрямовані на виконання накреслених планів. Учені-хіміки, що підписали Записку, звернулися до уряду СРСР з проханням організувати при РНК СРСР спеціальну комісію по хімізації країни для виявлення і перетворення в життя всіх необхідних для цієї мети заходів¹⁹.

У відповідь на виступ визначних учених-хіміків Рада Народних Комісарів СРСР 28 квітня 1928 р. ухвалила постанову «Про заходи по хімізації народного господарства Союзу РСР»²⁰, в якій намічені були великі завдання по розвитку хімічної науки, промисловості й підготовки кадрів. В основу постанови була покладена думка про педнання двох великих проблем: електрифікації і хімізації. Хімія висувалася як один з вирішальних факторів індустріалізації. При РНК СРСР був організований Комітет по хімізації народного господарства Союзу РСР на чолі з видатним діячем партії і держави Я. Е. Рудзутаком. В складі Держплану СРСР була створена хімічна секція, на яку покладалася розробка плану хімізації країни, як особливого розділу генерального і п'ятирічного планів.

Навколо Комітету по хімізації при РНК СРСР об'єдналися найвизначніші спеціалісти країни. До його складу входили видатні діячі партії, вчені й інженери, керівники підприємств хімічної промисловості, працівники планових органів і профспілок: А. С. Бубнов, В. П. Затонський, Е. І. Квірінг, В. В. Куйбішев, Г. М. Кржижанівський, А. І. Микоян, М. О. Семашко, І. С. Уншлихт, М. М. Шверник, О. Г. Шліхтер; академіки О. М. Бах, О. О. Байков, І. М. Губкін, М. Д. Зелінський, В. М. Іпатьєв, А. Ф. Йоффе, М. С. Курнаков, П. П. Лазарев, О. І. Опарін, Л. В. Писаржевський, Д. М. Пряншинков, О. Є. Ферсман, О. Є. Фаворський, О. Е. Чичибанін та ін.

У липні 1928 р. група визначних українських учених-хіміків та інженерів відвідала Голову Раднаркому України В. Я. Чубаря і вручила йому Записку про значення хімії в господарському і культурному розвитку УРСР. В ній були викладені міркування про важливість використання, стосовно до умов господарського будівництва УРСР, досягнень сучасної науки і хімічної промисловості, на основі тих загальних принципів хімізації народного господарства СРСР, які знайшли своє відображення в доповідній записці учених-хіміків, поданій уряду СРСР.

Українські хіміки поставили в своїй Записці перед урядом України цілий ряд спеціальних проблем і завдань, що впливали з природних та економічних особливостей України. У Записці українських хіміків висувалися проблеми хімічного використання вугілля, організації електротехнічних виробництв на базі енергії Дніпрогесу, використання мінеральної сировини, а також сировини і відходів сільського господарства. У Записці передбачалося також розширення хімічної освіти шляхом організації нових інститутів, спеціальних секцій і розширення видавничої роботи в галузі хімії. Записка була підписана 28 найвизначнішими вченими, серед них академіком Л. В. Писаржевським, професорами І. Є. Орловим, П. І. Петренком, Є. С. Хотинським, К. А. Красуцьким та ін.

¹⁸ Газ. «Український економіст», 15 вересня 1927 р.

¹⁹ Газ. «Известия», 18 березня 1928 р.

²⁰ Там же, 29 квітня 1928 р.

У зв'язку з Запискою 22 серпня 1928 р. Рада Народних Комісарів УРСР прийняла постанову «Про створення при Раді Народних Комісарів УРСР Комітету хімізації народного господарства». Основним завданням Комітету було розробляти основні директиви по хімізації народного господарства УРСР для загального керівництва роботою відповідних установ і організацій УРСР в галузі хімізації. Був затверджений склад Комітету на чолі з В. П. Затонським. Крім того, до складу Комітету ввійшли Я. М. Дудник, К. В. Сухомлин, заслужений професор Є. І. Орлов, (заступники), а також 41 член Комітету²¹, серед них академіки В. А. Плахотников, В. П. Шапошников, 20 професорів вузів і науково-дослідних інститутів, керівники наркоматів землеробства, освіти, ВРНГ, Держплану, Української Ради Професійних Спілок, хімічних трестів і заводів.

Комітет хімізації при РНК УРСР взяв активну участь у розробці п'ятирічного плану розвитку народного господарства України, в якому знайшли своє відображення заходи по хімізації різних галузей народного господарства²². За ініціативою Комітету було проведено ряд конференцій з важливих проблем. У 1929 р. в Харкові була скликана спеціальна конференція з вищої хімічної освіти. Голова Комітету В. П. Затонський, торкаючись завдань цієї конференції, говорив: «У зв'язку з переглядом п'ятирічки розвитку хімічної промисловості, хімічні трести висувають вимоги на багато тисяч підготовлених хіміків. На основі цих вимог хімічна освіта повинна бути реорганізована настільки, щоб, головним чином, на базі існуючих учбових закладів, лабораторій, максимально використовуючи наявні науково-викладацькі кадри, прискорити підготовку спеціалістів і задовольнити вимоги промисловості в інженерно-технічних кадрах. Зробити це слід так, щоб ні в якому разі якість спеціалістів не було знижено, а, навпаки, поліпшено»²³.

Конференція всебічно обговорила питання про підготовку інженерно-технічних працівників для хімічної промисловості. Внаслідок цього у республіці було відкрито ряд відповідних факультетів при інститутах народної освіти.

У лютому 1930 р. в Харкові Комітетом хімізації разом з ВРНГ УРСР та трестом Коксобуду була проведена п'ятиденна конференція з питань використання газу на Україні. В республіці вже тоді були величезні ресурси коксового газу, великі запаси сировини для газифікації, проте газове господарство було найвідсталішою ділянкою. Постановка і обговорення цих питань мали велике значення для розвитку цієї галузі²⁴.

Значна робота проводилася по хімізації сільського господарства, яка не тільки розв'язувала складну проблему врожайності, а й створювала велику стійкість сільськогосподарської продукції, що мала велике значення для планового ведення господарства.

Комітетом хімізації разом з Наркомземом УРСР була розгорнута велика робота по організації агрохімічної служби. З цією метою проводились республіканські наради ґрунтознавців і працівників соціалістичного землеробства України. На агроінвентаризацію покладалося завдання дати для сільськогосподарського виробництва показники, на основі яких можна було б знати, як для даного району застосувати хімічні добрива і який ефект від цього буде одержано.

У червні 1930 р., напередодні XVI з'їзду ВКП(б), в Москві був скликаний II Пленум Комітету хімізації народного господарства Союзу РСР при РНК СРСР. Учені-хіміки, господарники, керівники планових органів, профспілкові працівники. підвели підсумки своєї роботи у цій галузі і накреслили дальші шляхи її здійснення. З доповіддю «Бойові завдання хімізації народного господарства» виступив Я. Е. Рудзутак²⁵. Пленум одноголосно прийняв рішення делегувати на XVI з'їзд ВКП(б) своїх представників з тим, щоб продемонструвати перед ленінською партією, перед усім радянським народом, повну готовність хіміків нашої країни взяти участь у творчій роботі по будівництву соціалізму і найшвидшому здійсненню п'ятирічного плану. Від Комітету хімізації на з'їзді виступив академік О. М. Бах.

«Делегація просить Верховний орган партії,— говорилося в зверненні делегатів пленуму Комітету хімізації,— дати рішучу директиву центральним і місцевим, краєвим і обласним органам про організацію робіт по складенню генерального плану хімізації всіх галузей народного господарства СРСР. Ми, із свого боку, зобов'язуємося докласти всіх зусиль, всі свої знання, всю свою увагу на розв'язання цієї проблеми, спрямованої на успішне будівництво соціалізму»²⁶. За дорученням Пленуму Комітету

²¹ Газ. «Вісті ВУЦВК'у», 31 серпня 1928 р.

²² «Хімізація країни та п'ятирічний план розвитку промисловості України», Харків, 1929, стор. 44.

²³ Журн. «Хімія и хозяйство» (щомісячний журнал Комітету по хімізації народного господарства СРСР при РНК СРСР), 1930, № 1, стор. 120.

²⁴ Там же, 1930, № 3, стор. 115—116.

²⁵ Там же, 1930, № 6, стор. 7.

²⁶ Журн. «Хімія и хозяйство», 1930, № 5, стор. 7—9.

хімізації Звернення підписала делегація у складі академіків О. М. Баха, Д. М. Прянишнікова, О. Є. Чичибаніна, професорів Е. В. Брішке, М. В. Гаврилова, М. П. Горбунова, П. І. Дубова, Б. О. Норкіна.

Щоб тісніше пов'язати роботу Комітету по хімізації з загальним плануванням господарства, Рада Народних Комісарів Союзу СРСР постановою від 13 лютого 1931 р. передала Комітет по хімізації народного господарства Союзу РСР у підпорядкування Державної Планової Комісії Союзу РСР²⁷. 4 березня 1931 р. Комітет хімізації при РНК УРСР також був підпорядкований Держплану УРСР²⁸.

Виконуючи рішення XVI з'їзду ВКП(б) з питань хімізації країни, радянські хіміки ще більш активно включалися в роботу по здійсненню народногосподарських планів. Важливою подією у хімізації країни був Шостий Менделєєвський з'їзд, що відбувся у Харкові в жовтні 1932 р. Організаторами його були союзний і український Комітет по хімізації народного господарства. У травні 1932 р. для проведення Менделєєвського з'їзду був створений Оргкомітет під головуванням заступника голови РНК УРСР В. П. Затонського. Його заступниками були Я. М. Дудник — голова Комітету хімізації при Держплані УРСР, О. М. Бах — академік, М. А. Валяшко — професор і 78 членів Комітету²⁹. Від громадських організацій 143 міст СРСР до Оргкомітету надійшло 6800 заявок на участь у роботі з'їзду, що свідчило про величезний інтерес, виявлений науковцями та інженерно-технічними працівниками до з'їзду. На з'їзді було представлено 3211 делегатів з різних кінців країни.

Шостий Менделєєвський з'їзд пов'язав питання хімічної науки з практикою соціалістичного будівництва, дав значний матеріал для наукового обґрунтування п'ятирічного плану хімізації народного господарства СРСР і об'єднав у своєму складі не лише вчених-хіміків, а й інженерно-технічних працівників, керівників хімічної промисловості.

Від імені ЦК КП(б)У та Уряду України з'їзд вітав В. Я. Чубар. «Нам, працівникам України, — говорив він, — особливо цінно відзначити те, що Радянська Україна, як складова частина великого Союзу Радянських Соціалістичних Республік, сьогодні, на порозі другої п'ятирічки має на своїй території такий значний, можна сказати, найважливіший фактор боротьби за дальший розвиток соціалістичного будівництва. Менделєєвський з'їзд, з'їзд працівників хімії, для нас, для Радянської України, як і для Радянського Союзу в цілому, сьогодні є надзвичайно цінним... Нам на Україні, на цій ділянці, де стоять особливі завдання перед сільським господарством, доводиться з особливою увагою, з особливим підходом ставитися до тих проблем, які стоять у програмі з'їзду. У вік електрики, вік сталі й заліза хімія займає визначне місце»³⁰.

На пленарному засіданні з'їзду з доповіддю «Соціалістичне будівництво і хімія» виступив заступник голови РНК УРСР академік В. П. Затонський. Робота з'їзду проходила у 12 секціях і 40 бригадах. На з'їзді було заслухано і обговорено 320 доповідей. Бригади займалися розв'язанням окремих наукових і виробничих планів. Велика увага була приділена питанням підготовки хімічних кадрів. На з'їзді була накреслена програма дій для дальших творчих пошуків. Цей визначний форум висунув перед хімічною громадськістю країни найбільш актуальні проблеми науки і хімізації народного господарства у другій п'ятирічці та накреслив шляхи їх вирішення.

Під час роботи з'їзду було організовано ряд виставок у Харкові та інших центрах хімічної промисловості України, на яких були представлені література, навчальні посібники, апаратура та устаткування, а також виставки науково-дослідних робіт. Вони відіграли велику роль у пропаганді хімії серед трудящих України.

В липні 1934 р. Рада Народних Комісарів СРСР ухвалила постанову, в якій дала високу оцінку роботі, проведеній Комітетом по хімізації народного господарства Союзу РСР по розвитку хімічної промисловості і хімізації народного господарства країни. Ця оцінка повністю стосувалася і Комітету хімізації народного господарства УРСР. Проте цією ж постановою Комітет по хімізації народного господарства при Держплані Союзу РСР був ліквідований і його функції передані Держплану СРСР³¹. Відповідно був ліквідований і Комітет хімізації при Держплані УРСР.

Таким чином, багатотисячна наукова і виробнича хімічна громадськість була усунена від участі в розв'язанні питань хімічної промисловості. Пізніше, в період культової особи, були репресовані багато з тих, хто з лєнінським розумінням справи організував хімізацію народного господарства: Я. Е. Рудзутак, В. Я. Чубар, В. П. Затонський, А. С. Бубнов, Е. І. Квірінг, О. Г. Шліхтер, Р. П. Ейдельман, Я. М. Дудник та ін. У 1938 р. припинився випуск єдиного у республіці «Українського хімічного журналу», який був центром хімічної наукової думки.

²⁷ «Собрание Законов СССР», 1931, отдел первый, п. 115, стор. 171.

²⁸ «Збірник Законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України», 1931, стор. 157.

²⁹ «Бюллетень Шестого Всесоюзного Менделєєвського съезда». 1932, № 1, стор. 1—3.

³⁰ «Труды VI Менделєєвского съезда», т. I, X—K., 1935, стор. 11—17.

³¹ «Собрание Законов СССР», стор. 510.

Довгі роки хімічна промисловість не діставала належної уваги. Сталін недооцінював її розвиток і гальмував розв'язання найважливіших питань хімічної індустрії. Нагромаджений за десятиріччя досвід роботи в галузі хімізації народного господарства був забутий. Внаслідок цього сільське господарство майже не постачалося хімічними добривами, питання хімізації народного господарства навіть не ставилися.

Грудневий (1963 р.) Пленум ЦК КПРС розвиток хімії і хімізацію народного господарства висунув як одне з головних завдань у діяльності партії і народу по створенню матеріально-технічної бази комунізму. «Розвиток хімії,— говорив М. С. Хрущов,— повинен стати справою всієї партії, всього народу»³².

П. М. ЯЦКІВ, І. М. ШУМЕЙКО

КОМСОМОЛ — ВІРНИЙ ПОМІЧНИК КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ

Молодь відіграла велику роль у всіх поступальних суспільних рухах, у всіх революціях, але особливо велика роль молоді в такій докорінній перебудові суспільства, як перехід від капіталізму до соціалізму, комунізму. Крилатим і незрівнянно правдивим є вислів В. В. Маяковського «Комунізм — це молодість світу».

Передова пролетарська молодь потягнулася до комуністичного руху, до цього найпрогресивнішого, нездоланного руху сучасності, з моменту його появи.

Спочатку молоді послідовники ідей Леніна в ряді країн або безпосередньо входили в комуністичні партії, або утворювали молодіжні секції в середовищі партії. Згодом виникла потреба виробити такі організаційні форми, які б найефективніше забезпечували вплив комуністичної молоді на масу пролетарської і демократичної молоді, враховуючи при цьому особливості роботи серед молоді, специфічні проблеми і запити, що хвилюють її, і т. д.

В окремих частинах західноукраїнських земель молодіжні комуністичні організації виникли в різний час. Так, на Волині, яка до окупації білополяками була складовою частиною царської імперії, комсомольські організації почали створюватися в 1919 р., коли в цих районах було встановлено Радянську владу;¹ в Галичині — в 1920 р., коли війська Червоної Армії звільнили значну частину території цього краю. 27 серпня 1920 р. відбулися організаційні збори молоді Тернополя, які поклали початок існуванню Комуністичної Спільки Молоді Галичини і закликали молодь інших міст і сіл створювати комсомольські осередки². Ініціатива молоді Тернополя, незважаючи на важкі умови воєнного часу, була палко підтримана молоддю і повітпарткоманами на місцях. Вже 4 вересня 1920 р. на загальних партійних зборах Борщівського³ і Чортківського повітів обговорювалося питання про роботу серед молоді і про організацію Комуністичної Спільки Молоді Галичини⁴.

Третього вересня 1920 р. в Монастирищах і Бучачі день організації комсомолу перетворився в справжнє свято молоді. В Бучачі воно розпочалося тридцятисячною демонстрацією молоді, потім відбувся мітинг, на якому виступили 6 промовців; свято закінчилося великим концертом⁵. 5 вересня 1920 р. в далеких від фронту повітах Галичини був відзначений міжнародний юнацький день⁶.

Проте легальна діяльність комуністичних організацій молоді Галичини і Волині влітку 1920 р. хоча була і яскравою, але дуже короткочасною. Через два тижні радянські війська змушені були відступити. Значна частина комсомольців відійшла разом з військами Червоної Армії на Схід.

Щойно створені організації комуністичної молоді не мали досвіду нелегальної роботи і під тиском шаленого терору окупантів та озвірілого цькування націоналістів не могли зберегтися. Вижили тільки окремі осередки, але й вони не були зв'язані між собою, не мали свого керівного центру, який би спрямовував роботу.

Першим кроком до створення комсомолу в Галичині в умовах жорстокого окупантського режиму була організація відділу роботи серед молоді при ЦК Комуни-

³² Газ. «Правда», 10 лютого 1964 р.

¹ «Борьба трудящихся Волины за власть Советов (март 1917 г. — декабрь 1920 г.). Сборник документов и материалов». Житомир, 1957, стор. 282.

² «Революційна боротьба на Тернопільщині 1917—1939 рр. (документи і матеріали)». Тернопіль, 1959, стор. 78.

³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 9, оп. 1, од. зб. 33, арк. 2.

⁴ Там же, од. зб. 32, арк. 4.

⁵ Там же, оп. 9—1, од. зб. 29, арк. 1.

⁶ Там же, од. зб. 19, арк. 11.

стичної партії Східної Галичини⁷. Незабаром ЦК КПСГ вирішує створити тимчасовий ЦК Комуністичної Спілки Молоді Галичини на чолі з секретарем І. Вантухом, який, згуртувавши довкола себе революційні загони молоді, підготував би скликання крайової комсомольської конференції.

Така конференція відбулася 23 жовтня 1921 р. в Станіславі. В її роботі взяли участь делегати молодіжних організацій Львова, Станіслава, Перемишля, Рогатина, Перемишлян, Радехова й ін. Відсутність належного досвіду нелегальної роботи позначилась на роботі конференції: деякі делегати, що прибули, не змогли взяти участь в її роботі, бо не знайшли зв'язків.

На конференції з доповіддю «Про політичне положення в Східній Галичині і завдання комсомолу» виступив член ЦК КПСГ Васильків (О. Крілик). Обговоривши програмно-політичні й організаційні питання, конференція проголосила створення Комуністичної молодіжної організації Східної Галичини, схвалила статут, обрала Центральний Комітет і делегатів на крайову партійну конференцію⁸.

Комуністична Спілка Молоді створювалась як політична організація, як організація класової боротьби з ясною програмою, з виразно визначеними найближчими й кінцевими цілями, тому до неї потягнулись найбільш активні представники пролетарської і демократичної молоді.

Справа ідейного і організаційного зміцнення комсомолу, вироблення гнучкої лінії політичної поведінки, нагромадження ним досвіду роботи в масах гальмувалась репресіями властей, окремими провалами, що були наслідком поганої конспірації. 30 жовтня 1921 р. у Львові був заарештований весь склад делегатів крайової партійної конференції і серед них секретар ЦК комсомолу І. Вантух. Пройшли масові арешти партійного і комсомольського активу в інших містах. Удару комуністичним організаціям було завдано великого, але, всупереч сподіванням властей, не смертельного. Законспіровані осередки, маючи надійні зв'язки, продовжували діяти, на місце вирваних ворогом бійців з гущі народу ставали нові, і в цьому проявлялася нездоланність комуністичного руху. Поступово відновлювались керівні органи, налагоджувались зв'язки, організовувалось видання нелегальної літератури.

З ініціативи комсомолу було створено молодіжні секції в профспілках, культурно-освітньому товаристві «Воля»⁹, серед гімназійної та студентської молоді. Діяльність комсомолу поки що обмежувалася середовищем робітничо-ремісничої та студентської молоді, а на село, як вказувалося на I з'їзді КСМЗУ, звернули увагу пізніше¹⁰.

Вже до літа 1922 р. в Галичині було створено єдину комсомольську організацію, що увійшла незабаром як автономна одиниця до Союзу Комуністичної Молоді Польщі¹¹. Цим завершується процес організаційного оформлення комуністичних молодіжних організацій Східної Галичини.

Дещо повільніше відбувалося відродження партійних і комсомольських організацій на Волині. Та завдяки килучій енергії талановитого організатора Г. Іваненка та інших комуністів вже на початку 1923 р. на Волині діяли окремі повітки партії і комсомолу. Весною 1923 р. відбулася повітова комсомольська конференція Луцького повіту, а незабаром було створено Волинський окружком¹².

У 1923 р. було ліквідовано тривалий розкол у лавах КПСГ; комуністичні організації всіх українських земель, що входили до складу Польщі, були об'єднані в Комуністичну партію Західної України. Комсомольські організації також об'єдналися в Комуністичну Спілку Молоді Західної України (КСМЗУ), як автономну організацію Союзу Комуністичної Молоді Польщі (з 1930 р.— КСМП). Комуністична Спілка Молоді з окремих невеликих груп і гуртків пролетарської молоді перетворилась в єдину ідейно згуртовану організацію,¹³ в резерв Комуністичної партії, у вірного помічника і провідника її політики. У 30-ті рр. вона об'єднувала в своїх рядах понад 5 тис. юнаків та дівчат. В її лавах виховувались та здобували перший революційний гарт майбутні видатні борці за пролетарську справу на західноукраїнських землях: О. Гаврилюк, С. Бойко, О. Коцко, Н. Ботвін, Ю. Великанович, Ян Красіцький, М. Кіх, М. Соляк, Т. Новак, І. Довганик, В. Миронюк та багато ін.

Важливою подією в житті комсомолу Західної України був I з'їзд КСМЗУ¹⁴ (5—16 грудня 1931 р.), який підсумував діяльність комсомолу, виробив політичну

⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 612, арк. 53.

⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 698, арк. 40, 44, 45, 46, 49.

⁹ Там же, арк. 40.

¹⁰ Там же, од. зб. 612, арк. 53.

¹¹ М. Волянчук, В. Маланчук. Поширення марксистсько-ленінських ідей на Західній Україні, Львів, 1960, стор. 141.

¹² В. Маланчук. Бойовий шлях комсомолу Західної України, К., 1959, стор. 28.

¹³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 223, оп. 1, од. зб. 150, арк. 2.

¹⁴ В. Маланчук. Назв. праця, стор. 63.

і тактичну лінію поведінки КСМЗУ в умовах загострення економічної кризи та посилення наступу капіталу на права трудящих. Керуючись рішеннями з'їзду, комсомольські організації значно активізували свою роботу, вплив їх на трудову молодь помітно зростав.

Діяльність КСМЗУ була дуже різноманітною, вона проводила велику виховну роботу серед молоді, постійно займалася підвищенням теоретичних та наукових знань, ідейним загартовуванням своїх членів. Робітничі і селянська молодь в тяжких умовах капіталістичної дійсності з невимовною жадобою тягнулась до знань, до світла, шукаючи відповіді на найбільш хвилюючі питання, що висувалися самим життям. Комсомол задовольняв цей потяг до знання, поширюючи марксистську літературу, використовуючи для пропаганди марксизму-ленізму можливості легальної преси; долаючи фінансові й технічні труднощі, видавав нелегальні молодіжні комуністичні газети і журнали. У 1924 р. на ротаторі у Львові було надруковано газету «Молодий пролетар», в листопаді 1926 р. поновилося видання комсомольського журналу «Спартак»¹⁵ (виходив до травня 1928 р.). В наступні роки КСМЗУ видавала «Молодий Спартак», «Комсомолец ЗУ», «Ударник» і, нарешті, в 1936—1937 рр.— «Досвітні вогні». Видавались також і газети спеціального призначення. Так, у зв'язку з загрозою нападу на СРСР зростає необхідність посилення роботи серед солдатів. Враховуючи це, комсомол у червні 1930 р. почав видавати газету «Касарня»¹⁶, а весною 1932 р.— «Революційний поборовец»¹⁷. Величезною популярністю користувався серед молоді легальний двотижневик «Сяйво», який, ламаючи рогатки тяжкої цензури пілсудчиків, доносив до читачів слова великої правди і надії. Поряд з виданнями українською мовою, КСМЗУ турбувалась про видання на польській та єврейській мовах, оскільки комсомольська преса служила могутнім засобом виховання молоді. За підрахунками редакції органу ЦК КСМЗУ «Спартак» число читачів комсомольських газет на 500% перевищувало кількісний склад комсомолу¹⁸.

Враховуючи специфічні умови розгортання класової боротьби на західноукраїнських землях, КСМЗУ багато уваги приділяла інтернаціоналістському вихованню молоді, постійно ведучи боротьбу проти націоналізму, прищеплюючи любов до першої в світі держави диктатури пролетаріату — СРСР.

Практичні зусилля комсомолу Комуністична партія спрямувала перш за все на боротьбу за специфічні молодіжні вимоги. Комсомол боровся за право молоді на працю, на відпочинок, за рівну оплату праці, за скорочення тривалості робочого дня для неповнолітніх, за право молоді належати до професійних спілок, брати участь у робітничих зборах¹⁹.

Особливу увагу приділяв комсомол боротьбі молоді за право на освіту, за безкоштовне навчання в школі рідною мовою, проти колонізації і мілітаризації навчальних закладів. Наймогутніші виступи в боротьбі за школу комсомол провів після шкільної реформи 1932 р.

Ведучи специфічну молодіжну роботу, комсомол був завжди вірним і надійним помічником партії в проведенні загально-політичних кампаній, демонстрацій, мітингів, у поширенні легальної і нелегальної партійної преси, в організації самооборони, у підготовці й проведенні страйків. Дійовою була участь комсомолу у гмінних виборах 1927 р. і у виборах до сейму і сенату 1928 і 1930 рр. Комсомольці завжди йшли в перших лавах демонстрантів, з них складалася самооборона.

Уряд пілсудчиків, уклавши в січні 1934 р. пакт з Гітлером, почав прискорено фашизувати суспільно-політичний устрій в країні, прагнути перетворити Польщу в тоталітарну державу. Керівництво КПП і КПЗУ виступило ініціатором створення єдиного антифашистського робітничого фронту. Ще в березні 1933 р. ЦК КПП і ЦК КПЗУ звернулися до соціал-демократичних організацій з листом, у якому, виходячи з аналізу міжнародної і внутрішньої обстановки, пропонували єдиний фронт дій²⁰.

Але даліше розгортання боротьби КПЗУ і КСМЗУ за створення єдиного фронту гальмувалося тим, що в умовах культу особи Сталіна в 1933 р. керівництво КПЗУ на чолі з М. Т. Заячківським (Касар) і Г. В. Іваненком (Бараба) було необґрунтовано обвинувачене в націоналізмі та зраді. Фізична розправа над керівним активом КПЗУ заподіяла партії великої шкоди. Наслідком цього було те, що деякі окружні організації в 1933 р. не мали протягом кількох місяців контакту з центром, не одержували відповідних директив, порад, інформаційних матеріалів і діяли на власний розсуд²¹. Щоб зламати стіну відчуження між робітниками різних партій,

¹⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 328, арк. 1, 4.

¹⁶ Там же, од. зб. 503, арк. 67.

¹⁷ Там же, од. зб. 507, арк. 31.

¹⁸ Там же, од. зб. 507, арк. 31.

¹⁹ Там же, од. зб. 134, арк. 14.

²⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 680, арк. 18, 19.

²¹ Там же, од. зб. 690, арк. 167.

ЦК КПП і ЦК КПЗУ надають широких повноважень місцевим партійним і комсомольським організаціям для ведення переговорів з місцевими організаціями соціалістичних партій і їх молодіжними групами.

В плані цих настанов партії 4 вересня 1934 р. ЦК КСМЗУ звернувся до всіх молодіжних соціалістичних організацій з відкритим листом, в якому пропонувалась єдність дій²².

Поворотним моментом у боротьбі за створення єдиного робітничого і широкого антифашистського фронту на західноукраїнських землях був IV з'їзд КПЗУ (жовтень — листопад 1934 р.). До моменту з'їзду партія зуміла відновити основні ланки партійного і комсомольського апарату, поновити зв'язки, налагодити техніку. Зросла також чисельність партійних лав — делегати з'їзду представляли 3600 членів партії²³.

IV з'їзд КПЗУ, спираючись на досвід комуністичних партій зарубіжних країн і братнього польського робітничого класу, усвідомлюючи ті процеси, що відбувалися в західноукраїнських землях, і свою попередню практику, накреслив основні положення нової тактики, покликаної забезпечити провідну роль пролетаріату в соціальній і національно-визвольній боротьбі трудящих, виробив таку платформу програмних вимог, довкола якої була можливість об'єднати всі пролетарські і демократичні сили на боротьбу проти окупації, фашизму, націоналізму, проти розв'язання нової війни, на захист СРСР і УРСР.

Виконуючи рішення IV з'їзду, партійні організації доклали багато зусиль, щоб порозумітися з іншими партіями. Перед Першим травня 1935 р. комуністи звернулися ще раз до соціалістичних партій з пропозицією єдиного фронту, з керівництвом окремих партій комуністи сіли за стіл переговорів, в результаті яких досягли домовленості про спільний виступ з соціалістичними партіями під час травневих свят.

Це був безперечний успіх комуністів у боротьбі за єдиний фронт. Адже минуло вже більше десяти років, як комуністи і соціалісти пліч-о-пліч демонстрували могутність робітничого класу в день свята міжнародної пролетарської солідарності.

Львівський окружком КПЗУ і дільничні організації партії, комсомол у ці передсвяткові дні провели організаторську й агітаційну роботу, щоб колони демонстрантів виглядали якомога величезнішими. Після мітингу колони рушили вулицями, відбиваючись від нападу поліції²⁴.

Бурливо проходило свято 1 Травня на Волині. Узагальнюючи святкування 1 Травня 1935 р. в Західній Україні, ЦК КПЗУ у звіті писав: «Першотравневі демонстрації на цілій Західній Україні цього року майже всюди мали єдинофронтний характер, а в деяких місцевостях вони були справжніми народними святами працюючих»²⁵.

Практичне співробітництво комуністів і соціалістів та їх молодіжних організацій розширювалися в ході страйкових боїв і бойкоту фашистських виборів влітку 1935 р.

В цей час у Москві проходив VII конгрес Комінтерну, який посідає в житті міжнародного комуністичного руху особливе місце. На ньому було визначено нову тактичну орієнтацію, яка давала відповідь на питання, що хвилювало мільйони людей світу, — як боротися проти фашизму, як запобігти війні.

Зразу ж після VII конгресу Комінтерну відбувся VI конгрес КІМ, який виробив програму, визначив шляхи і засоби для успішного виконання молодіжним комуністичним рухом рішень Конгресу. Від КСМЗУ вимагалось не тільки змінити тактику і форми своєї роботи в масах, а навіть характер побудови самої організації. Всебічна перебудова діяльності комсомолу висувала на чергу дня як головний лозунг моменту: «Геть рутину і закостеніння!»²⁶.

Докорінна перебудова комсомолу вимагала залучення до керівництва свіжих кадрів, які могли б належно забезпечити нормальне функціонування кожної ланки організації в нових умовах, перед лицем нових складних завдань. Партійне керівництво часто нарікало на те, що комсомол перебудовується дуже повільно²⁷. Та хоч справа перебудови комсомолу проходила болісно, все ж таки вона просувалась вперед і, насамперед, завдяки тому, що змінилися міжпартійні відносини в робітничому русі. Ще з літа 1935 р. між компартією і ППС було укладено пакт неагресії.

Першою великою кампанією, проведеною комсомолом під керівництвом партії в нових умовах, була амністійна акція. Тисячні амністійні мітинги пройшли у Львові, Станіславі, Самборі, Стрию, Бориславі, Калуші, у яких брало участь і селянство. Уряд не міг ігнорувати могутнього руху трудящих за амністію політичних в'язнів

²² Там же, од. зб. 706, арк. 55.

²³ В. Д. Ярошенко. КПЗУ — організатор народної революційно-визвольної боротьби трудящих західноукраїнських земель, К., 1959, стор. 38.

²⁴ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 233, оп. 1, од. зб. 209, арк. 37, 38.

²⁵ Там же, од. зб. 234, арк. 11.

²⁶ Там же, оп. 1, од. зб. 194, арк. 30, 31, 50.

²⁷ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 233, оп. 1, од. зб. 234, арк. 28.

і змушений був піти на поступки. Амністія була першим серйозним здобутком об'єднаних антифашистських сил, що зробило ще більш популярною ідею народного фронту і незрівнянно піднесло авторитет Комуністичної партії як його ініціатора і дійового організатора.

Другою великою кампанією, в якій взяв активну участь комсомол, була боротьба проти загрози війни.

Схвильований залик VII конгресу Комінтерну до всіх народів світу.— боронити мир — був результатом тверезого аналізу міжнародної обстановки, врахуванням того, наскільки серйозна загроза нависла над людством, наскільки небезпечною є в цих умовах пасивність мас чи роз'єднаність їх сил в боротьбі проти агресорів. Коли італійські фашисти, влаштуваючи прикордонні конфлікти, готували агресію проти Абіссинії, Бюро ЦК КПЗУ закликало партію і комсомол посилити боротьбу проти загрози війни, підняти маси на захист Абіссинії, роз'яснювати трудящому люду миролюбну політику Радянського Союзу, вимагати від уряду негайного розриву союзу з Гітлером і, за прикладом Франції і Чехословаччини, укласти договір про взаємну допомогу з СРСР.

5 вересня 1935 р. у Варшаві відбулася єдинофронтна конференція молоді, яка ухвалила резолюцію протесту проти підготовки нападу на Абіссинію²⁸. Незабаром, коли італо-абіссинська війна стала фактом, у містах і селах Західної України відбулися мітинги, масівки, учасники яких схвалювали резолюції протесту і надсилали їх Італійському посольству. Водночас ухвалювалися резолюції з вимогами розриву союзу з Гітлером та укладання договору з СРСР²⁹.

У цей же час трудящій молоді довелося вести боротьбу проти безчинств домашніх фашистів. Шовіністична «золота молодь», що мріяла про «славу» гітлерівських молодчиків, влаштувала в приміщеннях вищих учбових закладів Варшави, Вільно, Львова погроми студентів-євреїв і фізичну розправу над демократично настроєними студентами інших національностей. Проти погромників комсомол підняв громадськість, а також вжив заходів до самооборони³⁰.

У всіх цих бойових ділах спільно, пліч-о-пліч, виступала молодь комуністична і соціалістична, зростало взаємне довіря між ними, повага, співробітництво, кувався єдиний фронт.

Тривале співробітництво комсомолу Польщі і Західної України з іншими молодіжними організаціями зміцнювало молодіжний рух взагалі, підносило авторитет комсомолу в широких колах молоді, давало йому змогу виступати виразником програмних вимог молодого покоління. Таку програму вимог, виклад прагнень і ідеалів молоді Польщі і Західної України виробив комсомол у «Декларації прав молодого покоління», попередній проект якої розробив Мечислав Каліновський у 1935 р. Після уточнення й доробки вона була обнародована в березні 1936 р.³¹

Ніколи ще не був таким міцним своєю єдністю робітничий рух західноукраїнських земель, як весною 1936 р., і цю єдність ідейно й організаційно цементувала най-последовніша виразниця інтересів робітничого класу і національних інтересів всіх трудящих Західної України КПЗУ.

За таких умов відбулися могутні виступи в квітні і травні 1936 р. Якщо у Варшаві на 1 млн. населення у першотравневій демонстрації взяло участь 50 тис., у Лодзі на 600 тис. населення — 80 тис., то у Львові на 300 тис. населення — 60 тис. чоловік. Це пояснюється тим, що у Львові Першотравень пройшов під єдинофронтними лозунгами, а варшавська організація ППС не погодилася на єдинофронтний виступ³².

У квітнево-травневих демонстраційних страйках, на барикадах у Львові першими були комсомольці. Однак великий революційний порив мас, їх прагнення перетворити існуючий лад не привели в ті роки до перемоги. Санация згряя, застосовуючи неймовірний терор, варварськи придушуючи не тільки всі прояви революційної дії, але й думки, запроторюючи в тюрми не тільки комуністів, але й соціалістів-єдинофронтівців і демократичних представників селянських організацій,³³ зуміла утриматись при владі. Допомогла їй в цьому позиція правих лідерів соціалістичних і селянських партій, які всіляко відхиляли співробітництво з Комуністичною партією. Починаючи з другої половини 1936 р., праві елементи зміцнили свої позиції в керівництві ППС УСДП, УСРП, Бунду³⁴ і почали серію репресивних актів проти прихильників єдиного фронту у власних лавах.

²⁸ E. Rudziński. Stanisław Dubois a radykalizacja OM TUR i kształtowanie się lewego skrzydła PPS. «Kwartalnik historyczny», N 4, Warszawa, 1958, стор. 1125.

²⁹ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 233, оп. 1, од. зб. 214, арк. 27.

³⁰ Там же, од. зб. 209, арк. 234, 258.

³¹ R. Zambrowski. Wczterdziestolecie powstania Komunistycznego Związku Młodzieży Polski. Журн. «Z pola walki», 1962, N 1 (17), стор. 17.

³² ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 233, оп. 1, од. зб. 239, арк. 46.

³³ Там же, од. зб. 254, арк. 5.

³⁴ E. Rudziński. Назв. праця, стор. 1129, 1131.

Та незважаючи на терор властей, на виразну ворожнечу правих лідерів соціалістичних партій, комуністи не склали зброї. В той час майже в усіх країнах велася боротьба проти фашизму, але аванпостом цієї боротьби стала Іспанія, і трудящі всього світу, а, насамперед, комуністи, спішили їй на допомогу. КПЗУ і КСМЗУ негайно організували збирання матеріальних засобів для допомоги республіканській Іспанії, а згодом кинули клич вирушити в Іспанію добровольців, які із зброєю в руках пліч-о-пліч з трудящими Іспанії загородили б дорогу фашизму.

Заклик ЦК партійні і комсомольські осередки зустріли з ентузіазмом, окремі з них вирішували виїздити всією організацією в Іспанію. Партія мусила організувати справу так, щоб від'їзд комсомольців до Іспанії не позначився негативно на роботі місцевих організацій. Компартія стала організатором допомоги Іспанії.

Не одна сотня галичан і волинян пробиралась нелегально, нехожими стежками через Карпати в Чехословаччину, а звідти — до далекої Іспанії. На початку липня 1937 р. в складі бригади ім. Домбровського була сформована рота ім. Тараса Шевченка з добровольців-українців, що билися до цього часу в складі різних підрозділів інтернаціональних бригад.

Та в 1937 р., в розпал масових репресій, коли, за висловом М. С. Хрущова, Сталін підняв меч «проти свого класу, проти своєї партії»³⁵, було заарештовано і страчено ряд провідних керівників КПП і КПЗУ, що перебували в СРСР. Влітку 1938 р. на основі зфальсифікованих матеріалів КПП і КПЗУ, а також КСМП і КСМЗУ були розпущені, чим був завданий великий удар визвольній боротьбі трудящих Польщі, Західної України і Західної Білорусії. Проте й після розпуску комуністи і комсомольці Західної України не склали зброї, а продовжували наполегливу вперту боротьбу, і врешті все, за що боролася КПЗУ і комсомол Західної України, стало дійсністю у вересневі дні 1939 р.

Це вони, комуністи і комсомольці Західної України, створювали тоді збройні загони, які ще до приходу Червоної Армії встановлювали пародну владу в багатьох містах і селах, наводили революційний правопорядок, ліквідовували провокаційні виступи з боку ворожих елементів.

А коли в старовинному Львові зібрався вперше справді Всенародний парламент, то серед тих, що з завмиранням серця і сльозами радості на очах голосував за встановлення Радянської влади на Західній Україні і возз'єднання з Радянською Україною, було багато таких, хто пройшов школу комсомольського гарту і роками в щоденній борні, в тюрмах, на полях Іспанії мріяли про цю урочисту хвилину.

За 25 років, що минули з того часу, в дружній сім'ї народів-братів завдяки піклуванню партії та уряду до невпізнання змінилося життя на західноукраїнських землях, виросло нове покоління людей, посивіли комсомольці 20—30-х років, але ще зберігся у них комсомольський запал, відвага, енергія, мужність. Роки великих випробувань, борні та праці загартували і примножили їх відданість народові і нашою завтра — комунізму.

М. К. КУЧЕРОВ

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ — ОРГАНІЗАТОР РАДЯНСЬКОГО БУДІВНИЦТВА В 1920 р.

Багато славних сторінок вписала в історію Комуністична партія Західної України яка до 1923 р. мала назву Комуністична партія Східної Галичини (КПСГ). В умовах жорстокого капіталістичного гноблення вона мужньо захищала інтереси трудящих мас, твердо стояла на позиціях марксизму-ленінізму і пролетарського інтернаціоналізму.

Виятково велику роботу провели галицькі комуністи під час визвольного походу Червоної Армії в Східну Галичину влітку 1920 р. і встановлення там Радянської влади. Цей похід пробудив до політичного життя найширші маси трудящих Західної України, ще вище підніс їх революційну боротьбу за соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною.

Слід відзначити, що в історико-партійній літературі довгий час недостатньо висвітлювались питання героїчної діяльності КПСГ в організації радянського будівництва у визволених Червоною Армією повітах Галичини. Причиною цього був необґрунтований розпуск Виконкомом Комінтерну в 1938 р. Комуністичної партії Польщі та її складової частини КПЗУ. Радянські історики до 1956 р. не мали можливості об'єктивно показати в своїх працях керівну роль КПСГ в революційно-визвольній боротьбі трудящих західноукраїнських земель, а також у здійсненні радянського будівництва у визволених повітах Галичини. «На догоду культу особи,— вказується в ре-

³⁵ Газ. «Правда», 19 травня 1962 р.

дакційній статті журналу «Коммунист» «За правильне висвітлення історії Комуністичної партії Західної України»,— допускалися грубі перекручення фактів і давалися немарксистські оцінки найважливіших подій і багатьох видатних діячів українського народу. А революційний рух на Західній Україні показувався спрощено, догматично, як стихійний процес, без керівної ролі Комуністичної партії»¹. Тільки історичні рішення XX з'їзду КПРС про подолання культу особи Сталіна та його наслідків, а також заява ЦК КПРС, Польської об'єднаної робітничої партії, комуністичних партій Італії, Болгарії, Фінляндії про необґрунтованість розпуску КП Польщі створили необхідні умови для відновлення історичної правди про героїчну боротьбу Комуністичної партії Польщі та її складової частини — Компартії Західної України.

Певним кроком у висвітленні керівної ролі КПСГ в революційно-визвольній боротьбі трудящих західноукраїнських земель, а також в організації радянського будівництва в визволених Червоною Армією повітах Галичини є праці А. Ярошенка², Є. Галушко³, І. Богодиста⁴ та ін. Автори дослідили і вивчили цінний архівний матеріал, який довгий час не використовувався дослідниками, широко показали революційну боротьбу робітників і селян Західної України проти буржуазно-поміщицької Польщі. Однак вони недостатньо показали керівну роль КПСГ, Галревкому в здійсненні партійного і радянського будівництва в Галичині. В праці І. Богодиста помилково твердиться, що «керівництво Галревкому не рахувалося з прагненням біднішого селянства Галичини і не стало на шлях розподілу всіх поміщицьких земель, не задовольняло потреб безземельних й малоземельних селян»⁵. Тим часом голова Галревкому В. П. Затонський писав: «Галицький революційний комітет з того й почав, що видав декрет про націоналізацію землі та залишеного великотовласницького майна на користь працюючих»⁶. Ці заходи створювали передумови для проведення глибоких революційних перетворень, підносили політичну активність трудящих мас.

Влітку 1920 р. Червона Армія розгромила білопольських загарбників і вступила на територію Східної Галичини. Трудящі західноукраїнських земель палко вітали своїх визволителів, подаючи всіляку допомогу Червоній Армії. «Ми з захопленням вітаємо нашу робітничо-селянську армію, яка визволила нас від панщини,— писали в резолюції повітових зборів селяни Сіленської волості, Луцького повіту.— Ми обіцяємо підтримувати Червону Армію... Всі, як одна людина, станемо на захист нашої робітничо-селянської Радянської влади. Пошлемо своїх синів у червоні війська»⁷. На численних мітингах і зборах трудящі висловлювали вдячність В. І. Леніну і Радянському урядові, повсюдно виявляли бажання встановити Радянську владу в Галичині, а також вимагали «з'єднати цю раніш відірвану частину нашого краю з Радянським робітничо-селянським краєм»⁸.

В той час на території Радянської Росії та України була велика кількість галичан — колишніх військовополонених, біженців та військовослужбовців, що перейшли на бік Червоної Армії. Серед них було багато комуністів. Тому, хоч на окупованій білополяками території й існував підпільний Центральний Комітет, обраний у лютому 1919 р. на Станіславській партійній конференції⁹, виникла потреба створити керівний орган для комуністів, що знаходилися на території Радянської України.

Ще в квітні 1919 р. на перших організаційних зборах комуністів-галичан, що відбулися в Києві, був створений тимчасовий комітет Комуністичної партії Східної Галичини, в склад президії якого ввійшли В. Порайко, М. Михайлик, О. Досвітній та ін.¹⁰ 23 квітня 1920 р. на конференції комуністів Східної Галичини, що проходила в Києві, був створений Галицький організаційний комітет Східної Галичини КП(б) України — Галорком, в складі голови Ф. Копа, членів — Ф. Конора та І. Немоловського¹¹. В привітальній телеграмі на ім'я В. І. Леніна делегати конференції поклялися віддати справі комунізму всі свої сили та життя, бути такими ж непохитними, як Володимир

¹ Журн. «Коммунист», 1963, № 10, стор. 46.

² А. Д. Ярошенко. Борьба трудящихся Восточной Галиции за установление Советской власти в 1920 г., К., 1951.

³ Е. М. Галушко. Борьба рабочих и крестьян Западной Украины за Советскую власть в 1920 году, Львов, 1952.

⁴ І. Богодист. Боротьба трудящих Галичини за Радянську владу в 1918—1920 рр., Львів, 1952.

⁵ І. Богодист. Назв. праця, стор. 112—113.

⁶ «КПЗУ — організатор революційної боротьби. Спогади колишніх членів Комуністичної партії Західної України», Львів, 1958, стор. 45.

⁷ Газ. «Більшовик» (орган ЦК Компартії Галичини), 24 серпня 1920 р.

⁸ Газ. «Галицький комуніст», 2 липня 1920 р.

⁹ А. Ярошенко. До питання про виникнення Комуністичної партії Західної України, журн. «Комуніст України», 1956, № 12, стор. 46.

¹⁰ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІП ЦК КП України), ф. 9, оп. 1, од. зб. 3, арк. 1.

¹¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 37, оп. 1, од. зб. 1, арк. 1.

Ілліч¹². Для агітаційно-політичної роботи серед галичан, що були на території РРФСР, в червні 1920 р. ЦК РКП(б) на прохання Галоркому ЦК КП(б)У створив Галбюро при ЦК РКП(б) на чолі з І. І. Краснокутським (Левченком)¹³.

Визвольний похід Червоної Армії у Східну Галичину створив надзвичайно сприятливі умови для активної діяльності Галоркому при ЦК КП(б)У і підпільних комуністичних організацій на західноукраїнських землях.

Виражаючи волю та сподівання знедоленого трудового населення Галичини, Галорком у липні 1920 р. звернувся до бійців Червоної Армії з відозвою, в якій писалося: «Товариші червоноармійці! Галицький робочий люд устами своєї Комуністичної партії звертається до вас від імені п'яти мільйонів населення Галичини, з яких 130 тис. загинули від катівських знущань, голоду і холоду, в тюрмах і концентраційних таборах польської шляхти, з благальною проською: допоможіть нам прогнати польських панів з нашої споконвічної землі, политої кров'ю наших дідів і прадідів. Ви, діти героїських російських і українських робітників і селян, котрі на власних плечах несли і несуть головний тягар великої революції, не відмовите нам своїй могутній, братерській допомозі»¹⁴.

Визволення Червоною Армією шістнадцяти повітів Східної Галичини та проголошення там Радянської влади поставило перед Галоркомом великі й відповідальні завдання: очолити радянське будівництво у визволених повітах, здійснити соціалістичні перетворення і організаційні заходи партійного будівництва. 8 липня 1920 р. на спільному засіданні Галоркому і Політбюро ЦК КП(б)У було сформовано Галицький Революційний Комітет (Галревком) на чолі з видатним діячем КП(б)У В. П. Затонським. Галревком мав виконувати функції Тимчасового уряду Галичини¹⁵.

1 серпня 1920 р. Галревком прийняв декрет «Про встановлення соціалістичної Радянської влади в Галичині». В декреті проголошувалась ліквідація всіх політичних, судових і громадських органів влади панської Польщі і перехід всієї влади до тимчасового органу Радянської влади — Галицького Революційного Комітету, а на місяць — до повітових і сільських ревкомів. Була також проведена велика робота і по організаційному будівництву Комуністичної партії Східної Галичини, яка мала на той час два керівні центри: підпільний ЦК КПСГ у Львові і Галорком при ЦК КП(б)У, який спочатку перебував у Харкові, а потім переїхав до Тернополя. В новій обстановці такий поділ став педоцільним.

З ініціативи ЦК КП(б)У 1 серпня 1920 р. в Москві відбулась нарада представників керівних центрів різних галицьких комуністичних організацій. Було вирішено створити новий об'єднаний Галицький крайовий організаційний комітет КП України¹⁶. 3 серпня був створений єдиний керівний партійний центр Східної Галичини — Центральний Комітет Комуністичної партії Галичини (ЦК КПГ). До його складу увійшли член ЦК КП(б)У В. П. Затонський, від Галоркому ЦК КП(б)У М. Баран і К. Литвинович, від львівського підпільного ЦК КПСГ — А. Савка (Бараль), Волян, К. Максимович, Д. Мойса, М. Левицький, від Галбюро ЦК РКП(б) — І. Краснокутський (Левченко)¹⁷.

11 серпня 1920 р. в Тернополі відбувся перший пленум новоствореного ЦК КПГ. Пленум обрав Політбюро та Оргбюро ЦК КПГ. До складу Політбюро увійшли М. Баран, В. П. Затонський, І. І. Краснокутський, М. Левицький і А. Г. Савка. Головою політбюро було обрано В. П. Затонського, секретарем ЦК КПГ — І. І. Краснокутського. На пленумі був затверджений також новий склад Тимчасового Радянського Уряду Галичини — Галицького Революційного Комітету (Галревкому) в такому складі: В. Затонський — голова, М. Баран — заступник, М. Левицький, К. Литвинович і А. Савка (Бараль) — члени¹⁸.

Центральний Комітет Компартії Галичини очолив радянське і партійне будівництво на місцях. У визволених Червоною Армією повітах відразу ж встановлювалася Радянська влада, створювались місцеві партійні організації. Так, Тернопільський повітовий партком на початку серпня 1920 р. повідомляв: «Доводиться до відома товаришів комуністів, що проживають в м. Тернополі і в межах його повіту, що в м. Тернополі організувався повітовий партійний комітет Тернопільської організації Комуни-

¹² «Під прапором Жовтня», Львів, 1957, стор. 313—314.

¹³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 37, оп. 1, од. зб. 1, арк. 78—79.

¹⁴ «Під прапором Жовтня», стор. 349—350.

¹⁵ А. Ярошенко. Комуністична партія Західної України — організатор і керівник революційно-визвольної боротьби трудящих західноукраїнських земель, К., 1959, стор. 18.

¹⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 9, оп. 1, од. зб. 1, арк. 20.

¹⁷ Там же, арк. 1.

¹⁸ О. Карпенко. До питань про виникнення і організаційне оформлення Комуністичної партії Східної Галичини (1919—1923 рр.). «З історії західноукраїнських земель», т. II, К., 1957, стор. 179.

стичної партії Галичини і розпочав свою діяльність»¹⁹. Партійні комітети були створені також у Бережанському, Борщівському, Бродівському, Буцацькому, Гусятинському, Заліщицькому, Збарзькому, Зборівському, Золочівському, Підгаєцькому, Рогатинському, Скалатському, Сокальському, Терехівському і Чортківському повітах²⁰. Крім того, у великих містах і селах створювалися партійні осередки, які ставали організаторами соціалістичних перетворень на визволених територіях.

В той час швидко зростали ряди партійних організацій. Так, улітку 1920 р. тільки у визволених районах налічувалось близько 500 членів і кандидатів у члени партії²¹. Комуністична партія Галичини будувалася за принципами демократичного централізму. Вищим органом був Всегаляльний з'їзд партії, між з'їздами — ЦК у складі дев'яти членів і шести кандидатів, який обирав з свого складу Політбюро і Оргбюро, у повітах — повітові партійні конференції, повітові комітети КПГ, у містечках і кількох об'єднаних селах — загальні збори і підрайонні комітети, в селах, на підприємствах і установах — загальні збори і бюро комгуртків²².

Організаційне керівництво з боку ЦК КПГ партійними організаціями здійснювалось через інструкторську групу ЦК, працівники якої систематично об'їжджали повіти і села, подаючи допомогу місцевим організаціям. ЦК КПГ розробив ряд важливих інструкцій та директивних листів по організації партійної і радянської роботи²³. Великого значення ЦК КПГ надавав зміцненню зв'язку партії з безпартійними масами трудящих. В одному з листів до парткомів він писав: «Без втягнення пролетарських та напівпролетарських елементів села до будівництва нового життя ми не зможемо закріпити перемогу Червоної Армії, не зможемо міцно налагодити радянський апарат в Галичині»²⁴.

Про те, як місцеві партійні організації уявляли собі організацію і керівництво масами, свідчить діяльність багатьох повітових партійних органів. Так, 2 вересня 1920 р. відбулося засідання Заліщицького парткому, де обговорювалось питання про партійну роботу в місті і на селі. У прийнятому рішенні було записано: «Всі партійні сили кинути в місто і на село, в гущу народу, підтримуючи постійний зв'язок з масами»²⁵.

Партійні організації вживали заходів, щоб на керівних посадах у повітових і сільських ревкомках стояли комуністи або співчуваючі їм, здатні проводити в життя рішення партії. З метою політичного виховання трудящих мас селянства та залучення їх до соціалістичного будівництва проводились мітинги, збори, лекції та бесіди. Так, Тернопільський повітпартком з 10 по 30 серпня 1920 р. організував мітинги в 30 селах, а також серед заліщицьких ст. Тернопіль²⁶. В селах Гусятинського повіту в серпні було проведено 25 зборів і мітингів. Місцеве населення брало найактивнішу участь у них і палко схвалювало заходи Галицького Ревкому. Так, селяни с. Личківців у прийнятій на зборах резолюції клялися усіляко захищати і підтримувати Радянську владу, владу бідних робітників і селян²⁷.

Велику увагу партійні комітети приділяли організації лекцій для трудящих. Золочівський партійний комітет у своєму звіті 10 вересня 1920 р. повідомляв: «Запланували ряд лекцій по історії комунізму, а також комуністичній революції і будівництву Радянської влади. Всі ці лекції визначені між партійними товаришами, які будуть кожної середи і неділі читати в театрах і на підприємствах робітникам і селянам»²⁸.

В селах комуністи виступали полум'яними носіями комуністичних ідей серед селянства. Вони роз'яснювали суть Радянської влади, політику Комуністичної партії. Це сприяло активізації селян у соціалістичному будівництві. Масовим тиражем розповсюджувалась у містах і селах партійна література. Почала виходити газета «Більшовик», що відіграла велику роль у вихованні мас. На її сторінках в доступній формі з'ясувались принципи радянського ладу, основні права і обов'язки трудящих при Радянській владі, пропагувалась ідея союзу робітничого класу і селянства.

Повітові партійні комітети піклувались також про організацію наочної агітації в містах і селах, про систематичне забезпечення населення періодичною літературою. В цьому велику допомогу партійним комітетам подавали політвідділи військових частин. Так, політвідділ 41-ї дивізії відправив 26 серпня повітовому парткому в Бучачі

¹⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 37, оп. 1, од. зб. 1, арк. 97.

²⁰ Там же, ф. 9, оп. 1, од. зб. 25, арк. 12.

²¹ «Нариси історії Комуністичної партії України», К., 1959, стор. 266.

²² О. Карпенко. Назв. праця, стор. 179.

²³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 37, оп. 1, од. зб. 1, арк. 70—73.

²⁴ Там же, ф. 9, оп. 1, од. зб. 19, арк. 9.

²⁵ Там же, од. зб. 30, арк. 2.

²⁶ Там же, од. зб. 28, арк. 27.

²⁷ «Під прапором Жовтня», стор. 402.

²⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 9, оп. 1, од. зб. 31, арк. 1.

10 екземплярів газети «Красная звезда», 36 листівок різних назв, 15 примірників постанов і декретів Галревкому та 10 плакатів²⁹.

Великий вплив на соціалістичне будівництво в Галичині мала Країна Рад, досвід робітничо-селянської влади в Росії. Згідно з декретом Галревкому всі фабрики, заводи, копальні, банки, промислові підприємства ставали власністю трудящих. Всі закони і розпорядження, видані за часів австро-угорської монархії, ЗУНР і польської окупації, були скасовані. Робітники і селяни звільнялися від оплати боргів та інших зобов'язань перед капіталістами, поміщиками та куркулями. Був встановлений 8-годинний робочий день, введена загальна трудова повинність і основний принцип соціалізму — «Хто не працює — той не їсть». Проголошувалося право на працю, на відпочинок, на соціальне страхування. Були прийняті закони про рівне і загальне виборче право для всіх працюючих³⁰.

Значне місце в роботі парткомів і ревкомів займала організація місцевого робітничого класу. Так, Заліщицький повітовий партійний комітет для робітників організовував мітинги і збори, на яких з'ясовувались завдання робітничого класу і профспілок. Партком проводив рестрацію робітників за професіями, вибори робітничих комітетів, створював профспілкові організації та забезпечував усіх робітників роботою, мобілізував їх на ліквідацію розрухи в промисловості³¹.

Найбільші профспілкові організації були створені серед залізничників, які становили на той час ядро робітничого класу визволених повітів Східної Галичини. Робітники докладали всіх сил, щоб відбудувати насамперед транспорт, який відіграв велику роль у відбудові промисловості і в успіхах Червоної Армії на фронті. Про трудовий ентузіазм робітників-залізничників свідчить резолюція зборів ст. Підволочиськ, в якій говорилось: «Не покладаючи рук ми всі, як один, виступимо на фронт внутрішньої економічної розрухи, яку нам лишила панська влада. Ті товариші, які покидають фронт розрухи, покривають себе плямою ганьби, і їм не може бути між нами місця. Ми, які стаємо творцями Радянської влади, клянемо всіма силами допомоги Червоної Армії, що звільнила нас з-під ярма капіталу. Докажемо, що так, як вона вміє боротись на фронті проти буржуазії, так ми зуміємо боротися на фронті економічної розрухи»³².

Під керівництвом парткомів та ревкомів на підприємствах і транспорті створювалися фабрично-заводські комітети, що забезпечували нормальну роботу підприємств і організовували робітниче керівництво фабриками і заводами. Велику роботу проводили також профспілкові організації, які добивалися поліпшення матеріального становища робітників і боролись за зміцнення пролетарської дисципліни праці.

Одним з найважливіших завдань соціалістичного будівництва, від розв'язання якого залежало саме існування Радянської влади, було питання про землю. Галревкомом була прийнята постанова «Про конфіскацію поміщицької землі, врожаю і сільськогосподарського реманенту і про передачу їх органам Радянської влади». В цій постанові вказувалося, що «всі поміщицькі землі, ліси, луки, пасовиська і води, всі колишні цісарські, а також церковні і монастирські земельні маєтки зі всім живим і мертвим інвентарем і зі всіма будинками негаймо одбираються у дотеперішніх їх власників і безплатно переходять через місцеві органи Радянської влади у користування всіх працюючих». Згідно з цією постановою бідніше селянство забезпечувалося не тільки землею, а й робочою худобою, сільськогосподарським реманентом і посівним матеріалом³³. Сільські і повітові ревкоми організовували збір врожаю на колишніх поміщицьких ланах, приступали до розподілу відібраної землі між безземельними і малоземельними селянами. В ряді повітів, незважаючи на опір класових ворогів, були повністю розділені поміщицькі і державні землі між сільською біднотою і батраками.

Міцною опорою Радянської влади на селі була сільська біднота, яка брала активну участь у радянському будівництві, зокрема у боротьбі з куркулями. Так, у селах Красне, Козина, Дубківці, Сороки, Лежанівка, Підлісся, Мазурівка і Рештвиці³⁴, Скалатського повіту, сільські ревкоми, куди пролізли куркулі, за вимогою селян-бідняків були переобрані. Такі перевибори відбувались і в інших повітах Галичини.

Під керівництвом партійних організацій організовувались комнезами, які в багатьох селах створювали сільські земельні комісії. Ці комісії наділяли безземельних і малоземельних селян землею.

Поряд із здійсненням соціально-економічних заходів партійні організації, ревкоми з допомогою політорганів Червоної Армії приступили до культурного будівництва. Всі школи брались на державний бюджет, вводилося загальне обов'язкове навчання.

²⁹ Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 3135, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

³⁰ «Під прапором Жовтня», стор. 367, 451.

³¹ Газ. «Червона Галичина», 15 вересня 1920 р.

³² «Під прапором Жовтня», стор. 391.

³³ Там же, стор. 372, 373.

³⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 9, оп. 1, од. зб. 35, арк. 2—5.

Спираючись на самодіяльність мас, ревкоми готували школи до навчального року, розгортали роботу по ліквідації неписьменності серед молоді і дорослого населення, налагоджували роботу театрів, клубів, читальні та ін.

У серні 1920 р. було прийнято положення про хати-читальні, в якому вказувалося, що «хати-читальні повинні бути вогнищами політико-освітньої роботи в селах». Основним в їх роботі було сприяти загальному розвитку і виробленню комуністичного світогляду в населення, ознайомлювати його з Радянською Конституцією і радянським будівництвом, забезпечувати книжками і газетами, залучати до активної участі в організації культурно-освітньої роботи, розвиваючи організаційні навички і т. д.³⁵

Важливим заходом було також прийняття декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи». В ньому відзначалось, що «на території республіки Галичини встановлюється повна свобода віри, а також повна свобода невизнання жодної віри, залежно від волі кожного громадянина». Школа відокремлювалась від церкви, і релігія не допускалася в усіх державних, публічних, а також у таких приватних школах, що мали на меті загальну освіту³⁶.

Органи народної освіти з допомогою повітових партійних комітетів та ревкомів провели значну роботу по підготовці шкіл до навчання. Було взято на облік усіх дітей шкільного віку, виділені приміщення для шкіл, підібрані вчителі для роботи в школах. В декреті про введення єдиної трудової школи вказувалося, що освітньою справою повинні керувати люди, віддані Радянській владі, і суворо заборонялось допускати служителів культу до виховання і навчання дітей³⁷. Органи Радянської влади проявляли велике піклування про поліпшення матеріального становища учителів. 11 вересня 1920 р. Галревкомом була прийнята постанова про тимчасові норми зарплати робітникам народної освіти³⁸. Крім того, сільські ревкоми на основі розпоряджень повітревкомів забезпечували вчителів продовольчими товарами.

Галревкомом був прийнятий закон, яким проголошувалась рівноправність мов та національностей і рішуча боротьба проти проявів буржуазного націоналізму. В декреті Галревкому вказувалося: «Радянська влада застерігає все населення від будь-яких проявів націоналізму, цього пережитку ганебної пам'яті панування капіталу. Всі ті, хто своєю поведінкою або словом буде вносити національні ворожнечу і ненависть серед пролетарських мас, будуть оголошені ворогами революції, трудящого населення і передані військово-революційному трибуналу»³⁹.

Розгорталась велика робота по охороні здоров'я та поліпшенню матеріально-побутових умов трудящих. Відкрились безплатні лікарні, амбулаторії, було націоналізовано аптеки. Широко втягувалась в радянське будівництво місцева інтелігенція — лікарі, вчителі, службовці. Вони брали участь у створенні профспілок та інших громадсько-політичних організацій.

З метою широкого залучення молоді до соціалістичного будівництва партійні організації визволених повітів багато уваги приділяли створенню молодіжних організацій — комсомолу. В цьому їм допомагали політоргани військових частин. Так, в одній з відозв до молоді, виданій 10 серпня 1920 р., вказувалося: «Нам потрібні нові сили для будівництва соціалізму, свідомі робітники, їх повинна дати робітнича молодь...

Молоді товариші!

Комуністична спілка кличе під свої знамена. Ні хвилини сумніву, всі як один вступаєте в Комуністичну спілку, де ви навчитесь жити, працювати та вчитись...»⁴⁰.

Заклик партійних організацій вступати в комсомол знаходив палкий відгук у молоді. Так, на початку серпня була створена спілка молоді в Тернополі, 9 серпня — в Збаражі, 13 серпня — в Бродах⁴¹, 18 серпня — в Скалаті. Спочатку ці організації молоді були нечисленними. Так, у Скалаті була створена ініціативна група в кількості 7 чоловік⁴². Але згодом до них вступило багато молодих робітників і селян. Повітові партійні комітети проявляли велике піклування про комсомол, його організаційне зміцнення. Вони допомагали молоді влаштовувати мітинги, збори, концерти. Так, Бучацький повітовий партком 5 вересня провів свято молоді, в якому взяло участь понад 3 тис. юнаків і дівчат різних спеціальностей. В парку «Топольки» відбувся мітинг, на ньому виступили представники повітового парткому, ревкому і спілки молоді. Свято закінчилось великим концертом⁴³.

³⁵ «Революційна боротьба на Тернопільщині (1917—1939 рр.)», Тернопіль, 1959, стор. 90.

³⁶ «Революційна боротьба на Тернопільщині (1917—1939 рр.)», Тернопіль, 1959, стор. 65.

³⁷ «Під прапором Жовтня», стор. 523, 542.

³⁸ Там же, стор. 546.

³⁹ «Революційна боротьба на Тернопільщині», стор. 69.

⁴⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 38, оп. 1, од. зб. 15, арк. 73.

⁴¹ Там же, арк. 72, 74.

⁴² Там же, ф. 37, оп. 1, од. зб. 1, арк. 100.

⁴³ Там же, ф. 9, оп. 1, од. зб. 29, арк. 1.

Робітники і трудящі селяни Галичини усвідомлювали, що тільки остаточна перемога Червоної Армії над білопольськими загарбниками може дати їм можливість вільно будувати нове життя. Тому партійні комітети і ревкоми проводили велику роботу по організації допомоги Червоній Армії. Зокрема, вони постачали військам продукти, коней, фураж, а також поповнювали ряди Червоної Армії. Тисячі добровольців, представників трудящого селянства Галичини, вступали до лав Червоної Армії. Гусятинський повітовий партійний комітет у своєму звіті ЦК КПГ відзначав: «В Червону Армію зголошується багато добровольців... По деяких селах жінки з власної ініціативи збирають різні продукти і відсилають до шпиталів і для армії»⁴⁴. Збаразький повіт-партком також повідомляв, що в деяких селах уже зголошуються добровольці в Червону Армію⁴⁵. В с. Дубівці, Тернопільського повіту, 28 серпня 1920 р. відбулися загальні збори селян, які прийняли рішення: «Ми, селяни села Дубівці, висказуємо, то треба якнайскоріше організувати Галицьку Червону Армію дорогою мобілізації і щоб якнайкоріше покінчити війну з білогвардійцями»⁴⁶. З Борщівського повіту повідомляли, що «селяни хочуть, щоб була проведена мобілізація. Кілька сот молодих хлопців вступили в Червону Армію і відправлено на фронт»⁴⁷.

За короткий час існування Радянської влади у визволених повітах Галичини відбулися значні зміни як у політичному, так і в економічному житті. Ці успіхи були досягнуті завдяки активній і творчій діяльності робітничого класу, трудящого селянства, очолюваного Комуністичною партією Галичини.

Проте не всі ділянки роботи Комуністичної партії Галичини відповідали рівню завдань радянського будівництва. Партійний апарат, як відзначав ЦК КПГ в своєму звіті, знаходився тільки «в стадії початкової організації», і робота на місцях, в повітах лише розпочиналася⁴⁸. Дуже мало було партійних кадрів. Значна частина комуністів були вихідцями з дрібнобуржуазних партій і повністю не позбулися буржуазної ідеології. Внаслідок цього, як вказувалося у звіті ЦК КПГ, «Комуністична партія Галичини за останній час засмітилась інтелігентськими і міщансько-націоналістичними елементами, які не могли викликати революційний настрій маси і повести її за собою»⁴⁹. Все це, звичайно, негативно впливало на роботу партійних організацій.

10 вересня 1920 р. Політбюро ЦК КПГ прийняло постанову про перереєстрацію партії, яка дала б можливість очистити ряди партії від «інтелігентського, міщансько-націоналістичного елемента». В постанові відзначалося, «що КПГ йде певним шляхом до утворення вільного комуністичного суспільства: всі, хто бажає стати до лав Комуністичної партії Галичини під червоним прапором партії, не жалюючи своїх сил обороняти соціалістичну республіку та будувати нове комуністичне суспільство, мають подати заяву ЦК КПГ з проханням про прийом до партії»⁵⁰.

ЦК КПГ проводив широку роз'яснювальну роботу серед трудящих по прийому в партію нових членів з числа відданих справі революції і Радянській владі робітників та трудящих селян. Прийом до партії проходив виключно на індивідуальних началах. В доповідній ЦК КПГ вказувалося, що «за два дні перереєстрації прийнято дійсними членами — 38, кандидатами — 19 чоловік»⁵¹.

Велику допомогу у зміцненні КПГ, в організації радянського будівництва у визволених повітах Галичини подавав ЦК РКП(б) і особисто В. І. Ленін. Він вчив галицьких комуністів, які керували радянським будівництвом у Східній Галичині, робити «все, що можливо, щоб широку масу робітників і білнішого селянства негайно і наочно відчули, що Радянська влада несе їм життя»⁵². У своїх спогадах В. П. Затонський писав, що «Ленін нам наказував не пацькатися з буржуазією та куркульнею і якомога розвивати єдиний національний фронт, кожне національне угруповання, виховуючи натомість інтернаціональну солідарність працюючих. І Галревком це завдання виконував. Ленін вимагав від мене, щоб йому щотижня надсилати інформаційні листи»⁵³. В кінці липня 1920 р. В. І. Ленін мав зустріч з делегацією Компартії Східної Галичини на II Конгресі Комінтерну. В записній книжці керівника делегації М. Левицького Володимир Ілліч власноручно зробив такий запис: «Привіт галицьким комуністам. 29.VII. 1920 р. В. Ульянов (Ленін)»⁵⁴.

⁴⁴ Там же, од. зб. 21, арк. 2.

⁴⁵ Там же, од. зб. 36, арк. 7.

⁴⁶ «Під прапором Жовтня», стор. 469.

⁴⁷ «Газ. «Більшовик» (орган Політуправління 14-ї армії), 24 серпня 1920 р.

⁴⁸ О. Карпенко. Назв. праця, стор. 180.

⁴⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 9, оп. 1, од. зб. 26, арк. 1.

⁵⁰ «Під прапором Жовтня», стор. 530, 531.

⁵¹ Там же.

⁵² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 9, оп. 1, од. зб. 26, арк. 1.

⁵³ В. Затонський. Перші кроки Радянської влади Західної України. «КПЗУ—організатор революційної боротьби», Львів, 1958, стор. 47.

⁵⁴ Там же.

⁵⁴ А. Ярошенко. До питання про виникнення Комуністичної партії Західної України, стор. 49.

У визволених повітах Галичини проживало близько 35% усього населення Західної України. Трудящі переживали радісні дні — дні великого політичного піднесення. Вони набули серйозного практичного досвіду боротьби за своє соціальне і національне визволення, дістали змогу переконатися у величезній перевазі радянського ладу над капіталістичним. Багато з них пересвідчилися, що тільки Комуністична партія бореться за свободу і щастя народу, що тільки вона є справжнім виразником їх корінніших інтересів. Проте, на жаль, цих радісних днів було дуже мало в той час у житті трудящих Східної Галичини. Обставини склались так, що Червона Армія змушена була відійти, і панська Польща восени 1920 р. при підтримці міжнародного імперіалізму знову загарбала Галичину та частину Волині і встановила жорстокий окупаційний режим.

Галревком припинив свою діяльність, а Комуністична партія Галичини змушена була працювати в глибокому підпіллі. Однак, незважаючи на це, її авторитет і вплив на широкі маси трудящих зростав. Трудящі маси на власному досвіді переконалися, що свого соціального і національного визволення вони зможуть добитися тільки під прапором Радянської влади, на чолі з комуністичною партією. Це ще більш посилювало їх боротьбу за Радянську владу, за возз'єднання в єдиній Українській Радянській державі.

В. І. БУГАНОВ

ПРО ДЕЯКІ МЕТОДИ РОБОТИ В. І. ЛЕНІНА НАД ДЖЕРЕЛАМИ В ПРАЦІ «ІМПЕРІАЛІЗМ, ЯК НАЙВИЩА СТАДІЯ КАПІТАЛІЗМУ»

Перша світова війна була результатом крайнього загострення суперечностей імперіалізму. Всебічний аналіз епохи імперіалізму, яка до краю загострила протиріччя між окремими імперіалістичними країнами та групами країн і спричинила світову війну, створила необхідні матеріальні і політичні передумови для повалення імперіалізму і здійснення соціалістичної революції, зробив В. І. Ленін у своїй класичній праці «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму» (1916 р.). Всесвітньо-історичне значення праці В. І. Леніна висвітлене в радянській історіографії докладно і всебічно, тим часом прийомі ленінського джерелознавчого дослідження нової епохи ще потребують вивчення.

Вивчення ленінських прийомів та інтерпретації джерел полегшується тим, що, крім самої завершеної ленінської праці, збереглися знамениті «Зошити з імперіалізму», які містять велику кількість виписок з робіт буржуазних дослідників, журнальної та газетної періодики з численними зауваженнями, характеристиками, нотатками В. І. Леніна. Вперше майже всі «Зошити з імперіалізму» були опубліковані в «Ленинских сборниках»¹ і журналі «Пролетарская революция»². У 1939 р. з'явилося окреме повне видання «Зошитів»³. У передмовях до цих видань розглядалися частково й прийомі ленінського джерелознавчого дослідження.

Наприкінці 20-х рр. XX ст. з'являються перші праці, присвячені «Імперіалізму», в яких розглядалися обставини видання цього твору⁴. В 1937 р. було надруковано дві статті про «Імперіалізм», перша з яких присвячувалася його ідейному змісту, а друга мала бібліографічний характер⁵. В статті І. Ганичева розглянуто обставини написання В. І. Леніном «Імперіалізму» і методи його наукового дослідження даних з буржуазної літератури⁶. В статтях В. К. Яцунського розглядаються ленінські прийомі історико-економічного дослідження в цілому⁷. Про тісний зв'язок ленінської методо-

¹ Ленинский сборник XXII, XXVII, XXVIII, XXIX, М., 1933—1936.

² Журн. «Пролетарская революция», 1938, № 9, стор. 171—184.

³ В. И. Ленин. Тетради по империализму, М., 1939; «Зошити з імперіалізму» включені в 4-е видання творів В. І. Леніна (т. 39).

⁴ Д. Баевский. Как ленинский «Империализм» увидел свет, журн. «Пролетарская революция», 1929, № 1, стор. 31—37; М. Н. Покровский. Как рождался «Империализм». О Ленине. Сборник статей и воспоминаний, М., 1933, стор. 23—28.

⁵ Н. Егоров. К 20-летию работы В. И. Ленина «Империализм, как высшая стадия капитализма», журн. «Марксистско-ленинская литература», 1937, № 6, стор. 15—23; А. Э. Работа В. И. Ленина «Империализм, как высшая стадия капитализма», там же, стор. 45—46.

⁶ И. Ганичев. О работе Ленина над книгой «Империализм, как высшая стадия капитализма», журн. «Молодой большевик», 1940, № 19, стор. 35—42.

⁷ В. К. Яцунский. Ленин как историк-экономист, «Известия АН СССР, серия истории и философии», М., т. VI, № 1, 1949, стор. 22—23, 27, 33; егo же. Вопросы историкоэкономического исследования в трудах В. И. Ленина по социально-экономической истории, «Проб-

логії з методикою наукового дослідження імперіалізму говориться в брошурі Г. Ф. Руденка⁸. В книзі Л. А. Леонтьєва докладно характеризується робота В. І. Леніна над джерелами і літературою, використаними у «Зошитах з імперіалізму». В ряді випадків автор простежує відображення цієї роботи в праці Леніна «Імперіалізм», але в основному його книга присвячена змісту «Зошитів з імперіалізму», творчій лабораторії В. І. Леніна при їх складанні⁹.

Завданням даної статті є розгляд деяких методів роботи В. І. Леніна над джерелами з імперіалізму шляхом порівняльного аналізу джерелознавчого матеріалу «Зошитів» з його опрацюванням та інтерпретацією в «Імперіалізмі».

Окремі зауваження про особливості імперіалізму в країнах Західної Європи Америки, в Росії містить ряд лєнінських праць 90-х рр. XIX ст. і початку XX ст.: «Про ект і пояснення програми соціал-демократичної партії» (1895—1896), «Розвиток капіталізму в Росії» (1898) та ін. Ціні висловлювання про імперіалізм (вивіз капіталу поділ і переділ світу, критика кауцькіанства та ін.) є в працях, написаних В. І. Леніним напередодні і під час першої світової війни: «Ріст капіталістичного багатства» (1913), «Соціалізм і війна» (1915), «Про лозунг Сполучених Штатів Європи» (1915) та ін. Отже лєнінська праця «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму» узагальнює систематизує спостереження В. І. Леніна над величезним фактичним матеріалом, зроблені ще в попередніх працях.

Поява праць В. І. Леніна тісно зв'язана з подіями початку XX ст. і мала величезне теоретичне і практичне значення для російського і міжнародного революційного руху. «Імперіалізм» В. І. Леніна є безпосереднім продовженням «Капіталу» К. Маркса, де був всебічно проаналізований капіталізм епохи вільної конкуренції. В праці В. І. Леніна дано аналіз останньої стадії капіталізму — імперіалізму — на рубежі XIX і XX ст. В. І. Ленін є великим дослідником, продовжувачем К. Маркса і в справі методів аналізу джерел. В «Імперіалізмі» Леніна, як і в «Капіталі» Маркса, всі теоретичні висновки є наслідком надзвичайної роботи вченого-дослідника по опрацюванню величезного конкретно-історичного матеріалу.

За час роботи в бернських і цюрихських бібліотеках у Швейцарії Володимир Ілліч вивчив усю пайважливішу літературу з питання на різних мовах¹⁰. Виписки з неї становлять великий том (обсягом близько 40 друкованих аркушів). Вони були записані В. І. Леніним у 15 зошитах, позначених літерами грецького алфавіту від «альфа» до «омікрон»¹¹, з ними тісно зв'язані зошити «Брейлсфорд», «Про марксизм і імперіалізм» «Імперіалізм»¹², безпосередньо не використані в «Імперіалізмі». Інші матеріали, що ввійшли в «Зошити», В. І. Ленін вписував уже в кінці 1916 на початку 1917 рр., тобто після закінчення роботи над «Імперіалізмом» (зошити «Егелъгаф», «Австрійська с.-г. статистика», зошит матеріалів про Персію, окремі записи 1912—1916 рр.)¹³.

В цілому «Зошити з імперіалізму» містять виписки з 148 книг і 232 статей німецькою, французькою, англійською і російською мовами, усього — 20 зошитів загальним обсягом понад 43 друкованих аркуші. Зрозуміло, із зроблених Леніним виписок в «Імперіалізмі» в тому або іншому вигляді (цитати, запозичення даних, їх переробка у вигляді таблиць і т. д.) використана порівняно незначна частина: ряд проглянутих В. І. Леніном праць не використано ним взагалі через відсутність потрібних відомостей або наявність кращих даних в інших авторів і т. д. У той же час лишився невикористаним великий цікавий матеріал, що не ввійшов у лєнінську працю через малий обсяг замовленої видавництва брошури (5 друкованих аркушів) і цензурні міркування, як, наприклад, велика частина даних про Росію. В передмові до російського (квітень 1917), французького і німецького (липень 1920) видань книги «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму» В. І. Ленін відзначав, що вона «писана для царської цензури» («підцензурна книжка»). Автор, за його словами, «не тільки був змушений якнайсуворіше обмежити себе виключно теоретичним — економічним особливо — аналізом, але й формулювати необхідні нечисленні зауваження щодо політики з величезною обережністю, натаяками, тією езопівською — клятою езопівською — мовою, до якої царизм змушував удаватися всіх революціонерів, коли вони брали в руки перо для «ле-

леме источникведения», М., т. IV, 1955, стор. 18; его же. Приемы научного исследования в работах В. И. Ленина по социально-экономической истории, журн. «История СССР», 1960, № 2, стор. 191.

⁸ Г. Ф. Руденко. О ленинской методологии исследования империализма, М., 1961, стор. 8, 13—15.

⁹ Л. А. Леонтьев. О ленинских «Тетрадах по империализму» (К характеристике творческой лаборатории В. И. Ленина), М., 1962.

¹⁰ Обставили появи у світ книги Леніна та його роботи над нею в швейцарських бібліотеках див.: М. Н. Покровский. Назв. праця, стор. 23—25; Д. Баевский, Назв. праця, стор. 32—36; Л. А. Леонтьев. Назв. праця, стор. 24—28.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 39, стор. 3—608.

¹² Там же, стор. 609—652.

¹³ Там же, стор. 653—740.

гального» твору»¹⁴. Як приклад В. І. Ленін наводить те місце своєї книги, де говориться про безсоромну брехню капіталістів і соціал-шовіністів, які прикривають анексії своїх капіталістів; для ілюстрації наводиться приклад Японії. «Уважний читач,— продовжує В. І. Ленін,— легко підставити замість Японії— Росію, а замість Кореї— Фінляндію, Польщу, Курляндію, Україну, Хіву, Бухару, Естляндію та інші не-великоросами заселені області»¹⁵.

Крім виписок з джерел і літератури, в «Зошитах» подається зміст (на початку або в кінці відповідного зошита), списки літератури, з яких видно, що, поряд з книгами і статтями, Ленін проглянув ряд дисертацій з різних питань історії, економіки досліджуваного періоду, а також плани майбутньої праці — «Імперіалізму».

Основне завдання книги «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму», як писав В. І. Ленін уже в 1920 р., полягало в тому, щоб показати, «яка була підсумкова картина всесвітнього капіталістичного господарства, в його міжнародних взаємовідносинах, на початку ХХ століття, напередодні першої всесвітньої імперіалістської війни»¹⁶. Класовий характер війни 1914—1918 рр., що мала з обох сторін імперіалістський грабіжницький характер (війна за поділ сфер впливу, колоній), «міститься, звичайно, не в дипломатичній історії війни, а в аналізі об'єктивного становища командуючих класів в усіх воюючих державах. Щоб змалювати це об'єктивне становище, треба взяти не приклади і не окремі дані..., а неодмінно сукупність даних про основи господарського життя всіх воюючих держав і всього світу»¹⁷. В. І. Ленін говорить, що він спробує «коротко викласти... зв'язок і взаємовідношення основних економічних особливостей імперіалізму»¹⁸, тобто основні характерні риси найвищої стадії капіталізму.

Характеризуючи концентрацію виробництва і монополій, В. І. Ленін також зазначає, що «найповніші і найточніші дані про цей процес дають сучасні промислові переписи»¹⁹. Він наводить статистичні дані про концентрацію виробництва в німецькій та американській промисловості, взяті з відповідних офіціальних статистичних збірників²⁰. Округляючи і узагальнюючи цифри по Америці, Ленін відзначає, що в руках однієї соті загального числа підприємств знаходиться майже половина виробництва всієї країни; «звідси ясно,— вказує він,— що концентрація на певному ступені її розвитку. сама собою підводить, можна сказати, щільно до монополії»²¹.

Концентрація виробництва зв'язана з утворенням комбінацій підприємств, в яких зосереджується значна частина виробництва відповідних галузей промисловості, що посилює їх позиції порівняно з «чистими» (некомбінованими) підприємствами відносно конкурентоздатності, стійкості до кон'юнктурних коливань, введення технічних удосконалень і т. д. На підтвердження цього Ленін цитує праці Р. Гільфердінга, Г. Геймана. Ступінь концентрації у мішаних (комбінованих) підприємствах великої залізничної промисловості Німеччини добре показаний у праці Г. Г. Геймана, про якого В. І. Ленін говорить в «Імперіалізмі» як про сумлінного, «що є винятком», буржуазного економіста²². В «Зошитах» праця Геймана характеризується ним, як зведення даних (здебільшого досить уривчастих) про переваги великого виробництва, особливо «мішаного», тобто такого, що сполучає різні послідовні ступені виробництва.

Далі йдуть виписки з праці Геймана, що супроводжуються коментарями В. І. Леніна. Так, виписуючи висловлення представника фірми Круппа і американського капіталіста Карнеджі про переваги великих залізничних і сталеливарних підприємств перед дрібними, Ленін відзначає на полях: «Хороший приклад!!»²³ Проте цей приклад В. І. Ленін не включив в «Імперіалізм», куди ввійшла більш розгорнута характеристика, дана Гейманом гігантським кам'яновугільним компаніям і зв'язаним з ними сталеливарним заводам, де високий ступінь концентрації виробництва дозволив авторові зробити висновок про правильність учення К. Маркса про концентрацію і про те, що «гірнична промисловість Німеччини дозріла для експропріації»²⁴.

В кінці виписок з Геймана Володимир Ілліч наводить у «Зошитах» цікаві цифрові дані, називаючи їх «статистикою Геймана». В першій таблиці вписані дані за 1902 р. про виробництво залізної руди, кам'яного вугілля, чавуну і сталі, кількість доменних і мартенівських печей, число робітників і капіталу на 24 найбільших мішаних підприємствах (Крупп, Штумм, Тіссен і т. д., за оцінкою Леніна — «всі «вожді») і в усій Німеччині. Ці дані також характеризують концентрацію виробництва на найбіль-

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 171.

¹⁵ Там же, стор. 172.

¹⁶ В. І. Ленін, Твори, т. 22, стор. 173.

¹⁷ Там же, стор. 174.

¹⁸ Там же, стор. 179.

¹⁹ Там же, стор. 180.

²⁰ Там же, стор. 180—182.

²¹ Там же, стор. 181.

²² Там же, стор. 183.

²³ В. І. Ленін. Твори, т. 39, стор. 172—173.

²⁴ Там же, стор. 174—175.

ших підприємствах. У другій таблиці («Ріст великого виробництва в залізній промисловості Німеччини») наведені дані про виробництво чавуну за 1869, 1880 і 1900 рр. і концентрації в цій галузі виробництва²⁵. Рубежем зміни вільної конкуренції монополіями В. І. Ленін вважає початок ХХ ст. Він наводить матеріали однієї з «найновіших зведених праць з історії утворення монополій» Т. Фогельштейна, який розглядає етапи розвитку капіталізму в другій половині ХІХ та початку ХХ ст. Підсумовуючи ці дані, Ленін указує на три «основні підсумки історії монополій»: 1) 60-70-і рр. ХІХ ст., що знаменують найвищий граничний ступінь розвитку вільної конкуренції; монополії в зародковому стані; 2) після кризи 1873 р. — широка смуга розвитку картелів, які є, проте, ще винятком; 3) в результаті піднесення кінця ХІХ ст. і кризи 1900—1903 рр. картелі стають однією з основ всього господарського життя. «Капіталізм перетворився в імперіалізм»²⁶.

Далі В. І. Ленін виписує цифрові дані про число картелів у Німеччині з праць Ріссера «Німецькі великі банки і їх концентрація» (в основному з третього видання) та Р. Ліфмана «Картелі і трести і дальший розвиток народногосподарської організації» (2-е вид.)²⁷. Характеризуючи класове обличчя автора, В. І. Ленін відзначає: «В кінці книги у Ріссера казенно-услеслива полеміка з соціалістами, що проповідає гармонію». Проти висновку Ріссера про те, що «усуспільнення, як провіщення, «не здійснилось», Володимир Ілліч пише на полях зошита іронічне «ха-ха!»²⁸. В іншому місці В. І. Ленін ще більш нещадний і різкий: «...Цей буржуазний пошляк (наскрізь міщанин по духу) і лакей грошового мішка Ріссер вбачає заперуку «громадської безпеки» і «справжнього прогресу» в *найбільшій чесноті* керівника: в *додержанні міри!!!*»²⁹

Книгу Р. Ліфмана В. І. Ленін називає популярною, що дає хороший начерк матеріалу, відзначаючи, що в ній факти дібрано непогано, але водночас підкреслює класову позицію автора — «апологета буржуа, тупого, задоволеного, самовдоволеного». Ленін зауважує, що Ліфман намагається сховати, затемнити факти, які підтверджують теорію Маркса про усуспільнення виробництва на певному ступені розвитку капіталізму³⁰.

Аналізуючи дані американської статистики про корпорації в США в 1904 р., В. І. Ленін пише: «В руках картелів і трестів зосереджується нерідко сім-вісім десятих усього виробництва даної галузі промисловості». Для підтвердження цього положення він наводить також дані про Рейнсько-Вестфальський кам'яновугільний синдикат, Гельзенкірхенське гірниче товариство в Німеччині та газові і сталіні трести в США. Взяті вони з творів Ф. Кестнера «Примус до організації», С. Чіршкі «Картель і трест», Т. Фогельштейна «Організаційні форми залізобудівної і текстильної промисловості в Англії і Америці», Р. Ліфмана «Товариства участі і фінансування»³¹. В тому місці книги Ф. Кестнера, де наведено взяті Леніним відомості про кам'яновугільний комбінат, є також уривчасті дані про сталінний трест США, які В. І. Ленін опустив³².

Вбивчу характеристику дістав у «Зошитах» Р. Ліфман: «Автор — неосвітений дурень, що як з торбою носить з дефініціями — зовсім дурними — все навколо словечка «субституція». Цінним є фактичні дані, здебільшого зовсім сирі». Теоретичну частину книги В. І. Ленін оцінює стисло: «ісенітниця»³³. Даючи загальну різко негативну характеристику Р. Ліфману, Володимир Ілліч, як і в інших подібних випадках, використовує його фактичні дані, Зокрема, зі стор. 212 і 218 його праці Ленін виписує включені згодом в «Імперіалізм» дані за 1900—1907 рр. про газовий і сталінний трести США. Більш-менш аналогічні відомості про той самий сталінний трест представлені в «Зошитах» виписками з праць трьох авторів: Ф. Кестнера, Р. Ліфмана і С. Чіршкі. Дані першого він опустив зовсім (вони містилися тільки відомості про виробництво чавуну). З праці Р. Ліфмана взято дані про кількість робітників і службовців. З книги С. Чіршкі Ленін використав тільки відомості про виробництво сталі в 1902 р. Про саму працю С. Чіршкі він записав: «Мало цінного. Буржуазне базікання за картелі — німецьке, своє, дрібніше, тихіше! — проти трестів...» Самого автора В. І. Ленін назвав «вульгарним міщанином», а також «практиком», оскільки він «служив у синдикатів і картелів»³⁴. З книги Т. Фогельштейна виписані в «Зошитах» відомості про частку сталінного тресту в американському виробництві залізної руди, чавуну, сталі та прокату в 1901 і 1908 рр., а в «Імперіалізмі» вміщено лише дані про виробництво руди і сталі³⁵.

²⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 39, стор. 175; ці дані не ввійшли в «Імперіалізм».

²⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 185—186.

²⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 39, стор. 29—47, 316—346.

²⁸ Там же, стор. 320.

²⁹ Там же, стор. 336.

³⁰ Там же, стор. 29, 30.

³¹ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 186, 187; т. 39, стор. 18, 171, 204, 347.

³² В. І. Ленін. Твори, т. 39, стор. 19.

³³ Там же, стор. 347, 348.

³⁴ Там же, стор. 171.

³⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 187; т. 39, стор. 205.

Спростовуючи брехню буржуазних економістів про усунення економічних криз картелями, В. І. Ленін показує, що «навпаки, монополія, яка створюється в деяких галузях промисловості, цілому і загострює хаотичність, властиву всьому капіталістичному виробництву в цілому». Цю тезу Володимир Ілліч ілюструє визнанням, що його роблять «автор однієї з кращих праць про «відношення німецьких великих банків до промисловості» Ейделєс і «безпардонний захисник капіталізму» Ліфман. Кризи в свою чергу «у величезних розмірах посилюють тенденцію до концентрації і до монополії»; для підтвердження наводиться «надзвичайно повчальне міркування Ейделєса» про значення кризи 1900 р., що привела до промислової концентрації у незрівнянно більшій мірі, ніж криза 1873 р. Вона, за словами В. І. Леніна, відіграла «роль поворотного пункту в історії новітніх монополій»³⁶.

В розділі «Банки і їх нова роль» В. І. Ленін показує, що «перетворення численних скромних посередників у жменьку монополістів становить один з основних процесів переростання капіталізму в капіталістичний імперіалізм...»³⁷. Він наводить статистичні дані з праць німецьких, французьких авторів про концентрацію банкового капіталу. Так, з праці А. Лансбурга «П'ять років діяльності німецьких банків» Ленін випише відомості про вклади усіх німецьких акціонерних банків з капіталом більш як один мільйон марок, округляючи деякі цифри, і робить висновок, що «дрібні банки відтіснені великими, з яких всього дев'ять концентрують майже половину всіх вкладів»³⁸⁻³⁹.

Великі банки з допомогою системи «участей» у ряді дрібніших банків, депозитних кас, міняльних контор і т. д. зосереджують у своїх руках величезні кошти і владу в галузі грошового обігу та виробництва. Капітали і грошові прибутки стягуються по всій країні в одні руки: «це — *централізація*, посилення ролі, значення, могутності монополістичних гігантів»⁴⁰. У результаті, говорить В. І. Ленін, кілька банків у таких країнах, як Німеччина, Франція та інші, «розпоряджаються мільярдами і мільярдами»⁴¹. Ілюструючи ці положення, В. І. Ленін наводить статистичні дані з праці Лансбурга, Ріссера, Кауфмана, Лескюра. Втім Ленін прямо не використовує книгу «на п'ятисот сторінок» проф. Ліфмана, обмежившись лише її характеристикою: в ній автор дає опис «товариств участі і фінансування», «на жаль, додаючи дуже низькопробні «теоретичні» міркування до часто неперетравленого сирового матеріалу»⁴².

В «Імперіалізмі» Володимир Ілліч використовує таблицю «участей», взятую з статті А. Лансбурга, раніше відзначивши: «Очевидно, ці дані про «Дейче банк» можна взяти для ілюстрації участей»⁴³.

Підсумки концентрації банкової справи із системою «участей», за словами В. І. Леніна, найкраще показано в праці банкового «діяча» Ріссера. З його книги Володимир Ілліч наводить в скороченому вигляді статистичні дані про зростання кількості учасників у шести великих берлінських банках⁴⁴. Відомості про збільшення числа відділень і кас французьких банків Ленін взяв з книги Е. Кауфмана «Банкова справа у Франції»⁴⁵. Цікаво, що В. І. Ленін використав дані Кауфмана, а не відомості іншого німецького автора К. Гегемана з того самого питання. Відповідні виписки є в «Зошитах»⁴⁶, але вони не були включені в «Імперіалізм», оскільки, очевидно, містили занижені відомості, незважаючи на те, що в них, крім даних про відділення в Парижі і провінції, що є і в Кауфмана, вміщено дані про закордонні відділення (у Кауфмана їх немає); загальна кількість відділень виявляється інколи меншою порівняно з таблицею Кауфмана. Крім того, в таблиці Гегемана останні дані відносяться до 1906 р., тоді як у Кауфмана — до 1909 р. Зважаючи на це, В. І. Ленін віддав перевагу відомостям Кауфмана, взявши їх з різних місць його книги. Так само Ленін не використав дані з праці Б. Меренса «Виникнення і розвиток великих французьких кредитних установ», що наводяться в «Зошитах»; тут В. І. Ленін відзначає, що у цього автора ті самі цифри, що й у Кауфмана⁴⁷.

Між найбільшими банками, продовжує В. І. Ленін, «все більше намічається і посилюється прагнення до монополістичної угоди, до *тресту банків*». Як приклад Володимир Ілліч наводить з німецького журналу «Die Bank» відомості про два банки США (Рокфеллера і Моргана), які панували над капіталом в 11 млрд. марок⁴⁸. У «Зошитах», де вміщені виписки з «Die Bank» (стаття того самого Лансбурга «Грошовий

³⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 192—193.

³⁷ Там же, стор. 194.

³⁸⁻³⁹ Там же, т. 39, стор. 64.

⁴⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 196.

⁴¹ Там же, стор. 199.

⁴² Там же, стор. 195.

⁴³ В. І. Ленін. Твори, т. 39, стор. 158—159.

⁴⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 195—196.

⁴⁵ Там же, стор. 197; т. 39, стор. 116.

⁴⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 39, стор. 118.

⁴⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 39, стор. 120.

⁴⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 202.

трест»), В. І. Ленін відзначає: «В Америці 26 000 банків «ліліпутського калібру»... і все ні до чого!! *Мільярдери* фактично панують і правлять»⁴⁹.

Поряд із збільшенням «залежності великої промисловості від небагатьох банківних груп»⁵⁰, відзначає В. І. Ленін, відбувається зрощування банкового і промислового капіталів, перетворення банків в установи «універсального характеру»⁵¹. Для доказу цього положення Ленін використовує дані Ейдельса про шість найбільших берлінських банків, директори і члени правління яких були представлені в 1751 промислового товаристві. Ленін наводить слова Ейдельса про те, що на початку ХХ ст. зносини з промисловістю стають монополією банків, стають тісними та інтенсивними. Він робить висновок, що «ХХ вік — ось поворотний пункт від старого до нового капіталізму, від панування капіталу взагалі до панування фінансового капіталу»⁵².

В. І. Ленін відзначає, що буржуазні вчені (Ріссер, Шульце-Геверніц, Ліфман та ін.) є всі чисто апологетами імперіалізму і фінансового капіталу. «Вони не викривляють, а затушовують і прикрашають «механіку» утворення олігархії, її прийоми, розміри її доходів, «безгрішних і грішних», її зв'язки з парламентами і ін. і т. д.». Однак, говорить він, «потворні факти, які стосуються потворного панування фінансової олігархії, настільки б'ють у вічі», що в капіталістичних країнах виникла література, яка стоїть на *буржуазній* точці зору і дає все ж приблизно правдиву картину і — міщанську, звичайно, — критику фінансової олігархії»⁵³. Далі В. І. Ленін наводить з праць буржуазних авторів, журналів і газет приклади панування фінансової олігархії з допомогою тієї ж системи «участей», випуску акцій і т. д. у ряді країн Європи й Америки.

Перевага фінансового капіталу, говорить В. І. Ленін, означає панівне становище рантє і фінансової олігархії, а також виділення окремих багатих держав з усіх інших⁵⁴. Для підтвердження цього Ленін наводить дані статистики емісії (випуску цінних паперів) в усьому світі за 1871—1910 рр. з «Бюлетеня міжнародного статистичного інституту» А. Неймарка. В «Зошитах» В. І. Ленін вмістив ряд виписок і таблиць з праць Неймарка, Ціммермана і Коллінгера⁵⁵. В «Імперіалізмі» було використано тільки дві таблиці, складені В. І. Леніним на основі цих матеріалів (так, він звів дані за п'ятиріччя в дані за десятиріччя, зробив деякі додаткові підрахунки і т. д.). Згідно з цими даними випуск цінних паперів постійно збільшувався. З усіх країн світу, які мали в 1910 р. цінні папери, Ленін виділяє лише чотири (Англію, США, Францію і Німеччину), які володіли 80% цих паперів⁵⁶. «Майже вся решта світу, — вказує В. І. Ленін, — так чи інакше, відіграє роль боржника і данника цих країн — міжнародних банкірів, цих чотирьох «стовпів» всесвітнього фінансового капіталу»⁵⁷.

Іншою типовою рисою імперіалізму з його пануванням монополій у виробництві, банківській справі та фінансового капіталу, є, за вказівкою В. І. Леніна, вивіз капіталу на противагу вивозу товарів при старому капіталізмі з його пануванням вільної конкуренції. Величезний «надлишок капіталу» в руках монополій, окремих багатих країн йде не на піднесення життєвого рівня народних мас, а на підвищення прибутку капіталістів шляхом вивозу капіталу за кордон, вміщення його у відсталіх країнах. В. І. Ленін наводить «приблизні дані» про розміри вивезеного капіталу з Англії, Франції та Німеччини з 1862 по 1914 рр. Вони були зібрані з ряду творів буржуазних економістів цих країн (Гобсон, Гільфердінг, Арндт, Неймарк, Гармс, Шільдер, Пейш, Діуріч), з періодичної преси (зокрема, використана промова Ллойд-Джорджа в Палаті громад 4 травня 1915 р. та ін.). На основі узагальнення цього величезного фактичного матеріалу В. І. Ленін приходить до висновку про те, що вивіз капіталу — «солідна основа імперіалістського гноблення і експлуатації більшості націй і країн світу, капіталістичного паразитизму жменьки найбагатших держав!»⁵⁸.

Імперіалізм з його прагненням до монополії, вивозу капіталу, оволодіння зовнішніми ринками неминує приводить до утворення надмонополій — міжнародних картелей, до економічного поділу світу між союзами капіталістів. «Це — новий ступінь всесвітньої концентрації капіталу і виробництва, незрівнянно вищий, ніж попередні». Володимир Ілліч наводить приклад з галузі електричної промисловості, в якій на початок ХХ ст. панували дві електричні «держави»: німецька «Allgemeine Electricität Gesellschaft» і американська «General electric C^o», між якими в 1907 р. був укладений договір про поділ світу, що усуває конкуренцію. Ленін наводить цитату із статті К. Гейніга «Шлях електричного тресту»: «Інших, цілком незалежних від них, електрич-

⁴⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 39, стор. 155.

⁵⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 202.

⁵¹ Там же, стор. 205.

⁵² В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 208.

⁵³ Там же, стор. 209.

⁵⁴ Там же, стор. 220.

⁵⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 39, стор. 68—69, 121—123.

⁵⁶ Там же, стор. 121.

⁵⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 222.

⁵⁸ Там же, стор. 224.

них товариств на землі нема»^{59–61}, а також називає статистичні дані про оборот товарів, число службовців і чистий прибуток обох «держав» у 1907 і 1910 рр.

Аналогічні приклади наводить В. І. Ленін про газова, стальну, цинкову промисловість, торгове судноплавство та ін. Поділ світу між союзами капіталістів не виключає, а передбачає його переділ, оскільки «ділять вони його «за капіталом», «за силою»⁶².

Характеризуючи територіальний поділ світу між великими державами, В. І. Ленін наводить дані німецького вченого-географа А. Супана про земельну площу, що належала колоніальним державам в Африці, Азії і т. д. у 1876 і 1900 рр. У «Зошитах» рукою Н. К. Крупської виписано велику кількість статистичних даних з книги А. Супана «Територіальний розвиток європейських колоній», зокрема абсолютні цифри (по частинах світу, всередині — по державах) і проценти. Ленін використав у своїй фундаментальній праці лише невелику таблицю, в якій показники виражені в процентах⁶³. Висновок Супана про те, що «характеристичною рисою цього періоду є ... поділ Африки і Полінезії», В. І. Ленін розширяє і поглиблює: «...Характеристичною рисою розглядуваного періоду є остаточний поділ землі... колоніальна політика капіталістичних країн *закінчила* захоплення незайнятих земель на нашій планеті. Далі мають бути *лише* переділи...»⁶⁴. Поєднуючи дані того ж Супана за 1876 р. і Губнера за 1914 р. (з його «Географічно-статистичних таблиць») і приєднуючи до відомостей про колонії дані про неокolonіальні країни і напівколонії («для того, щоб дати повну картину поділу світу»), Ленін дістав дуже переконливі підсумки, відображені в одній таблиці. Вона є підсумком переробки багатьох цифрових даних обох авторів⁶⁵.

Об'єднавши свої спостереження і втіливши п'ять основних ознак імперіалізму, як особливої стадії капіталізму, В. І. Ленін піддав нищівній критиці теорію «колишнього марксиста» К. Каутського про «ультраімперіалізм». Розуміючи під імперіалізмом не ступінь господарства, а певну політику (політику анексії), що їй «віддає перевагу» фінансовий капітал, Каутський протаскував думку про можливість неімперіалістичної політики буржуазії, об'єднання імперіалістів усього світу, а не боротьби їх, припинення воєн при капіталізмі. В підсумку, як говорить В. І. Ленін, «виходить затушовування, приглушення найбільш корінних суперечностей новітнього ступеня капіталізму замість розкриття глибини їх, виходить буржуазний реформізм замість марксизму»⁶⁶. Ця теорія сіє ілюзії, «ніби панування фінансового капіталу *ослабляє* нерівномірності і суперечності всередині всесвітнього господарства, тоді як на ділі воно *посилює* їх»⁶⁷. В. І. Ленін показує, що гігантська різноманітність економічних і політичних умов у різних країнах, нерівномірність їх розвитку супроводжується шаленою боротьбою імперіалістичних держав за переділ світу.

Далі В. І. Ленін спиняється ще на одній «дуже важливій стороні імперіалізму» — тенденції до застою і загнивання, що є наслідком появи монополій. Величезне нагромадження капіталу в кількох провідних країнах приводить до утворення паразитичної верхньої рантьє («осіб, професією яких є перобство»); це також «накладає відбиток паразитизму на всю країну, яка живе з експлуатації праці кількох заокеанських країн і колоній»⁶⁸. Високий монополістичний прибуток у «державах — рантьє» є причиною появи «робітничої аристократії» і опортунізму в робітничому русі, оскільки створюється «можливість підкупу верхніх прошарків пролетаріату»; це «живить, оформлює, зміцнює опортунізм»⁶⁹. Ленін закінчує свою працю характеристикою імперіалізму як паразитичного, або загниваючого («умираючий капіталізм»)⁷⁰.

Крім виписок з різних збірників, досліджень і т. д., В. І. Ленін уже в «Зошитах» проводив роботу по попередньому опрацюванню матеріалу, його оцінці. Це виявилось у підкресленнях, позначках, замітках, підрахунках, виправленнях помилкових даних з використуваних джерел. В. І. Ленін тут же порівнював свідчення різних авторів, що писали на ту саму тему, відзначав необхідні для дальшого використання факти, цифри і т. д. На основі виписаних таблиць, розрахунків Ленін робив власні підрахунки, складав таблиці, що синтезували багато показників з різних джерел. Нарешті, у «Зошитах» є плани (і начерки до них), в яких перелічуються джерела, намічені для використання у відповідних розділах.

Не спиняючись на величезному теоретичному значенні праці В. І. Леніна, відзначимо на закінчення, що цей твір є вершиною наукової думки і щодо методики дослідження.

^{59–61} Там же, стор. 227, 228.

⁶² В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 234.

⁶³ Там же, стор. 235; т. 39, стор. 269—271.

⁶⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 235.

⁶⁵ Там же, стор. 238—239; т. 39, стор. 272—278.

⁶⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 250.

⁶⁷ Там же, стор. 251.

⁶⁸ Там же, стор. 256.

⁶⁹ Там же, стор. 260.

⁷⁰ Там же, стор. 279.

⁷¹ Там же, стор. 280.

Замітки

НОВІ ФОРМИ ЗМАГАННЯ У МЕТАЛУРГІЙНІЙ ПРОМИСЛОВІСТІ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

(1959—1961 рр.)

В наш час, коли радянській народ приступив до безпосереднього створення матеріально-технічної бази комунізму і виховання нової людини, роль комуністичної партії у керівництві змаганням значно зростає. Тепер як ніколи швидко зростає політична активність, творча ініціатива і самодіяльність широких мас. Новому історичному періоду нашої країни відповідає новий етап у розвитку соціалістичного змагання, вищим проявом якого є рух колективів і ударників комуністичної праці.

Головна особливість змагання за звання бригад і ударників комуністичної праці — органічне поєднання боротьби за досягнення на основі найновішої науки і техніки найвищої продуктивності праці і виховання нової людини. Нова форма змагання була підготовлена всім ходом розвитку нашого суспільства, а тому вона майже одночасно виникла в різних районах країни. На Дніпропетровщині ініціаторами змагання виступили доменщики бригади комуніста В. Пільтя з Дніпродзержинського заводу ім. Дзержинського¹. У Запорізькій області прапор боротьби за комуністичну працю першими підняли металурги орденоносної «Запоріжстали». 20 листопада бригада сталевара мартенівської печі № 12 комуніста Івана Кайоли також вирішила жити, працювати і вчитися по-комуністичному². Одночасно з робітниками Придніпров'я у змагання за комуністичну працю включилися і металурги Донбасу³.

Новий рух відразу підтримали і очолили партійні організації, які допомагали його учасникам переборювати труднощі, немінучі у всякому новому великому починанні. Найбільш характерними помилками на першому етапі розвитку нової форми змагання було те, що громадські організації, захопившись його масовістю, безпідставно присвоювали це високе звання, порушуючи ленінську вимогу про те, що *«таку почесну назву треба завоювати довгою і впертою працею, завоювати доведеним практичним успіхом у будівництві дійсно комуністичному»*⁴. Були факти, коли замість виховання і перевиховання окремих робітників, їх виключали з колективів, які змагалися за високе звання. На деяких підприємствах керівники, партійні, профспілкові і комсомольські організації не створювали необхідних умов для виконання зобов'язань.

Щоб усунути помилки, узагальнити і поширити кращий досвід, нагромадженій творчістю перших бригад, партійні організації почали проводити зльоти, збори учасників руху за комуністичну працю. Перші обласні зльоти бригад і ударників комуністичної праці в Донбасі і Придніпров'ї відбулися у грудні 1958 р. Питання про розвиток нової форми змагання систематично обговорювались на засіданнях бюро і партійних зборах. У квітні 1959 р. на засіданні бюро Донецького обкому КП України було вказано, що почесне звання повинно присвоюватись фабрично-заводським комітетом профспілки з участю адміністрації і комітету комсомолу під час підбиття загальних підсумків змагання⁵.

Партійні організації головну увагу почали приділяти створенню необхідних умов для виконання високих зобов'язань. Враховуючи, що всі, хто боровся за почесне звання, хотіли продовжувати навчання, партійні організації розробляли плани підвищення культурно-технічного і загальноосвітнього рівня трудящих. Ініціативу в цій справі, підтриману згодом усіма металургійними заводами республіки, проявив партком Донецького металургійного заводу. На початку 1959 р. тут переобладнали і

¹ Партійний архів Дніпропетровської області, ф., 19, оп. 33, од. зб. 145, арк. 157.

² Газ. «Дніпровський металург» (орган парткому заводу «Запоріжсталь»), 23 листопада 1958 р.

³ З. Г. Лихолобова. Рух колективів і ударників комуністичної праці в металургійній промисловості. «Український історичний журнал», 1961, № 4, стор. 14.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 383.

⁵ Партійний архів Донецької області, ф. 326, оп. 53, од. зб. 19, арк. 20.

розширили приміщення школи робітничої молоді, створили школи підвищення кваліфікації робітників провідних професій, економічні семінари для інженерів і техніків, підготовчі курси для вступників до вищих і спеціальних середньоосвітнього і культурно-технічного рівня на всіх металургійних заводах, а також у цехах були створені загальнозаводські комісії, до складу яких ввійшли представники дирекції, партійних комітетів, завкомів профспілки, комітетів комсомолу. Комісії провели велику роботу по роз'ясненню необхідності підвищення культурно-технічного рівня, допомогли кожному трудівникові визначити найкращу форму навчання.

Постійно піклуючись про створення необхідних умов для навчання трудящих, партійні організації домагаються успішного їх виконання. Так, на металургійному заводі ім. Кірова за перші три роки семирічки технікуми, інститути і школи робітничої молоді повинні були закінчити 1338 чоловік, а фактично закінчили — 1598. Підвищили кваліфікацію на різних курсах в 1960—1961 навчальному році 8573 робітники замість 6048 за планом⁷. Загалом у школах робітничої молоді Донецької області в 1961 р. навчалось понад 7 тис. металургів, у вечірніх та заочних інститутах і технікумах — 5 тис.⁸.

Велику роль у підвищенні культурно-технічного рівня учасників змагання за комуністичну працю відіграють університети культури, університети технічного прогресу, які виникли разом з новою формою змагання. Партійні організації залучили до їх роботи вчених, поваторів виробництва, діячів культури, викладачів вузів. Так, на заводі «Запоріжсталь» при університеті культури працює 4 кафедри: марксистсько-ленінської теорії, основ марксистсько-ленінської естетики, науки і техніки, передового досвіду. За 1960 р. понад 1500 робітників регулярно слухали лекції та отримували консультації спеціалістів з різних питань науки і техніки, виробництва, трудового законодавства, культури і побуту⁹. В університеті культури заводу ім. Кірова навчалось 325 металургів. На факультеті літератури і мистецтва за 1960/61 навчальний рік проведено 13 занять на такі теми: «Про роль музики в громадському житті», «Як слухати музику?»; «Поезія В. Маяковського», «Українська класична музика» та ін.

Більшість тих, хто змагається за високе звання трудівників комуністичної праці, навчається в системі партійно-комсомольської освіти. На всіх металургійних заводах партійними організаціями було проведено конференції, присвячені новим явищам у житті суспільства — «Від перших комуністичних суботників до бригад комуністичної праці», «Праця при соціалізмі і комунізмі», «Моральний кодекс будівника комунізму — закон нашого життя» і т. д.

Завдяки постійному піклуванню партійних організацій про розвиток нової форми змагання рух бригад і ударників комуністичної праці швидко зростає. Уже напередодні XXI з'їзду КПРС у змаганні за комуністичну працю брало участь 2,6 млн. чоловік, а напередодні XXII з'їзду КПРС — понад 20 млн. чоловік¹⁰. В 1958 р. у Дніпропетровській області було лише 43 бригади комуністичної праці, а через рік уже 500 бригадам було присвоєно почесне звання комуністичних¹¹.

Першою серед металургів України високе звання завоювала бригада доменщиків заводу ім. Дзержинського, очолювана комуністом В. Пільтяєм. В грудні 1958 р. металурги цієї бригади досягли найкращих техніко-економічних показників у республіці. Кожний член бригади постійно шукав нових резервів підвищення продуктивності праці. По-новому організували працю в бригаді. Кожний досконало вивчив не тільки свої обов'язки, а й суміжника, і міг замінити товариша на його робочому місці. Крім того, вся бригада вивчила кран і вирішила відмовитись від послуг машиніста крану. У співдружності з ученими Інституту чорної металургії АН УРСР бригада В. Пільтяя вперше в Радянському Союзі впровадила у виробництво нову технологію виплавки чавуну з комбінованим застосуванням природного газу і кисню, що дало змогу підвищити продуктивність праці на 15%¹². У першому році семирічки бригада В. Пільтяя виплавляла 2415 т чавуну понад план, зекономила 9996 т коксу, знизила собівартість кожної т чавуну на 5 крб. 18 коп. Ще кращих результатів домоглась бригада в наступні роки. Так, у 1960 р. понад план було видано 5206 т чавуну, зекономлено 19358 т коксу, собівартість чавуну знижено на 4 крб. 16 коп.¹³

⁶ Партійний архів Донецької області, ф. 18, оп. 23, од. зб. 31, арк. 259.

⁷ За матеріалами відділу організації праці металургійного заводу ім. Кірова.

⁸ Поточний архів управління металургійної промисловості Донецького раднар-госпу.

⁹ В. Скрябин. Новое в работе парторганизаций по руководству промышленностью, К., 1960, стор. 64.

¹⁰ Журн. «Комуніст», 1960, № 8; газ. «Правда», 23 жовтня 1961 р.

¹¹ За матеріалами Дніпропетровського обкому профспілки металургів.

¹² Газ. «Днепропетровская правда», 22 листопада 1958 р.

¹³ Газ. «Знамя Дзержинки», 28 грудня 1960 р.

Борючись за підвищення продуктивності праці, члени бригади В. Пільтяя постійно підвищують свій культурно-технічний рівень. П. Лигун, закінчивши школу майстрів, разом з В. Коломійцем почав учитися в технікумі, Ю. Майданік і Н. Скоробагатов — у металургійному інституті, інші члени бригади вступили на підготовчі курси інституту. Всі члени бригади мають особисті бібліотечки. Вони допомагають один одному в біді, разом відзначають успіхи. Праця бригади високо оцінена партією і урядом, багатьох нагороджено орденами і медалями. Бригадир В. Пільтяй удостоєний високого звання Героя Соціалістичної Праці.

Допомога відстаючим, підтягування їх до рівня передових є найважливішим принципом соціалістичного змагання. В ході змагання за комуністичну працю виникло немало форм передачі передового досвіду. До літопису боротьби за побудову комуністичного суспільства яскравою сторінкою ввійде патріотичний почин В. І. Гаганової. Вже через місяць після того, як червневий Пленум (1959 р.) ЦК КПРС закликав трудящих підтримати почин Гаганової, у Донецькій області 400 передовиків (зокрема 61 металург) перейшли працювати на відстаючі ділянки¹⁴. Характерно, що почин Валентини Гаганової не тільки наслідували, а й розвивали далі, доповнили його новим змістом. У квітні 1960 р. бригаді, очолюваній комуністом З. Диндіковим з Дніпропетровського заводу ім. В. І. Леніна, було присвоєно звання бригади комуністичної праці. Проте цей колектив не залишився байдужим до того, що в інших бригадах мало місце порушення технології, невиконання плану і норм виробітку. Вивчаючи роботу суміжних змін, З. Диндіков побачив, що ланки, які обслуговують окремі ділянки агрегату, застосовують відсталі методи праці. На цехових зборах бригада З. Диндікова запропонувала тимчасово направити своїх робітників на «вузьке місце», а до своєї бригади прийняти весь склад відстаючої ланки. Партійна організація підтримала цю ініціативу. Досвідчені вальцювальники безперервного стану із бригади З. Диндікова перейшли у відстаючу бригаду Питомця, а молоді вальцювальники з бригади Питомця — у бригаду Диндікова. Перші передали досвід роботи, а другі освоїли високий темп прокатки в передовій бригаді. Потім такий же обмін було проведено з ланками інших діляниць. Продуктивність праці зросла, і незабаром бригада Питомця вийшла в передові і набула звання бригади комуністичної праці¹⁵. Згодом таку ж допомогу отримала відстаюча бригада тов. Лебідя.

Все це сприяло збільшенню кількості бригад, які завоювали звання комуністичних. Так, у Дніпропетровській області в 1960 р. це почесне звання було присвоєно 415 бригадам металургів області. На заводі ім. Петровського новою формою змагання було охоплено 45% всіх робітників, на заводі ім. Дзержинського — 42%¹⁶.

Важливим етапом у розвитку змагання була всесоюзна нарада представників бригад і ударників за комуністичну працю, проведена у 1960 р. з ініціативи ЦК КПРС. Вона вказала дальші шляхи розвитку цього патріотичного руху. У промові на цій нараді М. С. Хрущов говорив: «Одна бригада, один завод, колгосп, радгосп або район не зможуть поодиножій прийти до комунізму. Тільки всі разом, тільки широким фронтом загальнонародної боротьби завоюємо ми висоти комунізму»¹⁷.

Виконуючи завдання комуністичної партії зробити рух за комуністичну працю справді масовим, загальнонародним, партійні організації металургійних підприємств України добилися значних успіхів. У Донецькій області за станом на 1 січня 1962 р. в змаганні колективів і ударників комуністичної праці брало участь понад 85% робітників металургійної промисловості, у Запорізькій області всі металурги включились у цей чудовий рух¹⁸. Понад трьома тисячам бригад металургійних підприємств України на кінець 1961 р. було присвоєно почесне звання комуністичних¹⁹.

Розгорнуте будівництво комунізму висуває перед Комуністичною партією і радянським народом все нові і нові практичні завдання. А це породжує нові форми змагання. І не випадково, що поряд з змаганням за комуністичну працю виникло ще багато інших форм змагання, зачинателями яких, як правило, є учасники руху за комуністичну працю. Так, по всій країні поширився почин бригади М. Мамаєва за зоміне перевиконання норм виробітку кожним робітником, майже всі металурги змагаються за максимальне використання агрегатів. Після XXII з'їзду КПРС з ініціативи

¹⁴ Стенограма III Донецької обласної конференції профспілки металургів; Партійний архів Донецької області, ф. 326, оп. 59, од. зб. 93, арк. 36.

¹⁵ Протокол № 35 засідання президії Дніпропетровського обкому профспілки металургів від 21 квітня 1961 р.

¹⁶ За матеріалами відділу праці і зарплати Дніпропетровського обкому профспілки металургів.

¹⁷ «К победе коммунистического труда», М., 1960, стор. 186.

¹⁸ Стенограма IV Донецької обласної конференції профспілки металургів; Стенограма VIII з'їзду профспілок Української РСР; Стенограма III Дніпропетровської обласної конференції металургів.

¹⁹ Газ. «Правда України», 15 липня 1962 р.

колективів комуністичної праці Луганщини більшість трудящих промислових підприємств республіки включилася у змагання за українську годину.

Змагання за комуністичну працю, як і інші форми змагання, сприяли тому, що в цілому по республіці середньомісячна виплавка сталі на одного робітника порівняно з 1956 р. зросла з 93 т до 118 т, у 1961 р. виробництво прокату збільшилось відповідно з 32 т до 46 т²⁰. Виконуючи рішення ХХІ з'їзду КПРС про поліпшення якісних показників діяльності підприємств, партійні організації металургійних підприємств України особливу увагу звернули на зниження собівартості і покращання якості продукції. На заводі «Азовсталь» за дев'ять місяців 1959 р. було перевитрачено 2 млн. крб. державної дотації. Викриваючи причини такого становища, делегати ХІІІ заводської партійної конференції, яка відбулася наприкінці жовтня 1959 р., різко критикували партійний комітет і адміністрацію за безгосподарність. Так, з вини господарських керівників у прокатному цеху з 450 електромоторів не працювало 80, внаслідок чого щозміни недодавалося 70 т металу. Делегати зобов'язали партійний комітет, керівників заводу, всіх комуністів повести боротьбу за мобілізацію внутрішніх резервів, розгорнути змагання за зниження собівартості і поліпшення якості металу, добитися рентабельності підприємства²¹.

Зразу ж після конференції, 13 листопада 1959 р., партійний комітет заводу ухвалив провести громадський огляд рентабельності роботи. Було створено штаб огляду в складі 20 чоловік на чолі з головним інженером заводу. Штаб звернувся через заводську багатотиражку «За металл» до всіх азовсталівців із закликком узяти активну участь в огляді рентабельної роботи заводу²².

Включившись в огляд, бригади ремонтників Чернокозинського, Карпенка, Ворожбицького знайшли додаткові резерви і в тісній співдружності з доменщиками і залізничниками завершили капітальний ремонт доменної печі № 1 на сім з половиною діб раніше строку, внаслідок чого країна одержала додатково тисячі тонн чавуну. Достроково було введено в дію також доменну піч. За пропозицією сталеплавильників Слєпканєва, Харламова, Філановського у мартеївському цеху на всіх печах було встановлено ущільнювальні кільця, що збільшило виробництво сталі²³. У 1960 р. завод «Азовсталь» вперше за всю історію свого існування став рентабельним підприємством²⁴.

Напередодні ХХІІ з'їзду КПРС на Нікопольському південно-трубному заводі з ініціативи партійного бюро було створено на громадських засадах економічну раду цеху, яку очолив комуніст В. Куриленко. Рада щомісяця проводить розширені засідання, на яких за участю майстрів, бригадирів, робітників провідних професій всебічно аналізується робота всіх ділянок цеху, намічаються шляхи усунення недоліків. За рекомендацією економічної ради в цеху було налагоджено облік недокату на прокатних станах, внаслідок чого за місяць брак вдалося знизити з 3,5 т до 0,8 т, розроблено і впроваджено нову технологію прокатки труб, завдяки чому витрати металу на одну т продукції знизилися на 23 кг²⁵.

Економічна рада цеху видає економічний бюлетень, в якому систематично повідомляється про виконання соціалістичних зобов'язань по зниженню собівартості продукції кожною бригадою, узагальнюється досвід новаторів виробництва. За ініціативою економічної ради в цеху створено інститут громадських економістів, які безпосередньо в бригадах організовують змагання за економію металу, ведуть боротьбу з безгосподарністю. Така цілеспрямована робота за поліпшення економічних показників дає чудові наслідки. Наприклад, у 1962 р. трубопрокатний цех дав 700 тис. крб. економії²⁶.

Досвід роботи трубопрокатного цеху було схвалено партійними і господарськими організаціями Дніпропетровської області. За прикладом Нікопольського південно-трубного заводу вже наприкінці 1961 р. на підприємствах чорної металургії Дніпропетровського раднаргоспу працювало 82 цехові економічні ради і бюро економічного аналізу. Їх діяльність значною мірою сприяла тому, що металурги області в 1961 р. досягли економії проти планової собівартості на 1,1 млн. крб.²⁷

Одним з найважливіших напрямків у роботі партійних організацій по керівництву соціалістичним змаганням є боротьба за якість продукції. В новій Програмі

²⁰ «ХХІІ з'їзд Комуністичної партії України. 27—30 вересня 1961 року. Матеріали з'їзду», К., 1962, стор. 210.

²¹ Партійний архів Донецької області, ф. 693, оп. 8, од. зб. 41, арк. 317; од. зб. 42, арк. 65, 95.

²² Газ. «За металл» (орган парткому заводу «Азовсталь»), 17 листопада 1959 р.

²³ Газ. «За металл», 10 грудня 1959 р.; Партійний архів Донецької області, ф. 693, оп. 8, од. зб. 6, арк. 4.

²⁴ Партійний архів Донецької області, ф. 693, оп. 10, од. зб. 1, арк. 84.

²⁵ Поточний архів Дніпропетровського обкому профспілки металургів.

²⁶ Газ. «Правда України», 21 лютого 1963 р.

²⁷ Поточний архів Укрраднаргоспу. Економічний звіт про роботу РНГ в 1961 р.

КПРС підкреслюється, що «систематичне підвищення якості продукції є обов'язковою вимогою розвитку економіки. Якість продукції радянських підприємств повинна бути значно вищою, ніж на найкращих капіталістичних підприємствах»²⁸.

Ініціатором змагання за відмінну якість металу на металургійних підприємствах України виступив сталевар заводу «Азовсталь» комуніст М. Переверзев. 1 червня 1958 р. бригада М. Переверзева, яка мала найкращі якісні показники на заводі, звернулася до всіх металургів з закличком «Не допускати жодного випадку браку»²⁹. 6 червня 1958 р. партійний комітет заводу схвалив почин бригади М. Переверзева і зобов'язав цехові партійні, профспілкові і комсомольські організації провести необхідну масово-політичну і роз'яснювальну роботу серед металургів про важливість почину бригади першої мартенівської печі. В змагання за відмінну якість металу скоро вступили всі металурги заводу³⁰. Приклад роботи показували ініціатори змагання. Бригада М. Переверзева, працюючи без браку, вже в червні збільшила в два рази виробництво сталі першого сорту. В цехах були створені школи високоякісної роботи, на яких М. Переверзев і його бригада навчали своїм методам праці інших. Внаслідок широкого розгортання соціалістичного змагання за високу якість металу вже в листопаді брак по заводу порівняно з минулим роком знизився на 17%³¹.

Почин бригади М. Переверзева відіграв велику роль у поліпшенні якості металу й на інших металургійних заводах республіки. Так, на заводі ім. Гльіча у 1959 р. порівняно з 1957 р. брак зменшився з 1,8% до 0,35%, Єнакіївському металургійному заводі — з 1,3% до 0,54% і т. д.³²

Головним змістом соціалістичного змагання на сучасному етапі стала боротьба за дострокове виконання семирічного плану по збільшенню випуску продукції, підвищенню якості і зниженню її собівартості, зростанню продуктивності праці на основі комплексної механізації і автоматизації виробництва.

Діяльність партійних організацій підприємств металургійної промисловості республіки відіграє величезну роль у боротьбі за виконання і перевиконання завдань семирічного плану.

В. І. ПОЛУРЄЗ

СОЦІАЛІСТИЧНЕ ЗМАГАННЯ ТВАРИННИКІВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В 1956—1962 рр.

(ВИСНОВКИ)

Однією з найважливіших ділянок масово-політичної роботи партійних організацій серед тваринників є організація соціалістичного змагання.

Вивчаючи діяльність партійних організацій областей Півдня України по керівництву соціалістичним змаганням тваринників, автор використав праці В. І. Леніна, виступи М. С. Хрушова з питань сільського господарства, партійні документи, матеріали партійного архіву Дніпропетровської області (ф. 19, оп. 30), Запорізької області (ф. 337, оп. 1), Кіровоградської області (ф. 429, оп. 20); поточні архіви Дніпропетровського, Запорізького, Кіровоградського, Миколаївського, Одеського та Херсонського обкомів КП України, Міністерства сільського господарства УРСР, поточні архіви деяких райкомів партії, відомості, одержані безпосередньо в колгоспах і фермах; періодичну пресу (журн. «Коммунист», «Комуніст України», «Соціалістичне тваринництво», газ. «Правда», «Правда України», «Колгоспне село», обласні й районні газети, колгоспні багатотиражки) та ін.

Виконуючи ленінські вказівки з питань організації соцзмагання, Комуністична партія Радянського Союзу на всіх етапах соціалістичного будівництва проводила багатогранну роботу, спрямовану на розгортання соціалістичного змагання в усіх галузях народного господарства. Після XX з'їзду КПРС партія подолала цілий ряд недоліків в організації соціалістичного змагання в сільському господарстві. Це, насамперед, незадовільне використання засобів морального і матеріального заохочення колгоспників, бюрократичний підхід до соціалістичних зобов'язань, формальне підсумовування результатів соцзмагання та ін.

Найбільше виробляли продуктів тваринництва ті колгоспи, де були створені партійні групи на фермах, де комуністи конкретно керували змаганням. Велику організаторську роботу по виконанню соціалістичних зобов'язань тваринників у 1956 р.

²⁸ «Матеріали XXII з'їзду КПРС», К., 1961, стор. 363.

²⁹ Газ. «Радянська Донеччина», 1 червня 1958 р.

³⁰ Партійний архів Донецької області, ф. 693, оп. 8, од. зб. 1, арк. 156.

³¹ Там же, од. зб. 2, арк. 33.

³² Поточний архів Управління металургійної промисловості Донецького раднар-госпу.

провело багато обласних партійних комітетів. Так, Дніпропетровський обком партії організував понад 500 комуністів і дві тисячі комсомольців для постійної роботи в тваринництві, домігся розробки і затвердження на загальних зборах в усіх колгоспах заходів по виконанню місячних і кварталних планів виробництва і заготівель м'яса, молока та інших продуктів тваринництва. Партійні організації взяли під свій контроль здійснення цих заходів. В результаті валове виробництво молока зросло в Дніпропетровській області за 1955/1956 господарський рік на 71%. Від кожної корови було надоєно на 916 кг молока більше, ніж у минулому році. Великих успіхів у змаганні за високої надої молока досягли під керівництвом партійних організацій також тваринники інших південних областей. Республіка в цілому збільшила виробництво молока в 1956 р. в 1,5 раза порівняно з 1955 р.

Гідний вклад внесла Українська РСР у всенароднє змагання за різке збільшення виробництва продуктів тваринництва в 1957—1958 рр. За трудову перемогу республіку було нагороджено орденом Леніна. Таку ж нагороду одержали 15 її областей, в тому числі 5 південних (Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська, Миколаївська, Одеська).

З наближенням радянського суспільства до вищої фази комунізму різко зростає роль свідомої творчості мас на всіх ділянках комуністичного будівництва. Цим, поряд з іншими факторами, обумовлена поява нових форм соціалістичного змагання — рух за комуністичну працю, рух послідовників В. Гаганової, комуністична взаємодопомога та ін. Менш ніж за п'ять років у ряди руху за комуністичну працю влилося понад 23 млн. трудящих країни, з них — понад 5 млн. на Україні. Проте ще відносно мало колективів сільськогосподарського виробництва включилися у новий рух за комуністичну працю. Так, у Дніпропетровській області з 1183 колективів тваринницьких ферм у змаганні за комуністичну працю в 1961 р. брали участь тільки 247 колективів, а в 1962 р. — ще менше. В Одеській області в 1962 р. з 375 тис. колгоспників, зайнятих на виробництві, в змаганні за звання ударників і колективів комуністичної праці брали участь менше 45 тис. чоловік. Але значення цього великого руху сучасності перш за все в його якісному змісті, в його впливі на маси. Він є могутнім засобом трудового виховання, мобілізації мас на боротьбу за створення матеріально-технічної бази комунізму. Він формує нові риси в ставленні до праці, колективу, суспільства, формує високу комуністичну свідомість радянських людей.

Рух послідовників В. Гаганової відіграє важливу роль у справі підтягування відстаючих бригад, ферм, колгоспів до рівня передових. Так, до жовтня 1959 р. в Запорізькій області 230 працівників сільського господарства (в тому числі 5 секретарів райкомів партії, 39 спеціалістів сільського господарства, 111 доярок, свинарок та ін.) перейшли працювати на відсталі ділянки виробництва.

Яскравим прикладом комуністичної взаємодопомоги є рух за подання допомоги сусіднім відстаючим колгоспам, який розпочався з 1961 р. в Одеській області. Питання комуністичної взаємодопомоги колгоспів, бригад, ферм обговорювались на бюро обкомів, засіданнях райкомів партії, в колгоспних партійних організаціях. Допомога подавалась найрізноманітніша — ділились передовим досвідом, показували на практиці, як треба обробляти посіви, доглядати худобу, посилали спеціалістів сільського господарства, допомагали в плануванні, в організаційних питаннях, в поліпшенні політико-масової роботи і т. п. В цій новій формі соціалістичного змагання виявляється комуністичне ставлення до праці, колективу, суспільства. Воно полягає в тій великій відповідальності за загальні успіхи в розвитку сільськогосподарського виробництва, яку з власної ініціативи беруть на себе передові господарства. Наприклад, трудівники колгоспу імені XXI з'їзду КПРС Березівського району Одеської області вважають свої соціалістичні зобов'язання невиконаними доти, поки не виконають своїх зобов'язань колгоспники артілі імені Леніна, з якими укладено договір про комуністичну допомогу.

Комуністична партія України підтримала також ряд цінних починань передовиків сільськогосподарського виробництва в ході змагання за успішне перетворення в життя рішень XXI і XXII з'їздів КПРС. Таким є, наприклад, почин відомого механізатора Миколаївщини А. П. Рожка, знатної сумської доярки Героя Соціалістичної Праці М. Х. Савченко та ін.

Як відомо, все нове потребує особливої уваги. Але ще подекуди недооцінюється роль партійних організацій в керівництві соціалістичним змаганням на сучасному етапі. Деякі керівні партійні працівники вважають, що в сільському господарстві, особливо в тваринництві, де ручна праця ще займає значне місце, нові форми змагання, особливо рух за комуністичну працю, не можуть швидко розвиватись. Життя спростовує таке тлумачення. А практика переконує, що нові форми соціалістичного змагання можуть розвиватись на сучасному технічному рівні, але при умові правдивого керівництва і постійної уваги до них партійних організацій.

Д. П. КОСТЕНКО

РОБІТНИЧИЙ КЛАС УКРАЇНИ В ГОСПОДАРСЬКОМУ БУДІВНИЦТВІ

(1937—ЧЕРВЕНЬ 1941 рр.)

У передвоєнні роки Радянський Союз вступив у період завершення будівництва соціалістичного суспільства і поступового переходу від соціалізму до комунізму.

Дальше піднесення соціалістичної економіки вимагало поліпшення методів керівництва народним господарством, запровадження науково-технічного прогресу, а це в свою чергу викликало, з одного боку, посилення керівної ролі партії і держави в соціалістичному будівництві, а з другого — піднесення політичної і виробничої активності робітничого класу. Комуністична партія виходила з ленінського положення про те, що «соціалізм не створюється за указами згори», що «його духові чужий казенно-бюрократичний автоматизм», що «соціалізм, живий, творчий, є витвір самих народних мас»¹.

Робітничий клас України напередодні Великої Вітчизняної війни становив близько 20% усіх робітників СРСР, Україна була головною вугільною і металургійною базою країни, давала більше половини загальної продукції СРСР — 50,5% вугілля, 67,6% залізної руди, 48,8% сталі і 64,7% чавуну². Тому від виробничої і політичної активності робітничого класу Української РСР значною мірою залежало успішне виконання загальнодержавних планів дальшого розвитку соціалістичного народного господарства, посилення політичної і економічної могутності Радянської країни і зміцнення її обороноздатності.

У зв'язку з виборами до Рад 1937—1939 рр. значно поживилась масово-політична робота серед трудящих. Так, у Луганській області було організовано 18973 гуртки по вивченню Конституції і Положення про вибори до Верховної Ради УРСР, які налічували понад 530 тис. слухачів. Масово-роз'яснювальну роботу серед населення в зв'язку з виборами до місцевих рад проводили близько 40 тис. агітаторів³. У Дніпропетровській області подібними гуртками було охоплено 1390 тис. виборців. Для агітаційної і пропагандистської роботи з ними було виділено 57 тис. активістів⁴. Дійова агітаційно-масова робота широко розгорнулася в усіх областях республіки і забезпечила повну перемогу блоку комуністів і безпартійних на виборах.

12 грудня 1937 р. у виборах до Верховної Ради СРСР взяло участь близько 17 млн. виборців України, або 97,6%. За висунутих кандидатів проголосувала переважна більшість виборців. Успішно закінчилися 26 червня 1938 р. вибори до Верховної Ради України. До виборчих дільниць прийшли 99,6% загальної кількості виборців.

Передвиборна кампанія і самі вибори показали не тільки зрослу політичну активність робітничого класу, а й викликали могутнє трудове піднесення. Тисячі робітників, колективи шахт, заводів і фабрик України брали підвищені зобов'язання, успішно виконували і перевиконували їх. Так, колектив Луганського паровозобудівного заводу зобов'язався в грудні 1937 р. випустити 82 паровози, збільшити ради стахановців до 12 тис. чоловік. Свої зобов'язання виробничики перевиконали, давши в грудні 1937 р. 85 паровозів. Армія стахановців виросла до 12 330 чоловік⁵.

Шахти Донбасу на честь виборів збільшили середньодобовий видобуток вугілля у грудні 1937 р. на десятки тисяч тонн⁶.

Великими успіхами ознаменували вибори до Верховної Ради УРСР металурги Дніпропетровщини. Так, понад 4 тис. робітників заводу ім. Комінтерну перевиконали (в середньому на 125—200%) свої виробничі норми⁷.

Соціалізм відкрив перед робітниками необмежений простір для творчої діяльності на користь суспільства; тільки в умовах соціалізму стала можливою участь найширших мас робітничого класу у створенні нової, досконалішої техніки. У соціалістичній країні робітничий клас криво зацікавлений у прогресі техніки, тому що впровадження у виробництво винаходів і технічних удосконалень в умовах соціалізму дає можливість набагато збільшити продуктивність праці і разом з тим підвищити добробут народу. Ось чому винахідництво в нашій країні стало масовим рухом. На 1 січня 1938 р. на найбільших промислових підприємствах України було 843 Товариства винахідників, у яких працювало 52 745 передових робітників⁸.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 250.

² «Народне господарство Української РСР. Статистичний збірник», К., 1957, стор. 34, 385.

³ Партійний архів Луганської області, ф. 179, оп. 2, од. зб. 148, арк. 188.

⁴ Партійний архів Дніпропетровської області, ф. 19, оп. 1, од. зб. 4721, арк. 155.

⁵ Партійний архів Донецької області, ф. 24, оп. 1, од. зб. 65, арк. 264—265.

⁶ Газ. «Социалистический Донбасс», 24 березня 1938 р.

⁷ Партійний архів Дніпропетровської області, ф. 19, оп. 1, од. зб. 4725, арк. 82.

⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2344, оп. 3, спр. 14, арк. 67.

Комуністична партія та Радянський уряд надавали великого значення робітничому винахідництву і раціоналізації, постійно дбали про їх розвиток, про удосконалення організаційних форм керівництва винахідницькою роботою. У березні 1938 р. в зв'язку з невідповідністю існуючих організаційних форм керівництва винахідницькою роботою новим завданням соціалістичного будівництва Президія ВЦРПС прийняла за основу проект докорінної реорганізації керівництва винахідницькою роботою⁹, згідно з яким керівництво і організація масового робітничого винахідництва були передані безпосередньо фабрично-заводським, місцевим, крайовим і центральним комітетам профспілок, а відділи масово-виробничої роботи при ВЦРПС, центральних, обласних і крайових комітетах профспілок реорганізовувалися у відділи масово-виробничої роботи і робітничого винахідництва. Отже, профспілкові організації стали відповідати за розвиток масового робітничого винахідництва¹⁰, в результаті чого значно поліпшилась робота по розвитку руху раціоналізаторів, до винахідницької роботи залучались нові загонами передових робітників.

Трудящі вносили раціоналізаторські пропозиції, спрямовані на підвищення продуктивності праці, переглядали застарілі норми виробітку, виявляли причини, що гальмували піднесення виробництва, і допомагали їх ліквідувати. Раціоналізація і винахідництво, ставши однією з форм безпосередньої участі робітників у вдосконаленні виробництва, в боротьбі за виявлення і введення в дію внутрішніх резервів, сприяли впровадженню нової, досконалішої техніки і технології, піднесенню продуктивності праці, випуску надпланової продукції, економії державних коштів, металу і палива. На восьми металургійних заводах Дніпропетровська лише за перший квартал 1938 р. надійшло 3,5 тис. раціоналізаторських пропозицій¹¹. Економічний ефект від їх впровадження лише на заводі ім. Леніна за 1939 р. перевищував 1 млн крб.¹², а економія від впровадження раціоналізаторських пропозицій на Дніпродзержинському заводі ім. Дзержинського у 1940 р. зроста порівняно з 1939 р. вдвоє і становила близько 6 млн крб.¹³.

На Україні значного поширення набула колективна форма технічної творчості. На початку 1938 р. у республіці працювало 870 бригад колективної творчості¹⁴. На шахтах вугільного Донбасу, наприклад, бригада шахти № 7—8 тресту «Донбасантрацит» у складі тт. Архипова, Ємельченка, Бондаренка ліквідувала одне з найбільш вузьких місць шахти, розробивши і виготовивши механічний навантажувач породи¹⁵.

Окремі робітники, вдосконалюючи процеси виробництва, систематично виконували виробничі норми, заощаджували державі тисячі карбованців. Так, фрезерувальник заводу «Червона зірка» Ф. З. Николаєв у 1939 р. щомісяця виконував норму на 300—350%. Такої високої продуктивності праці він домогся шляхом раціоналізації технологічного процесу і заміни режимів різання¹⁶. Впровадження у виробництво раціоналізаторської пропозиції Ф. Воронова про наварку подини магнетитом на Дніпропетровському заводі ім. Петровського дало річну економію 86 тис. крб.¹⁷.

Трудівники заводу «Азовсталь», внісши у 1939 р. 1287 раціоналізаторських пропозицій, впровадження яких у виробництво дало економію понад 2 млн крб.¹⁸, звернулися з закликом до трудящих Радянського Союзу провести громадський огляд робітничого раціоналізаторства й винахідництва. Заклик схвалила президія ВЦРПС. Під час огляду до раціоналізаторства залучались десятки тисяч робітників країни¹⁹.

Підготовка й проведення оглядів проходили на підприємствах після великої масово-роз'яснювальної і організаторської роботи серед робітників та інженерно-технічних працівників. Так, для проведення огляду в 1940 р. на ХТЗ було створено загальнозаводську комісію з 9 чоловік і 23 цехових комісій у складі 145 чоловік. Мета й завдання огляду роз'яснювались на 34 змінних, 110 відділкових зборах, у яких взяло участь понад 10 тис. робітників. Тільки за час огляду (13 березня—1 червня) було впроваджено у виробництво 80 рацпропозицій, які дали заводу 1 млн крб. економії²⁰. Успішно пройшов огляд робітничого винахідництва на багатьох інших підприємствах республіки.

З метою дальшого підвищення продуктивності праці робітники підприємств важкої промисловості України невтомно боролися за мобілізацію всіх внутрізавод-

⁹ Газ. «Труд», 14 березня 1938 р.

¹⁰ Газ. «Труд», 6 травня 1938 р.

¹¹ Партійний архів Дніпропетровської області, ф. 19, оп. 1, од. зб. 5165, арк. 144.

¹² Дніпропетровський обласний державний архів, ф. 2143, оп. 2, спр. 31, арк. 3.

¹³ Ф. Петруша. Безперервно працювати над удосконаленням техніки, журн.

«Партробітник України», 1941, № 7, стор. 13.

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2344, оп. 3, спр. 14, арк. 67.

¹⁵ Донецький обласний державний архів, ф. 642, оп. 1, спр. 60, арк. 6—7.

¹⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2597, оп. 1, спр. 49, арк. 27.

¹⁷ Дніпропетровський обласний державний архів, ф. 2146, оп. 5, спр. 4, арк. 434.

¹⁸ Газ. «Труд», 17 лютого 1940 р.

¹⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2596, оп. 1, спр. 99, арк. 33.

²⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 2596, оп. 1, спр. 99, арк. 34.

ських ресурсів. На Миколаївському суднобудівному заводі чотири ініціативні групи під керівництвом молодих інженерів вирішили максимально скоротити витрати електроенергії, поліпшити порядок збереження інструменту, мобілізувати всі резерви на збільшення випуску продукції. Тільки в одному котельному цеху вони виявили невикористаних деталей на суму 100 тис. крб.²¹

Велике значення для підвищення продуктивності праці мало застосування на підприємствах важкої промисловості малої механізації. До цієї справи партійні, комсомольські і господарські організації підприємств широко залучали винахідницьку думку робітників та інженерно-технічних працівників.

Багато уваги питанням дальшої механізації виробничих процесів приділяла комсомольська організація велетня чорної металургії — заводу «Запоріжсталь». З ініціативи новатора виробництва комсомольця Ю. Червинського в усіх цехах заводу розгорнулася боротьба за механізацію трудомістких процесів. Так, на стані «550» в результаті удосконалення окремих процесів від важкої праці було вивільнено 15 робітників. Подібні зміни відбулися і на станах «360» і «280». За проявлену ініціативу Ю. Червинського було нагороджено значком «Відмінник соціалістичного змагання чорної металургії»²².

Велика робота по механізації трудомістких процесів була проведена на заводі «Азовсталь», де у вересні 1939 р. з ініціативи партійної організації було створено групу механізації. Тільки у 1940 р. цією групою було впроваджено 23 заходи по малій механізації, що дало змогу вивільнити від важкої праці 85 робітників, а також значно поліпшити працю на ряді ділянок виробництва і зекономити 1,2 млн крб.²³

Питання дальшої механізації трудомістких процесів виробництва обговорювались на зльоті раціоналізаторів і винахідників Маріупольського заводу ім. Ільіча, скликаного з ініціативи партійної організації у вересні 1939 р.²⁴ Широкий розмах руху раціоналізаторів і винахідників, самовіддана боротьба за виконання і перевиконання виробничих планів сприяли тому, що за два роки третьої п'ятирічки завод підвищив продуктивність праці порівняно з 1937 р. на 23,5%²⁵.

Високе розуміння своїх завдань проявив робітничий клас України під час громадських оглядів устаткування, метою яких була перевірка використання верстатів і механізмів, підвищення їх продуктивності. Тільки на Кіровоградському заводі «Червона зірка» в огляді устаткування, який проводився в першому кварталі 1939 р., брало участь 1000 чоловік. Робітничі комісії виявили серйозні дефекти в обладнанні, значна частина яких була зразу ж ліквідована²⁶.

Активну участь брали робітники у перегляді розцінок і норм виробітку. Всі норми спочатку готувалися нормувальним апаратом спільно з майстрами і техніками, а потім розглядалися комісіями по зарплаті цехів разом з стахановцями і ударниками. Так, на Київському заводі ім. Лепсе в перегляді норм взяло участь понад 90 стахановців, на ХТЗ — 1048²⁷. Після перегляду і затвердження нових норм і розцінок проводились виробничі наради, на яких обговорювались організаційно-технічні заходи, спрямовані на забезпечення виконання нових норм виробітку і дальше зростання продуктивності праці. Учасники цих нарад — робітники та інженери — вносили численні цінні пропозиції. Майже всі запропоновані робітниками організаційно-технічні заходи відзначалися економічністю і не потребували додаткових матеріальних витрат²⁸. Все це сприяло зростанню продуктивності праці й зарплати. Виріток на одного робітника в першому кварталі 1939 р. зріс порівняно з першим кварталом 1938 р. на 9,5%, поряд з цим середньомісячна зарплата робітника зросла до 320 крб. у березні 1939 р. проти 269 крб. у першому кварталі 1938 р.²⁹

Значним гальмом у боротьбі за підвищення продуктивності праці була плінність робочої сили. Прогульники і лігуни порушували нормальний ритм роботи фабрик і заводів, завдавали великих збитків виробництву. Тому важливим завданням робітничого класу була боротьба за зміцнення трудової дисципліни на підприємствах республіки.

Одноставним схваленням зустріч робітничий клас України Указ Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 р. «Про перехід на 8-годинний робочий день, на семиденний робочий тиждень і про заборону самовільного уходу робітників і службовців з підприємств і установ», що зміцнював трудову дисципліну і сприяв дальшому піднесенню продуктивності праці.

²¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 63, од. зб. 646, арк. 89.

²² Газ. «За металл», 5 листопада, 1939 р.

²³ Газ. «Черная металлургия», 24 квітня 1941 р.

²⁴ Газ. «Ильичевец», 6 вересня 1939 р.

²⁵ Газ. «Ильичевец», 28 січня 1940 р.

²⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2597, оп. 1, спр. 49, арк. 33.

²⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2596, оп. 1, спр. 99, арк. 4.

²⁸ Там же, арк. 6.

²⁹ Там же, ф. 2597, оп. 1, спр. 49, арк. 49.

Багатолюдні мітинги пройшли на багатьох підприємствах республіки. Так, металурги Дніпропетровська одностайно заявляли, що у цих заходах Радянського уряду відображені думки і воля всіх чесних трудівників великої соціалістичної Батьківщини, що вони невинно зміцнюватимуть виробничу дисципліну, дадуть країні тисячі тонн металу понад план. З винятковою активністю пройшов 7-тисячний мітинг на ХТЗ м. Орджонікідзе, робітники та інженерно-технічні працівники якого цілком підтримали заходи уряду, спрямовані на зміцнення трудової дисципліни і піднесення продуктивності праці³⁰.

Одностайно вітав Указ шахтарській Донбас. У відповідь на піклування Уряду гірники передових шахт № 18 тресту «Сніжнянантрацит» і № 12-13 тресту «Радянськ-вугілля» щодоби виконували план на 110—150%³¹.

Указ Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 р. і його реалізація були могутнім зняряддям у боротьбі за зміцнення трудової дисципліни. В кінці 1940 р. на багатьох заводах і фабриках прогули і самовільні уходи з роботи були майже ліквідовані, різко зменшилась плинність робочої сили. Так, якщо на початку 1940 р. у вугільній промисловості плинність робочої сили доходила до 30—35% списочного складу робітників, то у третьому кварталі 1940 р. вона становила лише 8% до списку. У свою чергу зміцнення трудової дисципліни сприяло підвищенню продуктивності праці. Місячна продуктивність одного робітника по забою загалом по комбінату «Донецьквугілля» з 71,9 т у травні 1940 р. зросла до 78,9 т у жовтні того ж року, а одного трудящого по експлуатації — відповідно збільшилась з 22,3 т до 24,6 т.³²

Активну участь брали робітники в контролі за охороною праці і технікою безпеки на підприємствах. Здійснювався він через профспілкові організації, громадських інспекторів. Створювались комісії охорони праці у завкомах, цехкомах. До справи контролю за виконанням трудового законодавства було залучено значний актив робітників і інженерно-технічних працівників. Лише на шахтах вугільного Донбасу на початку 1938 р. працювало понад 2250 громадських інспекторів праці³³. В усіх районах і на шахтах для них систематично організовувалися семінари.

Комісії по охороні праці та громадські інспектори проводили велику роботу по технічній безпеці на підприємствах республіки. На шахті № 18 тресту «Сніжнянантрацит» 32 громадських інспектори встановили суворий контроль за витратанням коштів, відлучених завкомом на ремонт шахти. Громадський контроль допоміг упорядкувати всі відкаточні і вентиляційні штреки, в результаті чого на шахті вдвоє зменшився травматизм.

Робітничий контроль діяв не тільки на підприємствах, а й виходив за їх межі, охоплюючи торговельні, будівельні та побутові установи. Створені на заводах і фабриках житлово-побутові комісії здійснювали контроль за будівництвом будинків і гуртожитків, роботою торговельних організацій, їдалень і буфетів. Так, у 1938 р. бригада робітничого контролю Кіровоградського заводу «Червона зірка», очолювана робітником т. Коваленком, допомогла своєчасно завершити будівництво 24-квартирного будинку³⁴. Бригади робітничого контролю при завкомі Харківського тракторного заводу в 1939—1940 рр. перевірили й упорядкували продаж хліба в районі, виявили і усунули порушення правил торгівлі³⁵.

Проте діяльність робітничого контролю в період культу особи була значно обмежена. Раніше існуюча система, яка передбачала поєднання партійного і державного контролю, була замінена бюрократичним контрольним апаратом, відірваним від мас. Сталін відмовився від лєнінського принципу про залучення широких мас трудящих до роботи в органах контролю. Саме 1940 р. було ухвалене Положення про Народний Комісаріат Державного контролю, в якому і не згадувалось про участь трудящих у відповідних органах. Як зазначав М. С. Хрущов, «Ідея контролю в її лєнінському розумінні виявилась несумісною з ідеологією культу особи»³⁶.

Важливе значення для посилення ролі робітничого класу в господарському будівництві й управлінні виробництвом мали виробничі наради. Так, на ряді шахт Криворізьжя такі наради відіграли значну роль у мобілізації внутрішніх резервів, поліпшенні організації праці й виробництва. Завдяки реалізації пропозицій виробничих нарад про скорочення штатних нормативів там була досягнута економія майже 2 млн. крб. На Криворізькій шахті ім. Кірова після впровадження раціоналізатор-

³⁰ Газ. «Соціалістична Харківщина», 27 червня 1940 р.

³¹ Газ. «Соціалістический Донбасс», 5 серпня 1940 р.

³² Партійний архів Донецької області, ф. 326, оп. 1, од. зб. 622, арк. 9—10.

³³ Газ. «Труд», 27 березня 1938 р.

³⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2597, оп. 1, спр. 49, арк. 83.

³⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2596, оп. 1, спр. 79, арк. 38.

³⁶ М. С. Хрущов. Розвиток економіки СРСР і партійне керівництво народним господарством. Доповідь на Пленумі ЦК КПРС 14 листопада 1962 року, К., 1962, стор. 91.

ських пропозицій виробничих нарад набагато поліпшилась робота електровозів, виробничі завдання успішно виконувались меншим числом робітників³⁷. Однак, загалом в кінці тридцятих років на більшості підприємств і новобудов республіки виробничі наради працювали незадовільно. Партійні й профспілкові органи неодноразово ставили питання про необхідність налагодження цієї справи. Так, XI Пленум ВЦРПС (1941 р.) змушений був визнати незадовільне керівництво профспілковими організаціями роботою виробничих нарад, які проводяться нерегулярно, а на їх обговорення не ставляться конкретні питання виробництва³⁸.

Творчу ініціативу і політичну активність робітничого класу значною мірою гальмували недоліки у діяльності професійних спілок, зокрема канцелярсько-бюрократичні методи в роботі. Послабилась їх виробнича, а також політико-виховна робота серед робітничого класу. Замість того, щоб мобілізувати трудячі маси на виконання і перевиконання державних планів, на широке розгортання соціалістичного змагання, деякі профспілкові органи культивували різні «звернення», парадні договори та декларації. На XV з'їзді КП України відзначалося, що деякі профспілкові організації, приділяючи увагу окремим рекордам, недостатньо, а часом і погано, займалися популяризацією передового досвіду, не домагалися загального підвищення продуктивності праці.

Багато профспілкових організацій незадовільно керували рухом новаторів виробництва, обмежували свою роль укладанням договорів. Перевіркою ж виконання цих договорів, а головне, наданням практичної допомоги стахановцям, вони майже не займалися³⁹.

Елементи формалізму в керівництві соціалістичним змаганням й іншими формами політичної і трудової активності робітничого класу негативно відбивалися на авторитеті профспілок. XIV і XV з'їзди Комуністичної партії України відзначили необхідність поліпшення роботи професійних спілок, зобов'язали партійні організації посилити керівництво ними.

Послідовне розширення масштабів участі робітничих мас в управлінні й удосконаленні виробництва є закономірністю соціалістичного будівництва. Однак породжені культом особи порушення соціалістичної законності і масові репресії завдали серйозної шкоди соціалістичному будівництву, гальмували зростання політичної і трудової активності робітничого класу. З партії безпідставно виключали сотні робітників-новаторів, які самовіддано працювали на благо соціалістичної Батьківщини. Багато робітників стали жертвами необгрунтованих репресій. На Харківському тракторному заводі пройдисвіт Крітінін подав близько 100 наклепницьких заяв, обвинувачуючи чесних робітників у шкідництві й шпигунстві. Подібні факти були і на багатьох інших промислових підприємствах республіки⁴⁰. Шкідливі наслідки культу особи Сталіна виявилися і в багатьох інших питаннях.

І хоч ці недоліки, спричинені культом особи, гальмували розгортання творчої ініціативи робітників, заважали поліпшенню організації праці і виробництва, робітничий клас під керівництвом Комуністичної партії досяг значних успіхів у всіх галузях промисловості.

Відзначені недоліки не могли стримати піднесення творчої ініціативи робітничого класу, підірвати його впевненість у перевазі комунізму, перешкодити активній участі в усіх сферах господарського будівництва. У передвоєнні роки з особливою ясністю підтвердилися слова В. І. Леніна, що робітники і селяни навчаються керувати виробництвом. Незважаючи на перешкоди, викликані обстановкою культу особи, у 1937—1941 рр. робітничий клас України, як і всього Радянського Союзу, вніс серйозний вклад у соціалістичне будівництво.

С. М. СИРЦОВА

КОМУНА В СЕЛІ МИКІТИНЦЯХ

1932 рік для буржуазно-поміщицької Польщі, зокрема й західноукраїнських земель, був роком дальшого посилення економічної кризи, загострення класової боротьби. Загнана в підпілля Комуністична партія Західної України зміцнювала зв'язки з робітничими і селянськими масами, зростала її роль як керівника і організатора революційного руху. Підтвердженням цього є факт організації в 1932 р. комун в

³⁷ А. Минский. Активизировать работу производственных совещаний на предприятиях черной металлургии, журн. «В помощь фабрично-заводским и местным комитетам», 1940, № 14, стор. 24.

³⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2597, оп. 1, спр. 62, арк. 49.

³⁹ Газ. «Комунист», 16 травня 1940 р.

⁴⁰ Газ. «Вісті», 30 січня 1938 р.

с. Микитинцях (Косівський район, Івано-Франківська обл.), факт існування якої підтверджується матеріалами Івано-Франківського обласного державного архіву. Так, в листі Станіславського воеводи Ягодзінського Міністерству внутрішніх справ Польщі від 19 серпня 1932 р. вказується, що «в гміні Микитинці... комуністична робота зайшла так далеко, що на заклик керівника «Сельробу» якогось Василя Маковійчука кілька осіб добровільно погодилися до ведення колективного господарства, віддали до колективу власне майно...»².

Зустрівши в архіві таку згадку, я виїхав у с. Микитинці. Односельчани підтвердили цей факт, але комунарів уже не лишилось. Комунар В. Д. Маковійчук живе в м. Коломиї і працює столяром міськпромкомбінату. Про нього як про засновника комуні є згадка в архівному документі. Але Маковійчук стверджує, що організатором комуні був не він, а Ф. П. Карп'як. Використовую спогоди В. Д. Маковійчука, записані мною в 1963 р.

В с. Микитинцях підпілля організація КПЗУ була заснована в 1929 р. Федором Пантелеймоновичем Карп'яком, першими її членами були В. А. Козлан, його дружина М. Ф. Козлан, І. Табахарник та інші. Під керівництвом партійної організації в селі була створена комсомольська організація, секретарем якої став Ю. Д. Маковійчук. Комуністи і комсомольці села проводили широку роз'яснювальну роботу, поширюючи революційні ідеї, газети та літературу Радянської України, розкриваючи справжню суть колоніальної політики панської Польщі, вказуючи на причини тих злиднів, у яких жило західноукраїнське селянство, організовували відзначення всіх революційних свят.

В кінці травня 1932 р. Ф. П. Карп'яком була організована в селі комуна. До неї ввійшли бідняки І. Т. Підлительчук, В. Д. Маковійчук, В. Ю. Пліхтяк, Ю. Д. Маковійчук. Комунари мали разом 8,9 га землі і 4 корови, коней не було.

Поля були засіяні ще до заснування комуні, а обробляти їх почали спільно. Між усіма комунарками встановились дружні, товариські відносини, усі чесно працювали, разом виходили в поле, разом обідали. З поля поверталися з піснями. Три сім'ї жили в одному будинку, а дві — в іншому, бо не було такого приміщення, щоб усі могли розміститися.

В колективній праці минало літо. Почалися жнива. Урожай планували поділити на кількість людей, що входили в комуно, не враховуючи величини усупільнених ділянок землі.

Через деякий час польські власті дізналися про комуно і встановили за нею нагляд. У жовтні 1932 р. був арештований комунар В. Ю. Пліхтяк. Організатор комуни Ф. П. Карп'як пішов у підпілля, інші комунари змушені були ховатися. Комуно припинила своє існування, але вона зробила великий вплив на всіх бідняків не тільки с. Микитинців, а й сусідніх сіл.

З даного окремого факту бачимо, який революціонізуючий вплив справляло будівництво соціалізму в Радянській Україні на західноукраїнського селянина, що був у ярмі панської Польщі. Передові борці за людське щастя прагнули перейняти, наслідувати приклад вільного радянського народу. В умовах жорстокого польсько-панського терору і такий почин прирівнювався до великого подвигу. Старожили і сьогодні розповідають про комуно 1932 р.

В. Ю. ТВЕРДОХЛІБ

До історії міст і сіл РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

НОВИЙ РОЗДОЛ

За 25 років Радянської влади західноукраїнські землі перетворилися в справді індустріальний край. Невпізнаними стали старі міста й містечка, вирости нові. Історія виникнення Нового Роздола — селища міського типу Миколаївської міськради на Львівщині — є визначною подією в процесі дальшого промислового розвитку порівняно молодих радянських західних областей України і тісно пов'язана з бурхливим розвитком хімічної промисловості країни.

У 1950 р. геологи об'єднання «Укргаз» виявили на великій площі біля давнішого селища Роздол пласт інтенсивно осіреного вапняку. Цим відкриттям у березні — квітні 1951 р. зайнялась надіслана урядом спеціальна кваліфікаційна комісія, яка провела відповідні роботи і виявила в районі Роздола потужне родовище самородної сірки з сприятливими умовами для експлуатації. Там розгорнулось будівництво сірчаного комбінату. Для проведення будівельно-монтажних робіт у квітні 1953 р. створено спеціальну підрядну організацію — Роздольський будівельно-монтажний трест, який уже в травні 1953 р. розпочав будівництво перших збірних будинків і допоміжних об'єктів.

Будівництво комбінату стало однією з найвідповідальніших будов хімічної промисловості країни і було під постійною увагою уряду. Велику допомогу надали колективи підприємств майже всіх союзних республік.

18 вересня 1958 р. монтажники спільно з експлуатаційниками розпочали робоче випробування першого вузла комбінату.

На будівництві головного підприємства селища панувало небачене трудове піднесення. Широко розгорнулись соціалістичне змагання і новаторський рух, спрямовані на дострокове виконання завдань партії та уряду і здешевлення будівельно-монтажних робіт. Особливо напружено працювали новороздольські хіміки напередодні Жовтневих свят 1958 р. Вони дотримали слова і до 41-х роковин Великого Жовтня дали країні сірку. О другій годині ночі 4 листопада зміна, очолювана молодим інженером В. Шестак, разом з будівельниками, монтажниками і науковими співробітниками Московського інституту гірничохімічної сировини видала країні перші тонни сірки. 28 грудня трудівники комбінату урочисто відправили перший великогового ешелон сірки.

Новороздольський гірничохімічний комбінат — це нове сучасне підприємство, покликане внести значний вклад у розвиток вітчизняної хімічної промисловості.

Зараз у Новому Роздолі діють Державний гірничохімічний комбінат, Комбінат будівельних матеріалів, Монтажно-будівельний трест, Спеціалізоване монтажне управління, Автомобільне об'єднання.

Основна промислова продукція селища — природна сірка, яку відвантажують майже всім союзним республікам, а також на світовий ринок.

На підприємствах Нового Роздола рух бригад і ударників комуністичної праці став масовим. У 1963 р. це почесне звання завоювали десять цехів, 58 змін, бригад і екіпажів. Кожен третій працівник є членом колективу комуністичної праці. Колектив комбінату бореться за звання підприємства комуністичної праці.

В ході змагання за це високе й почесне звання комбінат неодноразово займав перші місця серед підприємств хімічної промисловості раднаргоспу й республіки з присудженням перехідного Червоного Прапора Ради Міністрів УРСР і Української Республіканської Ради профспілок, Львівського раднаргоспу і Облпрофради.

В ході соціалістичного змагання на комбінаті виникли цінні патріотичні починання. Ініціативу — достроково освоїти проектну потужність підприємства — колектив успішно провів у життя, і, взявши зобов'язання зробити це за три роки, достроково ввів проектну потужність комбінату за 2,5 замість п'яти років за проектом. Колектив комбінату виступив також ініціатором подвоєння проектної потужності в семиріччі. Це зобов'язання, схвалене ЦК КПРС і Радою Міністрів СРСР, трудящі успішно виконують. Внаслідок цих та багатьох інших починань уже в серпні 1963 р. комбінат виконав семирічний план виробництва сірки, передбачений проектними завданнями, значно підвищивши продуктивність праці. Народне господарство країни одержало

додатково сотні тисяч тонн природної сірки із зниженням її собівартості більш як у три рази, а держава — мільйони карбованців надпланового прибутку. Продукція комбінату стала найдешевшою в країні і Європі.

На комбінаті підтримано почин колективів луганських підприємств про розгортання руху за українську годину, трудівників хімічної та нафтопереробної промисловості Горьківської області — за дострокове виконання будівельних робіт по освоєнню та розширенню потужностей та багато ін. Велику допомогу роботі комбінату подають діючий тут філіал науково-дослідної лабораторії Московського інституту гірничохімічної сировини, науково-дослідний цех та центральна заводська лабораторія.

Провідну роль у будівництві, виробництві комбінату та селища відіграли комуністи Нового Роздола. Вперше партійна організація в селищі була створена в травні 1953 р. із 11 комуністів. Через десять років число комуністів зросло до 435 чоловік, з них 312 — працівники гірничохімічного комбінату.

Під керівництвом партійних організацій успішно працюють створені в травні 1953 р. профспілкова та комсомольська організації. В червні 1963 р. в Новому Роздолі налічувалося 6 комсомольських організацій з 1050 комсомольцями, з яких 760 — працюють на гірничохімічному комбінаті.

Протягом 1953—1963 рр. партійна, профспілкова і комсомольська організації, постійно зростаючи та удосконалюючи форми організаційної роботи, зуміли підготувати кваліфіковані кадри для комбінату, організувати соціалістичне змагання за звання бригад і ударників комуністичної праці, за достроковий пуск комбінату, освоєння родовища сірки і проектних потужностей технологічних цехів. З ініціативи комуністів колектив комбінату разом з іншими підприємствами Нового Роздола систематично допомагає колгоспам району.

В ході розгортання будівництва населення селища поступово зростало. Так, якщо в 1959 р. у селищі було 2761 чоловік, то в 1963 р. вже 8575 чоловік жителів. Серед трудівників селища українці становлять 80%, росіяни — 15%, представники інших національностей — 5%. З числа жителів мають освіту: вищу — 780 чоловік, середню — 3890, незакінчену середню — 1975, решта — початкову. В 1963 р. навчалось у середніх спеціальних навчальних закладах 398 чоловік, у вузах — 197, аспірантурі — 5.

Новий Роздол — сучасне благоустроєне селище — не припиняє будівництва. Громадські та комунальні будинки споруджуються за типовими проектами. На початку 1963 р. в Новому Роздолі було 68 багатоповерхових будинків загальною площею 68,9 тис. кв. м. Новою частиною селища є ділянка індивідуальних забудовників з 120 власними будинками-особняками.

Між промисловими об'єктами та селищем посаджено парк на 35 га та споруджено водосховище.

Партійна організація селища стала організатором благоустрою Нового Роздола, зокрема пляжу на озері, посадки дерев та квітів, будівництва стадіону, спортмайданчиків і впорядкування території комбінату.

З 6 липня 1957 р. почала виходити багатотиражна газета «Радянський хімік» — орган партійної і профспілкової організацій та дирекції Роздольського сірчаного комбінату.

В селищі працює типова (на 860 місць) середня загальноосвітня трудова політехнічна школа з виробничим навчанням, філіал Львівського електромеханічного технікуму, семирічна музична школа на громадських засадах, дитячий садок та ясла, школа робітничої молоді, клуб з стаціонарною кіноустановкою, університет технічного прогресу і культури, бібліотека для дорослих і дітей, яка має понад 9 тис. книг. У 1964 р. завершується будівництво триповерхового Палацу культури на 800 місць з кінозалом, спортзалом, бібліотекою та іншими приміщеннями. Гуртки художньої самодіяльності беруть активну участь у районних та обласних оглядах художньої самодіяльності. В червні 1963 р. капела бандуристів комбінату виступала на республіканському огляді в м. Києві.

Поштове відділення, телеграф, автоматична телефонна станція, радіотрансляційна мережа, — все це до послуг мешканців селища.

В селищі працює лікарня з родильним відділенням, поліклініка, медпункти, лазня, пральня, 4 перукарні, ательє мод, ремонтні кравецька та взуттєва майстерні, 10 магазинів продовольчих, промислових та господарчих товарів, аптека, домова кухня, дві їдальні та ін.

На будівництві комбінату вирости чудові люди, які своєю самовідданою працею завоювали любов і шану в країні і Указом Президії Верховної Ради СРСР від 16 жовтня 1963 р. нагороджені орденами й медалями: орденом Леніна — 7 чоловік, орденом Трудового Червоного Прапора — 9, орденом «Знак пошани» — 19, медалями — 40 чоловік. Високи урядові нагороди цим борцям за семирічку урочисто вручив 31 жовтня 1963 р. перший секретар ЦК КП України П. Ю. Шелест, який відвіч в минулому році відвідав Новий Роздол, високо оцінив працю хіміків і будівельників, побажав їм ще більших успіхів, дав цінні вказівки й поради.

Схвальну оцінку одержав колектив комбінату в листі ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про збільшення виробництва мінеральних добрив і хімічних засобів захисту рослин для підвищення врожайності зернових та інших сільськогосподарських культур» від 6 жовтня 1963 р.

Трудівники одного з наймолодших робітничих селищ Львівщини самовіддано працюють над виконанням нових завдань, поставлених партією і урядом,— достроково завершити будівництво нової черги комбінату і освоїти проектні потужності. Славний колектив новороздольських хіміків і будівельників успішно виконає ці завдання.

М. К. ІВАСЮТА

СКОМОРОХИ

В чудовій, мальовничій місцевості на високому правому березі Західного Бугу розкинулось одне з найстаріших сіл Львівщини— Скоморохи, заснування якого народні перекази пов'язують з переходом на осіле життя великої групи співців-скоморохів, що їх із запровадженням в кінці Х ст. християнства на Русі почала переслідувати церква. Недалеко від села залишилися сліди старовинного городища. Вважають, що це було «княже місто Прилука», розкопками якого, на жаль, досі ніхто не займався.

В історичних документах Скоморохи згадуються вперше наприкінці XIV ст.: католицький чернечий орден домініканців 1394 р. «зафундував» у місті Белзі костюл, до якого було приписане і село Скоморохи¹. Докладні дані про село знаходимо в «люстрації» королівщин, проведеної у 1564—1565 рр. Частина селян уже тоді була переведена шляхтою з натуральної на грошову ренту. Панщина доходила до чотирьох—п'яти днів на тиждень. Експлуатація селян посилювалася різними повинностями: королівськими, старостинськими, замковими. В селі було створено фільварок, у якому працювали кріпаки. Скоморошські селяни брали активну участь у визвольній війні українського народу. Так, восени 1648 р. під керівництвом свого ватажка Варениці, спираючись на ремісників, вони розгромили загони шляхти і зайняли м. Сокаль².

В кінці XVIII ст. Галичина потрапила під владу австрійських баронів. І хоч селом володів «свій» український магнат Дзедушинський, він різними махінаціями зумів відібрати в селян найкращі землі, в результаті чого на кінець XIX ст. 50% скоморошців були малоземельними і безземельними.

Статистичні дані за 1890 р. свідчать, що в Скоморохах малоземельні (до 3-х гектарів землі) та батраки («комірники» та «халупники», тобто ті, що жили в чужих хатах або мали тільки хату) становили майже 80% від усього населення³. Лише в 1895 р. було відкрито однокласну школу. Зате на селянські гроші тоді ж було споруджено уніатську церкву. Більшість селян стали робітниками цегельні й спиртового заводу.

Тяжкі часи пережило село в роки першої світової війни. 29 серпня 1914 р. австрійський військово-польовий суд у Скоморохах засудив 25 селян до повішення, 46 селян були відправлені до концентраційного табору в Талергоф⁴. Провиною цих нещасних було доброзичливе ставлення до Росії. Влітку 1915 р. російські війська відступили з Галичини. Не бажаючи знову потрапити в пазури австрійських жандармів-катів та їх прислужників, скоморошці разом з російською армією евакуювалися на схід. Кілька молодих скоморошців, що евакуювалися на Урал, стали добровольцями чапаєвської дивізії. Після закінчення громадянської війни дехто з евакуйованих повернувся в своє рідне село, а багато з них стали радянськими громадянами.

Ось доля одного з тих, хто восени 1915 р., залишивши рідне село Скоморохи, разом з своїми односельчанами евакуювався на схід. Йосипу Захаровичу Штокалу було тоді лише 15 років. Після Жовтневої революції він став радянським громадянином, вчився на робітфаци, потім в університеті. Нині Й. З. Штокало академік Академії наук УРСР, але Йосип Захарович не пориває зв'язків з земляками.

За часів панської Польщі село обсіли колоністи-осадники і загарбали найкращі землі. Підприємець Шафранський відкрив у селі ще одну цегельню, робітники якої в червні 1939 р. застрайкували, вимагаючи підвищення заробітної платні, покращення умов праці⁵.

17 вересня 1939 р. над Скоморохами пролетіли радянські літаки, несучи на своїх крилах звістку про визволення західноукраїнських земель від іноземного па-

¹ В г. Sokalski. Powiat Sokalski, Lwów, 1899, стор. 429.

² «Жерела до історії України-Русі», т. IV, стор. 291, 339.

³ В г. Sokalski. Назв. праця, стор. 84.

⁴ Історія Української РСР, т. 1, стор. 751.

⁵ Державний архів Львівської області, ф. 1, оп. 51, спр. 1603, стор. 30.

ування. В селі почало налагоджуватись нове життя. 27 вересня 1939 р. відбулися загальні збори селян, які обрали тимчасове сільське управління. на чолі з бідняками М. М. Пінковським, І. С. Радзінським, Є. О. Барапом, Г. П. Антосюком.

Тимчасове управління взяло на облік майно, реманент та землю поміщиків. В селі було створено добровільну народну охорону, відкрито семирічну школу, клуб, бібліотеку. Велику допомогу селянам у налагодженні господарського і культурного життя подали прикордонники 13-ї застави.

Восени 1940 р. бідняки й середняки села першими в Сокальському районі об'єдналися в сільськогосподарську артіль. Та не довелось скоморошським колгоспникам зібрати врожай. На світанку 22 червня 1941 р. з-за Бугу на радянську землю посунули полчища німецьких фашистів. Мужньо стали на захист Вітчизни прикордонники 13-ї застави. Оточені ворогами, вони протягом тринадцяти днів вели нерівний бій. Ризикуючи своїм життям, скоморощі вночі доставляли на заставу харчі, воду, медикаменти. До останнього подиху боролися воїни. Начальнику застави лейтенанту О. Лопатіну Радянський Уряд посмертно присвоїв звання Героя Радянського Союзу.

19 липня 1944 р. війська 1-го Українського фронту визволили Сокаль і Скоморохи від німецько-фашистських загарбників. Навесні 1946 р. в Скоморохах було відновлено колгосп, створено первинну партійну організацію, навколо якої почав зростати сільський актив. У 1947 р. артіль мала 23 коней, 4 жнивarki, 9 возів, 2 сівалки, 15 плугів. Перший рік господарювання приніс хороші успіхи. Незважаючи на те, що куркулі та їх підспівувачі — українсько-буржуазні націоналісти вели проти колгоспу посилену агітацію, восени 1948 р. було завершено суцільну колективізацію села.

Завдяки піднесенню економіки артілі тут вперше в Сокальському районі було запроваджено додаткову оплату за перевиконання планових завдань по врожайності. Ланка У. Д. Баштик виростила в 1948 р. по 32 ц жита з га на площі 20 га. Радянський Уряд високо оцінив успіхи скоморошських хліборобів. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 6 серпня 1949 р. У. Д. Баштик було присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Члени її ланки нагороджені орденами і медалями.

У відповідь на високу нагороду скоморощі подвоїли свої трудові зусилля. За високої врожайі жита, пшениці, цукрових буряків та картоплі Указом Президії Верховної Ради СРСР від 30 серпня 1950 р. знову було нагороджено орденами та медалями групу колгоспників.

На тваринницьких фермах артілі понад тисяча голів великої рогатої худоби, 1500 свиней. Колгосп має 10 тракторів, 3 комбайни, 11 автомашин. В господарстві працює 25 електродвигунів. За рік артіль споживає 150 тис. кіловат-годин електроенергії.

За роки колгоспного господарювання змінилося обличчя старовинного українського села Скоморохи: воно помолоділо, розрослося. Тут збудовано понад 120 нових хат, працює клуб, бібліотека, фельдшерський пункт, відкрито ясла, функціонує стаціонарна кіностановка. Село повністю радіофіковано.

В день відкриття обеліска героям-прикордонникам колгоспники на мітингу виішила перейменувати артіль, назвавши її іменем начальника застави Лопатіна.

В Скоморохах відкрито музей-кімнату 13-ї прикордонної застави, яку часто відвідують туристи різних областей нашої країни.

Я. Я. БІЛІЧЕНКО

З ДОСВІДУ НАПИСАННЯ ІСТОРІЇ СЕЛА ФУРСИ

Коли понад одинадцять років тому я, працюючи вчителем історії, почав займатись розшуками матеріалів з минулого села, збором археологічних пам'яток, я навіть не уявляв собі, що незабаром буде досліджена вся історія Фурсів Білоцерківського району на Київщині від заснування першими поселенцями до наших днів і що практичним результатом цього буде створення сільського народного музею.

Все це було досягнуто систематичною, наполегливою працею жителів села, більшості учнів школи, членів історичного гуртка, який постійно працює в сільській середній школі уже дванадцятий рік. Спочатку разом з учнями ми збирали серед жителів села пам'ятки давнини: знаряддя праці, речі домашнього вжитку, вишивки, старовинні книги, фотографії, монети, паперові гроші та інше. Ця робота не припиняється і досі.

Збір матеріалів для безпосереднього написання історії села ми розпочали з опитування свідків історичних подій та з виявлення і накопичення речових пам'яток. Поіівняно легко добули дані про учасників російсько-японської війни і оборони Порт-Артура, про георгієвських кавалерів — учасників першої світової війни. Важче було відшукувати фотографії дореволюційних випусків Фурсянської школи. Довелося чимало

працювати над виявленням борців за Радянську владу в Фурсах: перших голів і членів ревкому, комітету незможних селян, організаторів сільського комсомольського осередку, товариства по спільному обробітку землі, колгоспу тощо. Свідків і учасників цих подій було багато, і деякі з них відразу давали достовірні відомості. Однак, у перші роки Радянської влади діяльність ревкомів і комнезамів тісно перепліталася, тому, дехто плував ці органи. Доводилося один і той самий факт перевіряти в кількох десятках чоловік, щоб не допустити неточності.

Свідчення очевидців історичних подій оформляли двома шляхами. 1. Запрошували на засідання історичного гуртка та на тематичні історичні вечори учасників громадянської війни, членів комнезаму і ревкому, перших комсомольців, колгоспників учасників і партизанів Великої Вітчизняної війни, і їх розповіді вносили до спеціального альбому «Пам'ятні зустрічі». 2. Збирали письмові спогади учасників історичних подій, завіряючи їх підписи в сільській Раді. Деяких товаришів тепер уже немає в живих, але їх спогади про славні історичні події зберігаються в музеї як документи.

Протягом 1952—1963 років ми зібрали значний матеріал про наше село із преси—місцевої, обласної і центральної. А в 1963 році, коли розгорнулася робота по створенню на громадських засадах 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР», ми завершили наші багаторічні зусилля по вивченню історії свого села збором матеріалів з архівів та наукових бібліотек м. Києва. Це, зокрема, дало можливість остаточно перевірити відомості, одержані від учасників історичних подій.

Дуже складним в краєзнавчому дослідженні є питання про те, як виникла назва населеного пункту. Адже вона могла змінюватись неодноразово. Так, назва нашого села мінялася кілька разів, крім Фурсів воно іменувалося Тартаком, Кам'янкою (за назвою річки, на якій розташоване), Хутором на Кам'янці, Чмирівкою. Щоб встановити це, я використав різноманітні матеріали з архівів та бібліотек¹, досліджуючи питання «з кінця» до сивої давнини. Згадаю вище архівні матеріали містять важливі відомості не лише про назви населених пунктів. В люстраціях вміщені дані про кількість дворів у селах, соціальний склад населення і його заняття та повинності, в ревізьких сказках — про рекрутські набори, збіглих кріпаків («в бегах»), віддання непокірних у поліцію та заслання їх в Сибір. Статистичні дані про населення і кількість жителів чоловічої і жіночої статі в XIX і на початку XX ст., крім того, можна знайти в церковних відомостях², а також в опублікованих статистичних збірниках та працях з історії³.

Дані про панське землеволодіння і власність орендарів на початку XX ст. містять щорічні статистичні збірники «Весь Юго-Западный край» за редакцією Н. П. Струве, які є в Історичній бібліотеці УРСР, Центральному державному історичному архіву УРСР та в інших місцях. Але найбільш цікаві статистичні відомості про дореволюційне село містить збірник «Итоги переписи скота у сільського крест'янського населення Киевской губернии в 1912 году», в якому наведено дані по категорія господарств — як тих, що не мають землі зовсім, так і тих, що володіють від 1 до 12 десятин (по кожній земельній групі зокрема).

В Державній публічній бібліотеці Академії наук УРСР дістали статистичні відомості про населені пункти за 1924 і 1926 роки, в Київському обласному державному архіві — дані Всесоюзного перепису населення, проведеного в 1939 році. Відомості пізнішого часу містяться в районних архівах, сільських Радах та бухгалтеріях колгоспів.

Матеріали з історії села Фурсів використовувались у лекціях, читаних в сільському клубі, для трудівників тваринницьких ферм колгоспу, для шкільної молоді. Вони широко застосовуються у навчальній і виховній роботі на уроках історії і в позакласний час. У місцевій пресі ми виступили з рядом статей по цьому питанню. Знання минулого допомагає будівникам комунізму краще оцінювати сучасне, впевнено дивитись у майбутнє.

П. С. ДИШЛЕВИЙ

¹ «Алфавитный список населенных мест Киевской губернии», Издание Киевского губернского статистического комитета, за 1885 і 1895 рр. «Архив Юго-Западной России», ч. VII, т. III. Люстрация староств Киевского воеводства и повета, 1765 года;

² ЦДІА УРСР, ф. 127, оп. 1009, № 47.

³ «Описание селений Киевской губернии в пожарном отношении», Киев, 1915; «Свод некоторых данных по статистическому описанию Киевской губернии», Киев, 1912; Л. Похилевич. Роспись землевладения в уездах Киевской губернии, Киев, 1883.

На допомогу ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

ВИКОРИСТАННЯ МІСЦЕВОГО МАТЕРІАЛУ НА УРОКАХ СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА

Під час вивчення суспільствознавства у великій пригоді стає краєзнавчий матеріал, який конкретизує положення підручника, робить уроки емоціональнішими, насиченими цінними фактами, близькими і зрозумілими кожному учневі. Адже будь-який населений пункт має свої революційні й трудові традиції.

Спробуємо показати це на прикладі м. Кадіївки — батьківщини багатьох трудових починань. Тут, на шахті «Центральна-Ірміпо», 31 серпня 1935 р. виник всенародний рух за підвищення продуктивності праці, що ввійшов в історію під назвою стахановського руху. В Голубівському районі міста на шахті № 22-6 ім. Кірова з 1937—1938 рр. гірники розробили і впровадили вперше в Радянському Союзі графік циклічності.

Естафета шахтарських справ на вугільних підприємствах Кадіївки стала хорошою традицією. Виховання нових поколінь гірників на трудових традиціях — велика гурбота партійних, радянських, профспілкових, комсомольських організацій промислової Кадіївки. Успішну роботу в цьому напрямі провадить на уроках суспільствознавства вчителька школи № 12 м. Кадіївки А. М. Савченко, яка вже понад 25 років викладає в шахтарському місті, добре знає його історію, революційні й трудові традиції, спілкується з передовиками і новаторами підприємств, бере активну участь у громадському житті міста.

Пристаючи до вивчення суспільствознавства, А. М. Савченко встановила тісний зв'язок з колективами шахт ім. XXII з'їзду КПРС, № 4—2-біс, «Полога», Ірмінського заводу «Гідроустаткування», де старшокласники проходили виробничу практику. Тут вчителька і учні вивчали конкретну економіку, продукцію, що випускали підприємства, зустрічалися з шахтарями, знайомилися з їх трудовою діяльністю, життям, побутом, культурою тощо.

Під час вивчення теми «Праця і розподіл» було організовано екскурсію на шахту ім. XXII з'їзду КПРС. Колишній робітник цієї шахти, нині пенсіонер П. Феденко, для протиставлення, змалювавши картину жахливих умов праці гірників у дореволюційний час, розповів учням, що тепер застосовується багато різних машин, приладів, які полегшують працю шахтарів, зберігають їх здоров'я.

При вивченні планування учні ознайомилися з постановкою його на шахті ім. XXII з'їзду КПРС і заводі «Гідроустаткування». На уроці-семінарі вони конкретніше з'ясували роль плану в роботі підприємства, процес складання його і т. д.

Значну допомогу учням у з'ясуванні окремих питань життя підприємства подають виробничники. Так, під час бесіди з учнями начальник відділу технічного контролю заводу «Гідрообладнання» на конкретних прикладах показав, як колектив підприємства бореться за економію державних коштів, підвищення продуктивності праці шляхом удосконалення технології виробництва, впровадження раціоналізаторських пропозицій і винаходів.

У підручнику суспільствознавства говориться, що за роки Радянської влади промислове виробництво СРСР збільшилось порівняно з 1913 р. в 44 рази. Конкретизувати таке бурхливе зростання промисловості допоміг учням місцевий матеріал. Лише в Ірміно після Великої Вітчизняної війни було збудовано шахту «Полога», завод «Гідроустаткування», залізобетонний завод, найкращу в Радянському Союзі Ново-Ірмінську центральну збагачувальну фабрику, прокатну базу, два нових будинки середніх шкіл, медичне містечко Кадіївки, яке стало обласним центром лікування кістково-туберкульозних хворих, а також близько тисячі житлових будинків.

При вивченні теми «Трудові стосунки» було проведено урок-бесіду, під час якого один з працівників шахтного комітету профспілки ознайомив учнів з умовами прийому і звільнення з роботи на шахті, з колективним договором робітників з адміністрацією. Крім того, учні були присутні на засіданнях комісії, на яких розглядалися трудові суперечки, розподіл суспільних фондів тощо. На конкретних прикладах

одинадцятикласникам показали роль профспілок на виробництві, піклування Радянської влади, профспілок про робітників.

Вивчаючи механізацію і автоматизацію виробництва, учні на заводі «Гідростаткування» ознайомились з відповідними процесами роботи. Для полегшення умов праці шахтарів на цьому підприємстві виготовляються гідромонітори для спушування породи, просочувальні насоси для зволоження вугільного масиву в шахтах, автоматичні стопори для затримування і дозування вагонів у кліті та багато іншого механічного і автоматичного устаткування.

В процесі ознайомлення з життям підприємств учні побачили, яку важливу роль на шахтах і заводах відіграють ударники і члени бригад комуністичної праці. Вони не тільки добиваються високих трудових показників, а й подають приклад у сімейному житті і побуті, в громадській роботі і т. д.

Працюючи агітаторами в період підготовки до виборів у Верховну Раду УРСР і місцеві Ради, учні на практиці побачили, чому наша радянська виборча система є найдемократичнішою в світі, які великі права і священні обов'язки громадянина Радянського Союзу. Це допомогло учням конкретизувати багато питань суспільствознавства.

Досвідчений педагог часто організовувала зустрічі учнів на уроках і в позачасний час із знатними людьми міста, які допомагали учням пов'язувати теоретичні положення суспільствознавства з життям, практикою комуністичного будівництва, навчали випускників школи самостійно розбиратися в питаннях праці, культури, побуту.

Вивчаючи суспільствознавство, одинадцятикласники навчилися збирати і опрацьовувати місцевий матеріал, робити на уроках повідомлення, зокрема за відомостями, вміщуваними на сторінках міської газети «Кадиевский рабочий», багатотиражки шахти ім. XXII з'їзду КПРС «Строитель коммунизма».

Учні, які вивчають суспільствознавство, глибоко цікавляться не тільки минулим і сучасним Ірміно, а й його майбутнім. На основі матеріалів, зібраних з різних цілком достовірних джерел, учні здійснюють захоплюючі екскурсії в майбутнє. Так, вони наочно можуть уявити, якою буде, наприклад, шахта ім. XXII з'їзду КПРС у 1970 р. На поверхні не буде людей в касках і забруднених спецв'язках, і вентилятори головного провітрювання, і водовідливними машинами керуватимуть автомати. На кілометровій глибині працюватимуть потужні вугільні комбайни. Штучні холодильні установки створюють тут найсприятливіші умови для роботи. Екскурсії в майбутнє, що їх здійснюють учні при вивченні суспільствознавства,— цікава форма використання місцевого матеріалу.

Вчителька А. М. Савченко проводить також екскурсії випускників до музею В. І. Леніна при шахті ім. Ілліча в Кадіївці, в краєзнавчий музей, цікаві походи на новобудови, нові підприємства.

Виховання і навчання випускників середньої школи з широким використанням місцевого матеріалу на уроках суспільствознавства значною мірою сприяє підвищенню ефективності педагогічного процесу.

І. А. МАНЬКО

НАШ КРАЙ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Під час вивчення у 8 класі важливої теми, присвяченої другій світовій та Великій Вітчизняній війнам, згідно з шкільною програмою виділяється урок «Наш край в роки Великої Вітчизняної війни». На ньому можна широко використати краєзнавчий матеріал, різні види унаочнення.

Проводжу цей урок в Підбірцевській восьмирічній школі Львівської області так. Готуючись до нього, продивляюсь загальну історичну літературу з теми (Н. Супруненко. «Україна в Великій Отчественной войне», К., 1956; В. Клоков, І. Кулик, І. Слінько. «Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни», К., 1957, та ін.), а також підбираю добутий юними краєзнавцями школи місцевий матеріал. Це дає можливість зробити урок змістовним і цікавим. Найдоцільніше викладати новий матеріал за таким планом:

1. Наша область на початку Великої Вітчизняної війни.
2. Партизанський і підпільний рух 1942—1944 рр.
3. Вигнання німецько-фашистських загарбників з області.

На уроці використовуються карта «Велика Вітчизняна війна» та виготовлена гуртківцями карта «Партизанський рух на Львівщині», різноманітні краєзнавчі матеріали, зокрема фотографії.

Зазначаю, що вже 22 червня 1941 р. на території Львівської області розгорнулися запеклі бої з німецько-фашистськими загарбниками. Героїчно обороняли радянську землю частини Червоної Армії та прикордонники. Зупиняюся на безсмертному подвигу «Тринадцятої застави», яку очолював Герой Радянського Союзу Лопа-

тін. Наводжу уривок з героїчної драми, присвяченої цій славетній події й опублікованої у «Львівській правді» 2 лютого 1964 р.

Переважаючи сили ворога, незважаючи на героїчний опір радянських військ, захопили нашу область. Постало питання про організацію підпільної і партизанської боротьби на Львівщині. Цьому приділяю найбільше уваги, оскільки область розташована на крайньому заході і довгий час була під владою загарбників. Досить докладно розповідаю про самовіддану діяльність підпільної організації «Народна гвардія», що виникла у Львові в 1942 р.

Крім агітаційної роботи, народогвардійці успішно здійснювали диверсійні акти. Як, наприклад, у травні 1943 р. на чолі з І. Вовком вони вчинили диверсійний акт на фабриці «Ойтус» (с. Кам'янка під Львовом), що випускала частини до німецьких воєнних літаків. Члени «Народної гвардії» пускали під укіс німецькі ешелони, знищували продовольство і фураж, заготовлювані для загарбників.

Наголошую на тому, що не лише у Львові активно діяли радянські патріоти. В жовтні 1942 р. в Глинянському районі виникла підпільна організація «Визволення Вітчизни». Показую учням фотографію колишнього завідуючого райвно тов. Дорожка, який очолював її. Далі говорю про діяльність у лісових масивах Кам'яно-Бузького і Бузького районів невеликого партизанського загону «Патріоти слов'ян», очолюваного військовополоненим офіцером Радянської Армії В. І. Поповим.

Спіняюся і на інших прикладах партизанського руху в області. Зокрема, на діяльності загону, який створив у травні 1942 р. в Золочівському районі ветлікар Радянської Армії О. Кундіус. Значну частину партизанів цього загону становили поляки. Цей факт використовую для інтернаціонального виховання учнів, акцентуючи їх увагу на братерських зв'язках українського і польського народів в боротьбі з фашистськими загарбниками.

Характеризую бойові дії рейдових партизанських з'єднань на території Львівської області. Пов'язую посилення партизанського руху із загальним наступом радянських військ майже на всіх фронтах Великої Вітчизняної війни.

Пожвавили свою діяльність народні месники. В своїх листівках підпільники закликали трудящих західних областей України до рішучої боротьби проти німецьких загарбників та українських буржуазних націоналістів. Зчитую на уроці видану організацією «Визволення Вітчизни» 28 лютого 1944 р. листівку: «Товариші! Гітлерівські банди, лишаючи області Західної України, будуть вивозити або нищити машини і різне устаткування підприємств. Організуйтеся і чиніть перешкоди. Не давайте ворогу грабувати й руйнувати наш транспорт і промисловість».

Фронт наближався до Львівщини. ЦК КП України надсилав місцевим партизанам підкріплення. Слідом за С. Ковпаком сюди було направлено партизанське з'єднання М. Наумова. З січня 1944 р. на Львівщині діяла група партизанів Героя Радянського Союзу Д. Медведєва, до складу якої входив М. Кузнецов. Розповідаю про подвиг славнозвісного розвідника у Львові, показую учням фотографію пам'ятника М. Кузнецову.

Досить докладно спіняюся на бойових діях партизанського з'єднання, очолюваного М. Шукаєвим, яке виконувало завдання 1-го Українського фронту і діяло на Львівщині навесні і влітку 1944 р. По карті «Партизанський рух на Львівщині» прослідкову рейд цього з'єднання.

Завершуючи виклад матеріалу про партизанський рух зазначаю, що з перших днів війни він носив всенародний характер, що на боротьбу із загарбниками піднялися представники різних національностей і верств населення Радянської країни. В партизанських загонах Львівщини брали участь українці, росіяни, поляки, азербайджанці, грузини. Керівною і спрямовуючою силою партизанського руху була Комуністична партія. Підпільні організації беззастанно проводили політико-виховну роботу в народних масах, зміцнювали їх віру в переможний кінець війни, залучали до активної боротьби все нові й нові сили.

На закінчення уроку, використовуючи карту, розповідаю учням про визволення Львівської області Радянською Армією. Вибивши 27 липня 1944 р. ворожі війська з Львова, радянські воїни вийшли на територію Польщі і закріпилися на березі Вісли. Підводжу учнів до висновку, що в роки Великої Вітчизняної війни жителі Львівщини разом з усім радянським народом внесли великий вклад у боротьбу проти підступного ворога, розгромили його і цим відкрили нові світлі перспективи для розвитку рідної Вітчизни.

Звичайно, під час вивчення теми «Наш край в роки Великої Вітчизняної війни» слід гармонійно поєднувати виклад матеріалу, що стосується усієї області, з відомостями про рідне місто, село, район, щоб учні завжди мали вірець — героїв-патріотів, що жили або й зараз живуть поряд з ними.

Вміло проведений добір яскравого навчального матеріалу, вірна методологічна спрямованість уроку, застосування найрізноманітніших методичних прийомів та засобів забезпечують успішне навчання учнів і виховання їх у дусі радянського патріотизму, пролетарського інтернаціоналізму.

С. Г. ЛЕВИЦЬКИЙ

НАШ КАЛЕНДАР

ВИЗВОЛЕННЯ ЗАХІДНИХ РАЙОНІВ УКРАЇНИ В 1944 р.

Перемоги Червоної Армії над фашистською Німеччиною на фронтах Вітчизняної війни в період літньо-осіннього наступу 1943 р. та видатні успіхи героїчних працівників тилу створили умови для розгортання ще більш значних наступальних операцій в 1944 р. Справа йшла не тільки про повне вигнання німецьких окупантів з території Радянського Союзу, а й про ліквідацію фашистського «нового порядку» в Європі і визволення від фашистської неволі наших братів — поляків, чехословаків та інших народів Західної Європи.

Війська 1-го Українського фронту під командуванням генерала М. Ф. Ватутіна, члена військової Ради, члена Політбюро ЦК ВКП(б) генерал-лейтенанта М. С. Хрушова, зламавши в кінці грудня 1943 р. опір німецько-фашистських військ на рубежі Коростень — Біла Церква, енергійно просуvalися на захід. Щоб створити загрозу усьому південному угрупованню німецьких військ, які розтягнулися від Луцька до Дністра, уже в кінці січня одночасно з Корсунь-Шевченківською операцією війська правого крила фронту почали Ровно-Луцьку операцію. Головний удар завдала 13-а армія під командуванням генерал-лейтенанта М. П. Пухова: з району Сарни в напрямку на Ковель. 60-та армія під командуванням генерал-лейтенанта І. Д. Черняховського мала завдання оволодіти містами Острого, Славута, Шепетівка і цим сприяти бойовим діям 13-ої армії. Командування фронтом, враховуючи характер місцевості, умови погоди, вирішило силами двох кавалерійських корпусів, військами 13-ої армії обхідним маневром, несподівано для противника, перерізати комунікації на лінії Ковель — Ровно, звільнити Луцьк, Ровно.

На Ровенщині і Волині діяли великі партизанські загони, які тримали противника в постійному напруженні, руйнуючи залізницю й шосейні дороги, зриваючи переугруповання військ і перевозку вантажів. Радянські партизани зайняли і утримували до підходу частин Червоної Армії районні центри Ровенської області — Острого, Рафалівку та інші населені пункти Ровенщини й Волині¹.

27 січня війська 13-ої армії розпочали наступ. 29 січня 1-й і 6-й гвардійські кавалерійські корпуси, які були введені в бій з другого ешелону, вийшли до р. Стир, а згодом, повернувши на південний схід, завдали ударів по флангах і тилах фашистських військ.

31 січня частини 1-го гвардійського кавалерійського корпусу вийшли в район Ківерців і, розвиваючи наступ на південно-західному напрямку, 2 лютого визволили Луцьк. Зайнявши оборону на східному березі р. Стир, частини корпусу перерізали шлях відступу противника із Ровно на захід². Війська 6-го гвардійського кавалерійського корпусу завдали удару на південно-східному напрямі і при взаємодії з військами, що наступали з фронту, та при сприянні партизан, зокрема з'єднань під командуванням В. А. Бегми, О. Ф. Федорова, ввечері 2 лютого визволили Ровно. В ході дальшого наступу було визволено майже половину території Ровенської області. В середині липня 1944 р. війська 1-го Українського фронту повністю звільнили область від німецьких окупантів. 21 липня 1944 р. було визволено всю територію Волинської області³.

З'єднання 13-ої армії 17 березня оволоділи Дубно. 28 березня частини 1-ої гвардійської танкової бригади 1-ої танкової армії з ходу форсували Дністер і визволили Коломию. 64-а гвардійська танкова бригада і 24-а стрілецька дивізія при підтримці штурмової авіації форсувала р. Прут і 29 березня визволила Чернівці. Зламавши опір противника, внаслідок жорстоких боїв війська фронту 14 квітня визволили Тернопіль. До середини квітня 1944 р. війська 1-го Українського фронту ви-

¹ «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг.», т. IV. М., 1963, стор. 70.

² И. М. Белкин. 13-я армия в Луцко-Ровенской операции 1944 г., М., 1960 стор. 112.

³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, од. зб. 820, арк. 2.

йшли на рубіж Торчин — Берестечко — Заложці — Чортків — Коломия — Кути, утворивши великий і оперативно вигідний плацдарм для дальшого розгортання наступу. За наказом Ставки Верховного Головнокомандування 17 квітня війська 1-го Українського фронту перейшли до тимчасової оборони⁴.

Перед військами 1-го Українського фронту (командуючим фронтом був призначений з 15 травня маршал Радянського Союзу І. С. Конев, членами Військової Ради М. С. Хрушов і К. В. Крайнюков) було поставлене завдання підготувати й провести операцію по розгрому угруповань противника на Львівському і Рава-Руському напрямі з тим, щоб визволити західні області України і розпочати визволення південно-східних районів союзної Польщі.

Військам 1-го Українського фронту чинила опір група німецько-фашистських армій «Північна Україна». Німецьке командування намагалось будь-що утримати в своїх руках частину території України, не допустити радянських військ у район Львів — Дрогобич — Борислав, створивши для цього глибоко ешелоновану оборону. Так, на схід від Львова фашисти збудували три полоси оборони глибиною 40—50 км. Крім цього, противник підготував оборону по берегах річок Західний Буг, Дністер, Сан, Вісла. Такі міста, як Володимир-Волинський, Броди, Рава-Руська, Львів, Станіслав та інші населені пункти були перетворені у міцні вузли опору.

Готуючи війська 1-го Українського фронту до наступу, Ставка посилила його стрілецькими й авіаційними дивізіями, артилерійськими і спеціальними з'єднаннями і частинами. Фронт додатково одержав 1100 танків, 2747 гармат і мінометів та багато іншої необхідної зброї⁵.

У військах фронту велась напружена підготовка до рішучого наступу. Комуністи роз'яснювали воїнам Червоної Армії їх благородні завдання у визвольній місії. Велика увага приділялась політико-виховній роботі з новим поповненням, особливо з призовниками із західних областей України. Військові ради фронту і армій, партійні організації і політоргани звертали особливу увагу на зміцнення первинних партійних і комсомольських організацій, на прийом в партію солдатів і офіцерів, які проявили в боях мужність, сміливість і відвагу. Тільки за перше півріччя 1944 р. у військах фронту було прийнято в члени і кандидати ВКП(б) понад 72 500 чоловік. Перед наступом число комуністів і комсомольців значно збільшилось і на 1 липня становило у загальновійськових арміях від 32% до 41%, а в танкових арміях від 50% до 75% особового складу⁶.

У відповідності з планами, затвердженими Верховним Головнокомандуванням, 13 липня 1944 р. війська 1-го Українського фронту розпочали наступ на головному Рава — Руському і Львівському напрямках. Щоб зберегти свої передові частини від першого могутнього удару радянської артилерії і авіації і цим самим забезпечити опір нашим військам вглибині своєї оборони, напередодні наступу наших військ противник відвів на Рава — Руському напрямі основні сили з першого рубежу, залишивши на передньому краї тільки бойову охорону. Розгадавши задум фашистів, командуючий фронтом дав наказ передовим батальйонам 3-ї гвардійської і 13-ї армії перейти вранці 13 липня у наступ без артилерійської і авіаційної підготовки. В запеклих боях опір противника був зломлений, і до кінця дня перший рубіж ворожої оборони був прорваний на всю глибину. Радянські війська просунулися на 8—15 км. Відбивши ворожі контратаки, 14 липня наші війська просунулися до другого рубежу оборони. Після артилерійської й авіаційної підготовки 15 липня піхота при взаємодії з танками розпочала прорив другої лінії оборони ворога. В результаті триденного наступу і другого рубіж оборони противника був прорваний по широкому фронту. 17—18 липня кінно-механізована група генерала Баранова, розвиваючи наступ, розгромила моторизовану дивізію противника, форсувала Західний Буг, відрізавши шляхи відступу на захід бродському угрупованню противника. Успішно розвивала свій наступ введена в бій 17 липня 1-а гвардійська танкова армія, якою командував генерал-полковник танкових військ М. Є. Катюков. Передові з'єднання армії того ж дня форсували Західний Буг і оволоділи плацдармом в районі Доброчина. 13-а армія під командуванням генерал-лейтенанта М. П. Пухова форсувала Західний Буг і досягла рубежу Кристиніполь — Селець — Бельські.

Особливо впертий опір чинив противник нашим військам на Львівському напрямі. Тут німецько-фашистське командування зосередило велике угруповання піхоти, артилерії і танків. Наступ вели головні сили 60-ї армії (командуючий генерал-полковник П. О. Курочкін) і 38-ї армії (командуючий генерал-полковник К. С. Москаленко). Перед атакою піхоти і танків наші артилерія і авіація обрушили на гітлерівців могутній шквал артилерійського вогню і бомбового удару по опорних пунктах

⁴ «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг.», т. IV, стор. 80.

⁵ Там же, стор. 207.

⁶ Там же, стор. 209.

ворога, артилерійських позиціях і резервах. Ціною важких втрат у живій силі і техніці гітлерівці чинили неймовірний опір, переходили в контратаки. Радянські війська, наступаючи широким фронтом південніше Брод, прорвали першу смугу ворожої оборони. Велику допомогу наземним військам подавала авіація. Протягом п'яти годин бомбардувальники і штурмовики зробили майже 2 тис. літако-вильотів⁷.

16 липня на напрямку Красне у бій було введено 3-у гвардійську танкову армію, якою командував генерал-полковник П. С. Рибалко. Наступного дня тут же вступила в бій 4-а танкова армія під командуванням генерал-полковника Д. Д. Люлюшенка. На кінець дня 17 липня наші війська визволили Красне і Золочів. 3-а танкова армія відбивала численні контратаки противника, обходила бродське угруповання з південного заходу і, з'єднавшись з кінно-механізованими частинами генерала Баранова, завершила оточення цього угруповання. В напружених і жорстоких боях з 13 по 18 липня війська 1-го Українського фронту на обох напрямках прорвали ворожу оборону на 200 кілометрів, просунулися вглиб на 50—80 кілометрів, оточили в районі Броди 8 фашистських дивізій⁸.

Зусилля німецько-фашистських військ вийти з оточення не мали успіху. Війська 60-ої армії, частини 13-ої армії та інші з'єднання фронту при підтримці авіації протягом чотирьох днів вели напружені бої і 22 липня ліквідували оточене угруповання німецько-фашистських загарбників. В ході боїв було знищено понад 38 тис. і взято в полон понад 17 тис. гітлерівців, а також захоплено велику кількість військових трофеїв⁹.

Розвиваючи наступ, з'єднання 1-ої гвардійської танкової армії 19 липня зламали опір противника, просунувшись за добу на 30—35 км. Успішно розвивали наступ також кінно-механізована група генерала Баранова і війська 13-ої армії. 23 липня передові частини радянських військ з ходу форсували ріку Сан і захопили плацдарм у районі Ярослава. Фашисти, намагаючись утримати Львів, перекидали нові дивізії в район міста.

Враховуючи складність обстановки, а також те, що місто мало зі сходу вигідні для ворога природні прикриття і оборонні споруди, командування фронту вирішило широким маневром танкових та інших рухомих частин охопити львівське угруповання з півночі, півдня і заходу: 3-я гвардійська танкова армія обходила Львів з півночі, 4-а танкова армія — з півдня, 60-а армія — з заходу, 3-я гвардійська танкова армія, зробивши 120-кілометровий марш-маневр, вийшла до Львова з півночі і 24 липня розгорнула наступ одночасно на місто із заходу і сходу¹⁰.

В результаті запеклих боїв вранці 27 липня Львів був визволений. У боях за нього наші війська захопили 1100 гармат і мінометів різного калібру, 1500 автомашин та багато іншої бойової техніки і військового майна¹¹. В той же день з'єднання 3-ої і 1-ої гвардійських танкових армій зайняли фортецю і місто Перемишль.

При визволенні Львова радянські війська проявили виняткову мужність, відвагу і самовідданість. Яскравою сторінкою в історію Вітчизняної війни увійшов героїчний подвиг екіпажа танку Т-34 «Гвардія» 63-ї гвардійської танкової бригади. Радисту О. П. Марченку, який до війни працював у Львові і добре знав місто, було доручено закріпити на ратуші червоний прапор. Дорогу йому розчищав вогнем з гармати баштовий стрілець Мордвінцев. Танк з боєм прорвався в центр міста. Марченко з групою автоматників знищив ворожу охорону, піднявся на ратушу і закріпив червоний прапор перемоги. Гітлерівці відкрили шалений вогонь по ратуші і танку. Марченко загинув смертю хоробрих. Кілька днів танкісти танку «Гвардія» вели бій у місті. Екіпаж знищив 8 ворожих танків і понад сто німецьких солдатів і офіцерів. Противнику вдалося підбити радянський танк. Командир танка лейтенант О. В. Додаков загинув, Мордвінцева і водія танка Ф. П. Суркова було тяжко поранено. Уряд високо оцінив подвиг танкістів. За мужність і відвагу багатьом танкістам було присвоєно звання Героя Радянського Союзу¹². Жителі Львова свято шанують пам'ять героя-комсомольця. На ратуші встановлено на його честь меморіальну дошку. Одна з площ Львова носить ім'я О. Марченка¹³.

В той час, коли йшли бої за Львів, війська 1-ої гвардійської армії під командуванням генерал-полковника А. А. Гречка 21 липня перейшли в наступ і при

⁷ «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг.», т. IV, стор. 212.

⁸ Там же, стор. 214.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же, стор. 215.

¹¹ «Вторая мировая война 1939—1945 гг. Военно-исторический очерк», М., 1958, стор. 538.

¹² «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг.», т. IV, стор. 276.

¹³ М. И. Трактунев. Освобождение Западной Украины, М., 1954, стор. 43.

сприянні військ 18-ї армії вранці 27 липня визволили від фашистських окупантів Станіслав¹⁴.

Ведучи запеклі бої, 1-а гвардійська армія успішно розвивала свій наступ і 1 серпня визволила Стрий, а 6 серпня штурмом оволоділа Дрогобичем. 7 серпня були визволені важливі нафтові центри Самбор і Борислав та інші прикарпатські населені пункти.

14 жовтня 1944 р. всю територію Радянської України було звільнено від німецько-фашистських окупантів.

Наступаючи, війська Червоної Армії в західних областях України одержували велику підтримку підпільних партійних організацій, партизанських з'єднань і загонів, що активно діяли на окупованій території. У Ровенській області діяв очолюваний А. В. Бегмою підпільний обком КП(б)У, під керівництвом якого самовіддану боротьбу вели 9 підпільних райкомів партії і 12 райкомів комсомолу¹⁵. Активно діляла і вела мужню боротьбу підпільно-партизанська організація західно-українських областей «Народна Гвардія». Партизанські загони, підпільні партійні і комсомольські організації в період наступу Червоної Армії і звільнення від німецьких загарбників радянських міст і сіл ще більш активізували свою діяльність.

У визволені райони і міста разом з передовими частинами Червоної Армії вступали партійні, радянські, комсомольські і господарські працівники, які встановлювали органи Радянської влади, налагоджували нормальне радянське життя.

Зразу ж після визволення Ровенщини приступив до виконання своїх обов'язків першого секретаря обкому КП(б)У А. В. Бегма. Волинський обком КП(б)У очолив секретар обкому КП(б)У І. І. Профатілов. Для організації органів Радянської влади і подання практичної допомоги на місцях ЦК КП(б)У в другій половині січня 1944 р. відрядив уповноваженим ЦК КП(б)У і Ради Народних Комісарів УРСР по Ровенській області П. П. Рожанського, тимчасово поклавши на нього обов'язки голови облвиконкому¹⁶, і групу працівників для налагодження господарської і державної роботи. Одночасно ЦК КП(б)У послав у Ровенську область 700 партійних, комсомольських, радянських і господарських працівників, у Волинську область — 500 чоловік. Сільські органи влади комплектувалися з місцевого населення¹⁷.

Львівський обком КП(б)У ще 1 липня 1944 р. розробив і затвердив план заходів партійно-радянських органів на період визволення території Львівської області від німецьких загарбників. Оперативна група обкому КП(б)У і облвиконкому в складі 9 чоловік, яку очолював І. С. Грушецький, знаходилася при штабі армії головного напрямку і в ході визволення міст і районів здійснювала оперативне керівництво райкомами партії і райвиконкомами, організовувала роботу органів радянської влади, нормальне радянське життя в містах і селах¹⁸. Наприклад, 27 липня о 8 год. 25 хв. ранку Львів був повністю звільнений від військ противника, а о 9 год. ранку в місто прибули партійні, радянські і комсомольські працівники, які відновили органи Радянської влади. 28 липня уже вийшов перший номер обласної газети «Вільна Україна»¹⁹.

Партійні, радянські і господарські органи західних областей України з перших днів визволення потурбувалися про налагодження промисловості, забезпечення водопостачання, електроосвітленням, промисловими і продовольчими товарами. Налагоджувалась медична допомога, відкривались пошта, телеграф, побутові заклади.

Населення визволених міст і сіл з великим патріотичним піднесенням зустрічало своїх визволителів. У містах і селах проводилися мітинги і збори. 30 липня 1944 р. відбувся загальноміський мітинг у Львові, на якому були присутніми близько 50 тис. чоловік. Учасники мітингу вітали секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова, командуючого 1-м Українським фронтом маршала Радянського Союзу І. С. Конєва, партійних і радянських працівників.

В короткий строк завдяки практичній допомозі ЦК КП(б)У і особисто М. С. Хрущова партійні, радянські органи почали ліквідацію тяжких наслідків, нанесених народному господарству фашистськими окупантами. Населення міст і сіл зразу ж активно включилося у мирну працю по відбудові народного господарства, культурних і наукових закладів. Населення визволених районів добровільно йшло на фронт, щоб зі зброєю в руках взяти участь в остаточному розгромі фашистських загарбників.

П. У. ШАТОВ

¹⁴ «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг.», т. IV, стор. 217.

¹⁵ Там же, стор. 70.

¹⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 342, арк. 48.

¹⁷ Там же, оп. 14, од. зб. 703, арк. 13.

¹⁸ Там же, оп. 18, од. зб. 362, арк. 2.

¹⁹ Там же, оп. 14, од. зб. 703, арк. 44, 52.

А. І. УЛЬЯНОВА-ЄЛІЗАРОВА

(ДО 100-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

Анна Іллінічна Ульянова-Єлізарова, видатний діяч Комуністичної партії, старша сестра В. І. Леніна, народилася 13 серпня 1864 р. у Нижньому Новгороді. Величезну роль в її вихованні, як і всіх дітей Ульянових, відіграли батько Ілля Миколайович, один з видатних педагогів 70-х рр. XIX ст., та мати Марія Олександрівна, культурна, освічена жінка.

У 1875 р. Анна Іллінічна поступила вчитися до Симбірської жіночої гімназії, яку закінчила в 1880 р. Ще в гімназичні роки вона ознайомилася з творами В. Г. Бєлінського, Д. І. Писарева, що справили значний вплив на формування її світогляду. Після цього Анна Іллінічна два роки вчителювала, а в 1883 р. поступила на історико-мовне відділення Бєстужевських жіночих курсів у Петербурзі.

З 1886 р. вона стала на шлях революційної боротьби. У зв'язку з замахом на царя Олександра III її разом з братом Олександром у 1887 р. було заарештовано, а згодом вислано під нагляд поліції спочатку в с. Кукушкіно Казанської губернії, а весною 1889 р. переведено в Самарську губернію. Після одруження з професійним революціонером М. Т. Єлізаровим вона переїхала до Самари. Ні арешт, ні заслання не зламали волі Анни Іллінічни до революційної боротьби. Переселившись восени 1893 р. до Москви, А. І. Ульянова-Єлізарова, за її власним висловом, остаточно «визначилась як соціал-демократка»¹. Тут вона брала участь у роботі місцевих робітничих гуртків. У 1898 р. її обрали членом першого Московського комітету РСДРП і доручили транспортування нелегальної літератури та пропагандистську роботу.

Перебуваючи протягом 1900—1901 рр. за кордоном, А. І. Ульянова-Єлізарова працювала в групі «Искры» у Парижі та Берліні, чим подавала діяльну допомогу В. І. Леніну у виданні газети.

Після повернення до Росії 1902 р. вона деякий час проводила революційну роботу в Сибіру і на Далекому Сході, де в той час працював М. Т. Єлізаров. Весною 1903 р. Анна Іллінічна переїхала до Самари, до своєї сестри Марії Іллінічни і матері Марії Олександрівни.

Значну роль відіграла досвідчена революціонерка-марксистка у зміцненні соціал-демократичних комітетів на Україні. Як відомо, в 1903 р. більшовицька партія направила всю сім'ю Ульянових для революційної роботи в Київ, який після II з'їзду РСДРП став місцем перебування російської частини Центрального Комітету партії.

Анна Іллінічна та Марія Олександрівна прибули до Києва 12 жовтня 1903 р. Трохи раніше, 7 жовтня, до Києва приїхала Марія Іллінічна. Місцем їх постійного проживання стала квартира № 14 в будинку № 12 по вулиці Лабораторній. Сестри Ульянови та Д. І. Ульянов, який також прибув до Києва, відразу поринули в кипучу революційну діяльність: брали активну участь у роботі Київської організації РСДРП, тримали постійний зв'язок з більшовицьким закордонним центром і насамперед з В. І. Леніном.

Інтересам партійної підпільної роботи Ульянови підпорядкували все своє особисте життя, побут сім'ї, індивідуальні нахили. Анна Іллінічна продовжувала в Києві свою літературну роботу. Ще задовго до переїзду сюди вона завоювала широке визнання як обдарований, талановитий письменник і дуже здібний перекладач творів з іноземних мов на російську. Досконало володіючи англійською, французькою, німецькою, італійською мовами, вона виконувала переклади на замовлення ряду видавництва Петербурга і Москви («Жизнь», «Посредник» та ін.). Перебуваючи у Києві, Анна Іллінічна робила для видавництва «Посредник» переклад з англійської мови на російську оповідання Вільяма Лонга «Охота без ружья».

Повсякчасно ризикуючи свободою, будучи під постійним, суворим наглядом поліції, Анна Іллінічна, як і всі Ульянови, брала активну участь у пропаганді рішень II з'їзду РСДРП, у поширенні праць В. І. Леніна серед робітників Києва, у відшукванні коштів для партійної роботи². Та напружена революційна діяльність Ульянових у Києві була тимчасово перервана їх арештом на початку 1904 р. Лише 8 липня 1904 р. Анні Іллінічни вдалось вирватися з Лук'янівської в'язниці. Як і звільнена у червні 1904 р. Марія Іллінічна, вона була віддана під особливий нагляд поліції. В день виходу з в'язниці, не дочекавшись навіть офіційного дозволу властей, Анна Іллінічна разом з матір'ю Марією Олександрівною виїхала з Києва на ст. Сабліно Миколаївської (тепер Жовтневої) залізниці, де М. Т. Єлізаров працював бухгалтером служби шляху на Миколаївському вокзалі у Петербурзі.

¹ «Из автобиографии Анны Ильиничны Ульяновой-Елизаровой», журн. «Пролетарская революция», 1935, № 6, стор. 132.

² И. Д. Ремезовский. Революционная и общественно-политическая деятельность Ульяновых на Украине, К., 1963, стор. 67.

19 листопада 1904 р. А. І. Ульянова-Єлізарова знову прибула до Києва. Організуючи визволення з тюрми Д. І. Ульянова, вона одночасно виконувала відповідальні партійні доручення, які затримали її у місті і після звільнення брата³. Тільки 30 листопада вона змогла виїхати в Петербург. Проживаючи там, А. І. Ульянова-Єлізарова працювала у фінансовій комісії Петербурзького комітету РСДРП, вела кореспонденцію з закордонним центром більшовиків, виконувала відповідальні доручення партії по мобілізації трудящих мас на боротьбу проти самодержавства і капіталістів. В 1906—1907 рр. А. І. Ульянова-Єлізарова була членом редакції більшовицького видавництва «Вперед» у Петербурзі і займалась перекладами. В цей час вона переклала з німецької мови працю Вільгельма Лібкнехта «Революція 1848 року в Німеччині»⁴.

Дуже допомагала А. І. Ульянова-Єлізарова В. І. Леніну в його роботі. Завдяки їй Ілліч мав у в'язниці і на засланні літературу та різноманітні матеріали для своєї книги «Розвиток капіталізму в Росії», вона організувала видання цієї праці, коректувала її⁵. В 1908—1909 рр. Анна Іллінічна коректувала і влаштовувала видання геніальної праці В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм», яка вийшла в світ навесні 1909 р. у Москві⁶.

Переїхавши в 1910 р. до Саратова, Анна Іллінічна співробітничала в легальній демократичній газеті «Приволжская правда» і вела активну підпільну діяльність у Саратовському комітеті РСДРП, за що у травні 1912 р. разом з М. І. Ульяновою була арештована і ув'язнена до саратовської тюрми. Проте незабаром Анну Іллінічну визволили «за відсутністю доказів».

Перебуваючи в 1913 р. у Феодосії, А. І. Ульянова-Єлізарова подала дійову допомогу більшовикам Криму у розгортанні революційної боротьби. Керувачевсь настановами В. І. Леніна про необхідність розширення роботи в масах, Анна Іллінічна тримала постійний зв'язок з закордонним більшовицьким центром і відразу ж передавала ленінські вказівки більшовикам, які працювали безпосередньо в Криму.

Особливо напруженою була діяльність потум'яної революціонерки після переїзду в 1913 р. до Петербургу, де вона працювала в редакції ленінської «Правди»⁷, секретарем та членом редакції більшовицького журналу «Просвещение»⁸, членом редколегії масового робітничого журналу «Вопросы страхования»⁹.

Визначну роль відіграла А. І. Ульянова-Єлізарова у налагодженні випуску першого більшовицького журналу «Работница», з допомогою якого партія залучала жінок до революційної боротьби. Тільки завдяки енергії і напруженій роботі Анни Іллінічної (останні члени редакції були арештовані при підготовці першого номера журналу) «Работница» вийшла у світ. «Доводилося і друкарню розшукувати,— цілий ряд відмовлявся,— контору обладнувати, і папір закупляти»,— писала А. І. Ульянова-Єлізарова Н. К. Крупській у квітні 1914 р.¹⁰.

За активну революційну діяльність Анну Іллінічну у липні 1916 р. було знову заарештовано. Визволена в жовтні і залишена для лікування в Петрограді, Анна Іллінічна у лютому 1917 р. знову була заарештована. З тюрми її визволила Лютнева революція. «Народ почав відчиняти тюрми,— писала А. І. Ульянова-Єлізарова у своїй незакінченій автобіографії.— Відчинили й двері того участку, де сиділа й я. Я мала щастя бути визволеною революційним народом»¹¹. Після лютневих подій Анна Іллінічна працювала секретарем у газеті «Правда», вела редакційно-літературну діяльність у журналі «Работница».

З перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції А. І. Ульянова-Єлізарова взяла на себе ще редагування робітничого журналу «Ткач», виконуючи в ньому, за її словами, обов'язки і редактора, і секретаря, і коректора¹². В 1918 р. її призначено завідуючою відділом охорони дитинства у Наркомсоцзабезі, а з 1919 р.— в Наркомосі РРФСР, куди за рішенням Раднаркому було переведено цей відділ.

А. І. Ульянова-Єлізарова брала активну участь у створенні Істпарту, де працювала з 1 квітня 1921 р. Як член редколегії журналу «Пролетарская революция», науковий співробітник Інституту Маркса-Енгельса-Леніна, вона займалась науковою розробкою теоретичних питань історії Комуністичної партії.

Перу Анни Іллінічної належать чудові сторінки «Спогадів про Ілліча» і «Спогадів про О. І. Ульянова». В останні роки свого життя вона віддала багато сил,

³ Й. Д. Ремезовський. Ульянови на Україні, К., 1960, стор. 118—119.

⁴ Журн. «Пролетарская революция», 1935, № 6, стор. 133.

⁵ «Славные большевички», М., 1958, стор. 12.

⁶ Журн. «Пролетарская революция», 1935, № 6, стор. 133.

⁷ «Славные большевички», стор. 13.

⁸ «Большевистская печать. Краткие очерки истории 1894—1917 гг.», М., 1962, стор. 354.

⁹ Там же, стор. 358.

¹⁰ Журн. «Исторический архив», 1955, № 4, стор. 42.

¹¹ Журн. «Пролетарская революция», 1935, № 6, стор. 134.

¹² Там же.

енергії і літературного таланту редагуванню серії брошур «Спогади старого більшовика».

До останнього подиху свого життя А. І. Ульянова-Єлізарова була полум'янок більшовичкою, безмежно відданою великій справі В. І. Леніна, Комуністичної партії. Померла вона у жовтні 1935 р. і похована на Волковому кладовищі в Ленінграді.

Ж. П. ТИМЧЕНКО

БОРЕЦЬ-РЕВОЛЮЦІОНЕР

(ДО 85-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Є. Б. БОШ)

Із створенням і зміцненням Комуністичної партії, партії великого Леніна, зростало і загартувувалося покоління, основними рисами якого були повна і неподільна відданість інтересам робітничого класу і його визвольній меті, повне підпорядкування всього свого життя інтересам колективу, нерозривний зв'язок з партією, виняткова скромність і якнайбільша вимогливість до себе, чуйність до товаришів. До цього покоління належала і Євгенія Богданівна Бош.

Є. Б. Бош («Ірина», «Ніна Павлівна», «Японка») народилася 23 серпня 1879 р.¹ в м. Очакові Херсонської губернії (тепер Миколаївської області). Батько її — німець-емігрант Готліб Майш — працював механіком в одному з великих маєтків, мати — молдавська дворянка.

Дитинство Євгенії було безрадіним. Рано помер батько, мати одружилася вдруге. Залишивши неласкавий рідний дім, десятирічна Євгенія переходить життя до брата свого батька у м. Вознесенськ, де поступає вчитися до гімназії. Умови для життя і навчання були надзвичайно тяжкими. У 13 років Євгенія Бош тяжко захворіла і, не закінчивши гімназії, змушена була повернутися до матері. Тут вона багато читає, починає замислюватися над тяжким становищем простого народу, вирішує «злитися з народом» і залишає дім. Проте її перехопив брат-толстоєць, де який час дівчина живе в нього, а згодом повертається знову до матері.

В цей період у неї виявляють ознаки тяжкої хвороби. Все ж Євгенія Богданівна продовжує вчитися, мріє про медичний факультет, хоча мати сподівалася прилучити її до ведення домашнього господарства. В 16 років вона одружилася з П. П. Бош, сином дрібного фабриканта, який не став для неї ні товаришем ні другом.

Важливим етапом у житті Євгенії Бош було знайомство наприкінці 90-х рр. у Вознесенську із земським лікарем, який познайомив її з нелегальною соціал-демократичною літературою. З цього часу вона повністю віддається революційній боротьбі, а на початку 1900 р. уже спілкується з представниками соціал-демократичної партії, зберігає і транспортує нелегальну літературу, підтримує соціал-демократичну організацію матеріально. В 1901 р. Є. Б. Бош стає членом РСДРП. Тільки сильна, обдарована натура могла із задущливого атмосфери, в якій вона росла і жила в перші свої свідомі роки, вивести таку здібність, таку ініціативу, які Євгенія Богданівна проявила у революційній діяльності.

У 1903 р., після II з'їзду РСДРП, Євгенія Богданівна стає на бік більшовиків. Першу російську революцію Є. Бош, ведучи партійну роботу, зустрічає у Вознесенську. Весною 1906 р. у неї був обшук. Проте, дякуючи своєчасно вжитим заходам, нічого не було знайдено. В цей час вона їде на Кавказ, потім до Києва, де встановлює зв'язок з місцевими організаціями РСДРП, а згодом у Новоросійськ. Вирішивши повністю віддатись революційній діяльності, вона остаточно пориває із старим життям, залишає чоловіка, забравши з собою обох дочок. Восени 1907 р. Євгенія Богданівна знову повертається до Києва.

Період, що настав після поразки першої російської революції, був одним з найважливіх в історії нашої партії. Важким він був і для Київської організації РСДРП, діяльність якої внаслідок провалу друкарні весною 1908 р. і арешту партійних керівників у кінці 1908 р. і на початку 1909 р. тимчасово ослаблена. У 1909 р. було арештовано і Євгенію Богданівну, проте через місяць за відсутністю доказів її звільнили. Вона знову поринає у партійну роботу: бере активну участь у відродженні і зміцненні Київської організації РСДРП, встановивши зв'язок з тюрмою, допомагає ув'язненим, веде велику роботу по створенню робітничих осередків, пропагандистських гуртків, налагоджує надходження закордонної нелегальної літератури. В цей час Є. Бош стає одним з керівників Київської організації РСДРП.

Наприкінці 1909 р. відбулися нелегальні партійні збори Київської організації,

¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 287, оп. 1, од. зб. 8, арк. 7 (дані взято з закордонного паспорту Є. Бош, виданого 25 серпня 1922 р.).

на яких був обраний Тимчасовий комітет РСДРП, до його складу увійшла і Є. Бош. З осені 1910 р. Євгенія Богданівна веде регулярну переписку з В. І. Леніним і Н. К. Крупською. З листами Володимира Ілліча і Надії Костянтинівни, що мали директивний характер, вона знайомила товаришів, і це вносило бадьорість і впевненість у власних силах, сприяло зміцненню організації. Характеризуючи діяльність Київської організації РСДРП в цей час, Є. Бош писала: «На початку 1911 р. принципова лінія комітету твердо визначається. Парторганізація цілком підтримує більшовиків і безсуперечно проводить директиви більшовицького центру...»².

Загальноміська партійна конференція, що відбулася 13 листопада 1911 р., обрала Є. Бош членом і секретарем Київського комітету. Як секретар комітету, вона встановлює зв'язки з ЦК, Петербурзьким, Катеринославським, Одеським та деякими іншими комітетами. Під керівництвом Є. Бош комітет випустив з листопада 1911 р. до квітня 1912 р. 12 прокламацій, кілька відозв до робітників і студентів. Євгенія Богданівна брала активну участь в роботі пропагандистської колегії Київського комітету, була представником комітету в Подільському районі Київської організації. О. Росновський (Валентин) — один з активних діячів Київської організації — згадує про діяльність Є. Бош у період 1910—1912 рр.: «Євгенія Богданівна Бош була безумовно одна з найповажніших в організації товаришів. Її порівняно старший вік (у Є. Б. Бош в той час було дві майже дорослі дочки), особисті зв'язки з керівниками — закордонними товаришами (Н. К. Крупською, В. І. Леніним та ін.), широсерда відданість партії, — все це давало їй високий авторитет і загальну пошану товаришів. Коли Є. Б., завжди скромно вбрана, серйозна і витримана, з'являлась на наших зібраннях, балачки якось мимохідь набували ділового характеру, і робітники, особливо молодь, серйозно брались до діла. Т. Бош не любила довгих балачок, суперечок та дискусій. Але її кожне слово пройняте було ширим переконанням та глибокою революційністю, через що їй важко було їй суперечити в дискусіях. Проміж себе ми завжди казали, що Є. Б. Бош — «типова більшовичка...» І справді, в ній сконцентровано було все краще, що дав більшовизм нашій партії — простолінійність, широсерда відданість революції, непохитна віра в остаточну перемогу пролетаріату та ідейна «твердокаменність»³.

Є. Бош вела рішучу боротьбу з ліквідаторами. Це сприяло тому, що в Київському комітеті меншовики-партійці пішли з більшовиками, взяли активну участь у підготовці загальнопартійної конференції. В. І. Ленін, оцінюючи стан партійних організацій на місцях, писав: «У таких зразкових і передових для Росії 1910—1911-го років с.-д. організаціях, як бакинська і київська, цей союз (більшовиків і меншовиків-партійців. — І. К.), на велику радість більшовиків, перетворювався майже в повне злиття, в єдиний нерозривний організм с.-д. партійців»⁴.

Київська організація РСДРП, очолювана Є. Бош, одна з перших визнала Празьку конференцію і обраний на ній ЦК загальнопартійними органами, а їх рішення — обов'язковими для себе і закликала інші організації РСДРП бойкотувати ліквідаторську конференцію, яку тоді готували закордонні розкольникі.

Активна діяльність Київської організації РСДРП була значно послаблена репресіями царської охоранки, яка арештувала в ніч з 17 на 18 квітня керівників Київського комітету, серед яких була і Є. Б. Бош. Її арешт викликав також послаблення зв'язків київських більшовиків з В. І. Леніним.

Євгенію Богданівну було притягнуто одночасно по двох процесах: київської організації і катеринбурзької, хоча до останньої вона не мала ніякого відношення, і її обвинувачували через те, що в листі Є. Бош до ЦК, перехопленого жандармами, було написано «Скат», тобто Катеринослав. Жандарми ж перетворили це слово на Катеринбург. На суді у Катеринбурзі влітку 1913 р. Є. Бош було виправдано і відправлено назад до Києва, де 7 листопада 1913 р. її засудили на заслання до Верхнеленського повіту Іркутської губернії.

Коли почалася імперіалістична війна, Є. Бош була ще в Сибіру. В 1914 р. Євгенія Богданівна втекла із заслання — через Владивосток і Японію в Америку. Пробувши тут до лютого 1915 р., вона, за викликом В. І. Леніна, виїхала у Швейцарію, на Бернську конференцію, основними питаннями якої були питання про війну і завдання партії. Є. Бош брала участь у заключному етапі роботи конференції і за пропозицією В. І. Леніна була обрана до складу комісії з питання «Про Сполучені Штати Європи». Після конференції революціонерка неодноразово зустрічалася з В. І. Леніним. Володимир Ілліч багато розповідав про емігрантські справи, про завдання більшовиків. Є. Бош прагне якомога скоріше виїхати на практичну роботу в Росію. Проте це вдалось їй не скоро.

² Є. Бош. Київська парторганізація більшовиків 1907—1912 рр. Схема. «Нелегальна організація РСДРП у Києві за часів піднесення (1910—1914)», Х.—К., 1930, стор. 108.

³ О. Росновський (Валентин). З епохи «Звезды» й «Правды» у Києві. «Нелегальна організація РСДРП у Києві (1910—1914 рр.)», стор. 75.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 295.

У Берні Євгенія Богданівна взяла участь у виданні організованого В. І. Леніним журналу «Коммунист», який видавався редакцією газети «Соціал-демократ». Проте уже в процесі підготовки № 1—2 журналу виявилися розбіжності між редакцією «Соціал-демократа» і групою, що дотримувалась помилкових поглядів з найважливіших принципових питань програми і тактики партії — про право націй на самовизначення, про роль демократичних вимог і програми-мінімум взагалі і т. д. До цієї групи входила і Є. Бош. За пропозицією В. І. Леніна видання журналу «Коммунист» після першого (подвійного) номера було припинено. Восени 1915 р. Є. Бош переїхала до Стокгольма. Тут вона допомагала переправляти літературу із Швеції в Росію, підтримувала зв'язок з лівим крилом шведських соціал-демократів.

Зразу ж після Лютневої революції Євгенія Богданівна повернулася в Росію. Прибувши у середині березня в Петроград, вона через місяць була вже на Україні, в Києві. Тут її обрали до складу Київського комітету, Київської ради робітничих депутатів і редакції партійного органу «Голос соціал-демократа».

Нові завдання, що постали перед робітничим класом і його авангардом, не зразу стали зрозумілими для всієї партії. Деякі комітети і члени партії на Україні, як і в інших районах країни, зайняли неправильну позицію з деяких важливих питань революції. Зокрема, при обговоренні Квітневих тез В. І. Леніна невірну позицію зайняла і Є. Б. Бош, голосуючи проти цих тез. Проте після VII (Квітневої) конференції, на якій вона була делегатом від Київської організації, визнала свою помилку і потім енергійно боролася за здійснення ленінського курсу.

В середині квітня 1917 р. у Києві відбулась партійна нарада представників партійних організацій і більшовицьких груп Київської, Волинської, Подільської, Полтавської, Чернігівської і Могилівської губерній. На нараді було обрано окружний партійний комітет РСДРП(б) на чолі з Є. Б. Бош. Потім, на наступних обласних партійних конференціях, вона переобиралась до складу комітету РСДРП(б), була його головою.

Є. Б. Бош була делегатом VI з'їзду партії від Київської обласної організації. Після з'їзду Євгенія Богданівна проводить велику роботу по підготовці збройного повстання у Києві, Вінниці та інших місцях. За рішенням обласного комітету вона виїздить на Південно-Західний фронт, залучаючи на бік більшовиків революційні війська. Особливе значення для встановлення Радянської влади в ряді міст Правобережної України мала агітаційна й організаційна робота, проведена Євгенією Богданівною в районі розташування 2-го гвардійського корпусу.

Є. Б. Бош узяла активну участь у підготовці і проведенні обласного з'їзду РСДРП(б) Південно-Західного краю, що відбувся у Києві в грудні 1917 р. і який став важливим практичним кроком на шляху об'єднання партійних сил України і вироблення загальної для всіх більшовицьких організацій тактики боротьби проти буржуазно-націоналістичної контрреволюції, за утворення Української РСР. З'їзд обрав Головний комітет Соціал-демократії України, до складу якого увійшла і Є. Б. Бош.

Є. Б. Бош була одним з ініціаторів створення Української Радянської республіки. М. О. Скрипник писав, «що революційне чуття Євгенії Богданівни, її незмінне почуття зв'язку з масами, діалектичний аналіз співвідношення класових сил дали їй можливість стати одним з піонерів всеукраїнського робітничо-селянського об'єднання»⁵. Вона відіграла велику роль у підготовці й проведенні Першого Всеукраїнського з'їзду Рад, який проходив 11—12 (24—25) грудня 1917 р. у Харкові. На з'їзді був обраний Центральний Виконавчий Комітет Рад України, до складу якого ввійшла і Є. Бош. 17 (30) грудня створено Народний секретаріат — перший Радянський уряд України. Є. Бош було призначено Народним секретарем внутрішніх справ.

Євгенія Богданівна веде велику роботу серед мас, зустрічається з численними робітничими і селянськими делегатами, роз'яснює їм політику Радянського уряду. За пропозицією Є. Бош у Харкові була закрита петлюрівська газета «Нова громада» — орган Центральної Ради, навколо якої об'єднувались контрреволюційні групи, що готували повстання у Харкові. Вона бере активну участь в скликанні і роботі селянської конференції, яка рішуче виступила проти Центральної Ради і зайняла більшовицьку позицію по земельному питанню.

Після звільнення у січні 1918 р. Києва від військ Центральної Ради, Є. Бош разом з ЦВК і Народним секретаріатом України повернулася в Київ, займається організацією Радянської влади на місцях.

Коли австро-німецькі окупанти при підтримці петлюрівських військ рушили на Україну і захопили Київ, Євгенія Богданівна включається у збройну боротьбу проти зовнішньої і внутрішньої контрреволюції. Під її керівництвом червоногвардійські загони завдали відчутних ударів австро-німецьким і петлюрівським загарбникам під Києвом, а також у районах залізничних вузлів Ніжина, Бахмача і Полтави. Євгенія Богданівна займала ряд високих військових посад: була політичним комісаром при

⁵ Газ. «Коммунист», 8 січня 1925 р.

військово-польовому штабі, входила до складу колеґії військових справ, вела політичну роботу в загонах Червоного козацтва В. Примакова. Під натиском ворога Є. Бош змущена була з частинами Червоної гвардії відступати у напрямі Ромни — Охтирка — Харків. В цей час вона тяжко захворіла, і її відвезли у Таганрог, а звідти у Липецьк.

Пробувши у Липецьку два місяці, Євгенія Богданівна у червні 1918 р. переїхала до Москви. Тут вона часто виступає на мітингах проти лівих есерів і пише свою першу книгу⁶. Згодом за пропозицією В. І. Леніна і Я. М. Свердловя Є. Бош приїздить у Пензу, де веде боротьбу з лівими есерами і куркульською контрреволюцією. Тут Є. Бош була обрана до складу губкому, а згодом на VI з'їзд Рад. Працівати в Пензі було надзвичайно складно через часті куркульські повстання. До того ж місцеві партійні і радянські органи ще не зміцніли. Особливо велике куркульське повстання вибухнуло в кінці липня — на початку серпня 1918 р. Щоб найшвидше придушити це повстання, В. І. Ленін звернувся саме до Є. Б. Бош. У телеграмі В. І. Ленін писав: «Необхідно організувати посилену охорону з добірно надійних людей, провести нещадний масовий терор проти куркулів, попів та білогвардійців... Телеграфуйте про виконання»⁷. Виконуючи вказівки В. І. Леніна, Є. Бош взяла активну участь в придушенні повстання.

В кінці 1918 р. Євгенію Богданівну було призначено членом Реввійськради 11-ї армії, де вона сформувала Політвідділ армії, і перебуваючи в Астрахані, керувала ним, входячи одночасно до складу губкому партії.

У січні 1919 р. Є. Бош приїжджає до Москви, присутня на VIII з'їзді партії, а після з'їзду відряджається у Гомель з'ясовувати обставини гомельського повстання. Працювала у Гомелі і Мінську, була членом Ради оборони Литовсько-Білоруської республіки, брала тут активну участь у партійній і радянській роботі.

В липні 1919 р. Євгенія Богданівна знову тяжко захворіла і їде в Київ на лікування. Проте довго їй лікуватися не довелося. З наступом Денікіна на Київ Євгенію Бош призначено особоповноваженим Українського уряду для організації політичної роботи в прифронтовій смузі, головним чином, серед селян. Спочатку Є. Бош їде на фронт у Полтаву, потім відступає з військами на Київ, звідси разом з військами відходить в Чернігів, де веде роботу як член губкому до листопада 1919 р. У листопаді Є. Бош знову захворіла і їде у Москву.

В лютому і березні 1920 р. Є. Бош працює у військово-історичній комісії ПУР'а, а в травні обирається до ЦК Всеробітземлісу, роботою якого вона керувала до весни 1921 р. В 1920 р. Є. Бош наполягає, щоб її відправили на польський фронт, проте ЦК відхиляє її прохання, пропонуючи продовжувати лікування. В цей час сили Євгенії Богданівни були надзвичайно підірвані, вона не може навіть довго рухатись і говорити. Є. Бош весною 1921 р. знову тяжко захворіла і на цей раз прикута до ліжка 8 місяців. ЦК посилає Є. Бош на Кавказ, де грузинські товариші створюють для неї сприятливі умови для життя і лікування. З Тбілісі разом з делегатами XI партійного з'їзду Є. Бош повертається до Москви. В квітні 1922 р. її призначено уповноваженим по керівництву комісією допомоги голодуючим Центроспілки і Наркомпроду. Через два місяці вона знову захворіла. В серпні за постановою ЦК її везуть на лікування спочатку в Німеччину, потім в Італію. В квітні 1923 р. повертається у Москву. Все ж хвороба розвивалася далі; в цей час Є. Бош не бере активної участі в партійно-радянській роботі, а закінчує книгу про соціалістичну революцію на Україні за період з квітня 1917 р. до німецької окупації⁸. Не маючи можливості брати участі у практичній партійній і радянській роботі, в якій вона бачила зміст свого життя, і не бачила перспектив на вилікування, Євгенія Бош 5 січня 1925 р. покінчила з собою.

Є. Бош була насамперед революціонером-практиком, присвятивши своє життя партійній, радянській і військовій діяльності. Проте вона залишила після себе і літературні праці. Крім двох названих книг, слід відзначити її статті, в яких вона вперше показує (хоч і схематично) діяльність Київської більшовицької організації у 1907—1912 рр., говорить про діяльність більшовиків Києва у 1917 р., про зустрічі з В. І. Леніним⁹. В умовах культу особи Сталіна ім'я полум'яної професіональної

⁶ Е. Бош. Национальное правительство и Советская власть на Украине, М., 1919.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 36, стор. 441.

⁸ Е. Бош. Год борьбы, М.—Л., 1925.

⁹ Е. Бош. Київська парторганізація більшовиків 1907—1912 рр. Схема. «Незаконна організація РСДРП у Києві за часів піднесення (1910—1914)», Х.—К., 1930; її ж. Октябрьские дни в Киевской области, журн. «Пролетарская революция», 1923, № 11; її ж. Областной партийный комитет с.-д. большевиков Юго-Западного края (1917), журн. «Пролетарская революция», 1924, № 5; її ж. Встречи и беседы с Владимиром Ильичом. 1915—1918, журн. «Пролетарская революция», 1924, № 3; її ж. Воспоминания участников Бернской конференции, журн. «Пролетарская революция», 1925, № 5.

революціонерки Є. Б. Бош було майже забуте. Воно не було навіть внесено в «Большую Советскую Энциклопедию». Про Є. Бош згадували лише тоді, коли говорили про її помилки з національного питання. Викриття культу особи Сталіна і його наслідків дало можливість повернути з небуття багато славних імен видатних діячів і непохитних бійців великої партії Леніна. Серед них ім'я Євгенії Богданівни Бош.

І. П. КОЖУКАЛО

АНТОН МИКОЛАЙОВИЧ БОРИСЕНКО

(ДО 75-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

«Безмежно хоробрий, володіє сильною і дисциплінованою волею, відмінно орієнтується в бойовій обстановці, енергійний у проведенні операцій, сам завжди є прикладом старанності, ретельності, коли треба — зневажливий до власного життя. До підлеглих вимогливий, добре знає їх, уміє впливати на них. Користується авторитетом у червоноармійців і командирів»,¹ — так характеризується в службовій атестації від 18 листопада 1921 р. командуючого Кавказької окремої армії А. І. Геккера активний її учасник і прославлений командир Антон Миколайович Борисенко.

Народився майбутній воєначальник 7(19) липня 1889 р. в с. Подол Грайворонського повіту (нині Белгородська область) в родині батрака². Батьки навіть власної хати не мали, і дитинство Антона Миколайовича пройшло в поневіряннях по маєтках поміщиків Курської і Харківської губерній.

У 1901 р. закінчує сільську школу, в якій виявив неабиякі здібності, виробив прекрасний почерк, завдяки чому його взяли писарем до Грайворонської повітової дворянської опіки.

У 1910 р. юнак залишає Грайворон і їде в Закавказзя, де служить канцеляристом у Шушинському казначействі, одночасно працює над самоосвітою і складає екстерном екзамен за 6 класів міського училища. В цей же час вперше знайомиться з революційною літературою, яку йому дають заслані на Кавказ студенти.

Скоро після призову А. Борисенка в армію розпочалася перша світова війна, він бере участь і відзначається у боях на російсько-турецькому фронті, нагороджений бойовими орденами, потім закінчує школу прапорщиків, і вже офіцером повертається на той же російсько-турецький фронт. Там і зустрічає Антон Миколайович Лютневу революцію 1917 р., з початком якої солдати 22 стрілецького полку обирають його головою полкового комітету, а фронтовий з'їзд — членом Ради Кавказької Армії. Сам не член більшовицької партії А. М. Борисенко підтримує в основних питаннях більшовицьких вожаків у Раді — С. Шаумяна та Г. Корганова.

Велика Жовтнева Соціалістична революція застає його в Ставрополі, і він разом з солдатами встановлює у місті Радянську владу, бореться з офіцерськими загонами генерала Корнілова.

Після демобілізації з Кавказької Армії 1 березня 1918 р. Антон Миколайович повертається в Грайворон, привізши землякам подарунок — вагон із зброєю³. Швидко після приїзду Борисенко організовує червоногвардійський загін, що згодом переріс у регулярний полк Червоної Армії.

В червні 1918 р. командири полку приймають у члени РКП(б), а в липні полк уже воює з Колчаком під Симбірськом, Мелекесом, Бугурусланом і Белебеєм. На початку 1919 р. полк у складі 15-ї Інзенської дивізії перекинуто на Донський фронт. У бою з Гундоровським білогвардійським полком біля ст. Абрамівської Антона Миколайовича було тяжко поранено в груди і відправлено для лікування в рідний Грайворон.

Ще не одужавши, А. Борисенко починає працювати заступником голови повітового ревкому, формує збройний загін. 24 червня на основі Грайворонського загону, Вовчанського революційного батальйону та загону залізничників ст. Готня був створений Грайворонський революційний полк, командиром якого призначено А. М. Борисенка. Цей полк, до якого влилися загони російських і українських партизанів, мав 1 липня 1919 р. 2.720 чоловік — значну силу на той час. Під командуванням А. Борисенка полк мужньо, хоробро бився біля ст. Готня з добірними частинами білогвардійського генерала Май-Маєвського. Однак сили були нерівними, і полк, влившись у 9-у стрілецьку дивізію, з боями відійшов до Орла.

Після розгрому білогвардійців під Орлом, Червона Армія перейшла в наступ. 9-а стрілецька дивізія у складі 1-ої Кінної Армії вписує в літопис перемог громадянської війни сторінки невмирущої слави і подвигу. Про бойову діяльність підлеглих

¹ Київський Облвійськкомат, атестаційна справа А. М. Борисенка, стор. 5.

² Київський Облвійськкомат, особиста справа А. М. Борисенка, автобіографія від 26 червня 1937 р.

³ И. Ш е в ч е н к о. Грайворонский революционный, Белгород, 1962, стор. 21.

йому стрілецьких дивізій пише С. М. Будонний у своїй книзі «Пройденный путь»: «Сміливими командирами, які знають свою справу, показали себе начдив 9-ї стрілецької дивізії Солонухін і начдив 12-ї стрілецької дивізії Рева. Та особливу роль в успішних діях стрілецьких частин і підрозділів відігравали командири й комісари полків і батальйонів. У холоднечу, коли бушувала заметіль, восени і весною, крізь непролазну грязюку і холодні виснажливі дощі вони йшли вперед, ведучи за собою роззутих, погано вдягнутих і напівголодних бійців, першими кидалися в атаку на ворога. В числі цих самовідданих воїнів революції був і комісар 2-го батальйону 74-го стрілецького полку 9-ої дивізії Микита Сергійович Хрущов»⁴.

Бригадами в 9-ій стрілецької дивізії П. О. Солонухіна командував М. В. Куйбишев (рідний брат В. В. Куйбишева) і А. М. Борисенко.

Після того, як звільненням Новоросійська дивізія завершила похід проти Денікіна, 26-у бригаду А. М. Борисенка було залишено для несення гарнізонної служби на Таманському півострові. Це було влітку 1920 р. На півострові діяло багато банд, підтримуваних з Криму. 14 серпня Врангель висадив на Тамані десант з кращих білогвардійських частин на чолі з генералом Улагаєм.

В ліквідації білогвардійського десанту активну участь узяла 26-а бригада, яка разом з червоним десантом Є. І. Ковтюха, що висадився в тилу білогвардійців, взяла ворога в лабеті. Про цей бойовий епізод яскраво розповів Д. А. Фурманов в оповіданні «Червоний десант».

Кульмінаційного напруження досягли бої 4 вересня 1920 р. В рішучу атаку особисто повів полки комбриг А. М. Борисенко. Під хутором Слобідка його було поранено в живіт осколком авіаційної бомби, однак поля бою він не залишив і після перев'язки керував бійцями⁵. За хоробрість і відвагу, за вміле командування при розгромі білого десанту генерала Улагає Радянський Уряд нагородив Антона Миколайовича орденом Червоного Прапора.

Після ліквідації десанту 26-у бригаду було переведено в Донбас для захисту краю від Врангеля. Одразу ж після прибуття 29 вересня 1920 р. на ст. Гришино бригада брала участь у наступі на Волноваху, знову поступивши у підлеглість 9-ої дивізії. В цей час 4000 ворожих вершників і 3 броневих автомобілі кинулись на 78-й полк 26-ї бригади, що зайняв с. Благодатне. Сім раз атакували білогвардійці, але в результаті контратаки полку змушені були відступити, 5 жовтня 9-та дивізія зайняла Волноваху.

Бригада А. М. Борисенка, беручи активну участь у звільненні Криму, 7 листопада разом з 30-ю стрілецькою дивізією розпочала наступ по Арабатській стріліці. Шість оборонних рубежів пододала бригада, поки вийшла у степовий Крим. 16 листопада звільнила Феодосію, захопивши великі трофеї, зокрема 12.000 врангелівських солдатів і офіцерів.

Після ліквідації Врангеля 9-та стрілецька дивізія переправилась через Керченську протоку і дислокувалась на Кубані. Розпочалися дні бойового навчання, які однак переривалися виходами на ліквідацію окремих банд білогвардійського козацтва.

В лютому 1921 р. Ревком Грузії, ведучи боротьбу з меншовиками, звернувся від імені грузинського народу до Радянського Уряду за допомогою — і частини Червоної Армії, вірні своєму інтернаціональному обов'язку, прийшли на допомогу трудящим Грузії. Очолюючи групу з кількох бригад, А. М. Борисенко 25 лютого 1921 р. вступив у Тбілісі, а згодом, продовжуючи наступ, звільнив Батумі. Після цього подвигу доблесного командира, другий орден Червоного Прапора прикрасив його груди.

Тепер Антона Миколайовича призначено начальником оборони Західної Грузії, він командує 3-ю окремою Кавказькою бригадою, а після закінчення Вищих Академічних курсів — 1-ю, а потім 2-ю Кавказькою стрілецькими дивізіями.

В 1924 р. за ініціативою М. В. Фрунзе в країні проходила військова реформа. На Україні почали створюватись територіальні формування, командирів для яких було доручено готувати Харківській школі Червоних Старшин. За особистою вказівкою М. В. Фрунзе на посаду начальника і комісара Школи було призначено А. М. Борисенка. З теплою і любов'ю згадують колишні курсанти (юнаки) свого командира, який багато зробив для організації навчального процесу, підвищення бойової і політичної підготовки, поліпшення матеріального забезпечення слухачів. Кияни — полковники запасу І. Михайленко та М. Шевченко відзначають його душевну простоту, вмілий підхід до молоді. Школа Червоних Старшин ім. ВУЦВК готувала командирів трьох, тоді основних, родів військ. Вона мала «пшиий курінь, кінну сотню та гарматний дивізіон». Цей навчальний заклад дав Батьківщині багато прескрасно підготовлених воєначальників. Його вихованці — генерали армії А. Гетман і С. Поллавський.

В кінці 1928 р. Антона Миколайовича призначено командиром і комісаром уславленої 45-ї стрілецької дивізії, що дислокувалась в Києві. Коли постало питання про розгортання великих механізованих з'єднань і в Червоній Армії почали формуватись механізовані корпуси, одним з перших таких корпусів у 1932 р. став створений на базі

⁴ С. М. Буденный. Пройденный путь. М., 1958, стор. 364.

⁵ И. Шевченко. Грайворонский революционный, стор. 70.

45-ї стрілецької дивізії — 45-й механізований корпус, командиром і комісаром якого був А. М. Борисенко.

Вже через два роки корпус інспектується начальником Генерального штабу А. І. Єгоровим і отримує відмінну оцінку. Це знаходить своє відбиття у службовій атестації Антона Миколайовича: «За рік, що минув, корпус отримав відмінну оцінку... А. М. Борисенко оволодів технікою керівництва механізованими військами. І. Якір».⁶ Високої оцінки заслужив 45-й корпус і його командир за участь у київських маневрах 1935 р. З рядів корпусу вийшло чимало прославлених генералів і офіцерів, які внесли великий вклад в переможне закінчення Великої Вітчизняної війни. Досить назвати імена командуючих танковими арміями маршалів бронетанкових військ С. І. Богданова та М. О. Катюкова, генерала армії М. С. Малініна, генерал-лейтенантів Є. Є. Белова, Г. М. Воронцова, І. І. Петрова та багатьох інших.

Наполегливо працюючи над підвищенням своєї військової кваліфікації, Антон Миколайович брав активну участь в громадському й партійному житті. Працюючи на Кавказі, він був членом Кутаїського Губкому Компартії Грузії, членом Єреванського Миському Компартії Вірменії. На Україні — членом Харківського Окружкому, Київського Миському і Обкому КП(б)У, депутатом Харківської й Київської Миськрад та Облвиконкомів, членом ВУЦВК.

Наприкінці хочеться сказати про особисту привабливість Антона Миколайовича, якого всі любили. Веселий, з почуттям гумору, приятний, дотепний, він завжди знаходив потрібне слово в розмові з підлеглими. Умів поєднувати високу вимогливість і необхідну в роботі суворість з душевною людяністю. Захоплювався Антон Миколайович художньою літературою, мистецтвом. В його гостинному домі завжди бували письменники, художники, артисти. Він знав напам'ять багато творів Т. Шевченка, любив українські пісні і, не менш, як успіхам у бойовій підготовці, пишався успіхами червоноармійської самодіяльності корпусу.

Антон Миколайович Борисенко загинув у 1937 р., ставши жертвою сталінської сваволі.

Реабілітований після XX з'їзду КПРС, він знову займає своє належне місце в історії боротьби нашого народу з ворогами, за перемогу комунізму.

С. В. ВЛАДИМИРОВ

АСЕН ХРИСТЕВ — ВІРНИЙ СИН КПРС

(ДО 80-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

Видатний революціонер, більшовик-інтернаціоналіст Асен Васильович Христов народився 22 травня (3 червня) 1884 р. на околиці Софії у сім'ї бідного болгарського селянина¹.

Нестерпні матеріальні умови, непосильна праця привели до передчасної смерті батька Асена — єдиного годувальника сім'ї. Мати разом з дітьми переїхала в м. Болград (Південна Бессарабія), де жили її батьки. У 1895 р. померла мати Асена. Четверо її дітей виховувалися чужими людьми.

З великими труднощами, переборюючи нестатки, А. Христов закінчив у 1904 р. Болградську гімназію і поступив на історико-філологічний факультет Новоросійського (Одеського) університету. В цьому ж році А. Христов включається у революційний студентський рух, а згодом бере безпосередню участь в революційних подіях Одеси. 14 липня 1905 р. він з групою робітників і студентів побував на революційному броненосці «Потемкин». У жовтні 1905 р. А. Христов разом з багатьма іншими студентами був виключений з університету і висланий в Болград під нагляд поліції².

У Болграді Асен Христов у 1905 р. створює підпільну соціал-демократичну організацію. За його завданням члени організації М. Шишман та І. Хинев створюють соціал-

⁶ Київський облвійськкомат, атестаційна справа А. М. Борисенка, атестація командуючого УВО від 21 листопада 1934 р.

¹ Державний архів Одеської області, ф. 45, спр. 14180, арк. 4 (посвідчення про народження). В історичній літературі при висвітленні біографії А. Христева допущено ряд помилок, зокрема невірно вказані дати народження, закінчення гімназії, вступу і виключення із університету, арешту і смерті. (Див. спогади І. П. Родіонова, опубліковані в журн. «Красная Бессарабия», 1934, № 5, стор. 14—15 і нарис М. Іткіса «Асен Христов», опублікований у збірнику «Борцы революционного подполья Молдавии», Кишинев, 1958, стор. 76—83.)

² Крестьянское движение в Молдавии эпохи империализма. Сборник документов и материалов, Кишинев, 1961, стор. 455.

демократичні гуртки в селах Кубей і Чийшия³. Революційна діяльність болгарських соціал-демократів під керівництвом А. Христева привела до активізації селян у революції. Так, під керівництвом М. Шинмана і І. Хинева повстали селяни с. Кубей у грудні 1905 р. У січні 1906 р. жителі болгаро-гагаузького села Комрат підняли повстання і два тижні тримали владу в своїх руках.

Незважаючи на поразку революції і посилення реакції, болгарська соціал-демократична організація розширила свою діяльність. В роки нового революційного піднесення болгарці повністю підтримували більшовницьку фракцію в IV Державній думі. Про це свідчить лист читачів «Правды» із м. Болграда від 3 грудня 1913 р. до редакції газети, в якому засуджувалась розкольніцька діяльність меншовицької фракції в Думі і говорилося, що все «зло, яке завдається робітничому класу і його авангарду, соціал-демократії, лежить на совісті семи меншовиків-депутатів»⁴.

А. Христов підтримував тісний зв'язок з редакцією «Правды», подавав їй грошову допомогу. Начальник відділу по охороні громадської безпеки і порядку в Петербурзі в донесенні начальнику Бессарабського губернського жандармського управління писав, що «при огляді рукописних документів складу «Правда» було виявлено, що література партії с.-д. в м. Болграді направлялась А. Христову»⁵.

Діяльність Христева викликала велике занепокоєння у місцевих властей, і вони вирішили вчинити над ним розправу. 5 липня 1914 р. він і деякі члени організації були арештовані. На квартирі у А. Христева було вилучено охранкою понад 200 книг і брошур, виданих соціал-демократичною партією. Серед них праці Карла Маркса, В. І. Леніна та інша революційна література⁶.

У жовтні 1914 р. з Ізмаїльського тюремного замка А. Христов був відправлений на фронт. Він швидко зблизвся з солдатами, розповідаючи їм про суть політики царизму, про характер війни, про ставлення партії більшовиків до війни. Після перемоги Лютьєвої революції солдати обирають його на всі з'їзди армії, а в травні 1917 р.— на фронтівий з'їзд, що відбувся в Одесі.

У зв'язку з тим, що на з'їзді більшість становили есери і меншовики, на ньому була прийнята резолюція про продовження війни до кінця, про підтримку Тимчасового уряду і надання йому загальної підтримки. Був обраний Виконавчий комітет Рад Румунського фронту, Чорноморського флоту і Одеського військового округу (Румчерод), до складу якого ввійшли в основному меншовики, есери, представники інших угодських партій і три більшовики (А. Христов, Я. Мелешин, Л. Воронський)⁷.

У винятково складній обстановці місцеві більшовики, в тому числі й А. Христов, повели боротьбу за підготовку соціалістичної революції в краї і на фронті. У вересні 1917 р. А. Христов прибув з групою більшовиків на II губернський з'їзд Рад Бессарабії в Кишинів. Під впливом більшовиків з'їзд прийняв ряд більшовицьких резолюцій, написаних Христовим, і обрав губернський виконавчий комітет в кількості 15 чоловік. До складу комітету ввійшло 5 більшовиків на чолі з Христовим⁸.

Після перемоги Жовтневого збройного повстання в Петрограді ліве угруповання Румчероду склало резолюцію, яка вітала перемогу пролетаріату в Петрограді. Коли Керенський наказав терміново надіслати війська з Румунського фронту на боротьбу з революцією, пленум Румчероду під тиском лівих сил вирішив не посилати війська. Христов, Курський і Лісовський телеграфом повідомляли В. І. Леніна, що Румунський фронт не пошле проти революції жодного солдата⁹. Щоб перешкодити відправці деяких реакційних частин, на станціях Бендери, Одеса, Роздільна було встановлено круглодобове чергування більшовиків і взято під нагляд телеграф.

В складних умовах контрреволюційного блоку необхідно було підготувати трудящих краю і солдат фронту до збройного повстання. Військово-революційний комітет за вказівкою РНК доручив більшовикам Одеси, Румунського фронту і Чорноморського флоту взяти на себе ініціативу по створенню нового революційного комітету Румчероду. А. Христов, очолюючи комісію по скликанню з'їзду, розгорнув велику організаційну

³ Журн. «Красная Бессарабия», 1934, № 5, стор. 14; 1935, № 12, стор. 44; Державний архів Одеської області, ф. 1, спр. 5, арк. 1—4; спр. 7, арк. 1—10; спр. 20, арк. 1—3.

⁴ Журн. «Коммунист Молдавии», 1959, № 5, стор. 73—74.

⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, VII д-во, 1914, спр. 1142, арк. 43в.

⁶ Там же, арк. 1—9.

⁷ И. Г. Дыков. Румчерод и борьба за Советскую власть в 1917—1918 гг., журн. «Исторические записки», 1957, кн. 57, стор. 5; Державний архів Одеської області, ф. 3329, оп. 1, спр. 9, арк. 91.

⁸ Борьба за власть Советов в Молдавии (март 1917 — март 1918 гг.). Сборник документов и материалов, Кишинев, 1957, стор. 131.

⁹ Незабутні дні. Збірка спогадів учасників боротьби за встановлення Радянської влади на Одещині (березень 1917 — січень 1918), Одеса, 1957, стор. 120; Партійний архів Одеської області, ф. 2, оп. 2, од. зб. 628, арк. 15.

діяльність і виступив на II з'їзді Румчероду, що відкрився 10 грудня 1917 р., з доповіддю про представництво¹⁰.

За проханням одеських більшовиків, за вказівкою В. І. Леніна на з'їзд прибув В. Володарський¹¹. З'їзд, що проходив під керівництвом більшовиків, вирішив передати владу Радам, підтвердив ленінські декрети про мир, землю, робітничий контроль, обрав новий склад виконкому на чолі з більшовиком В. Юдовським. А. Христов був обраний заступником голови і керуючим справами Румчероду, а також одним з керівників фронтового відділу¹².

А. Христов бере активну участь і керує боротьбою за встановлення Радянської влади в Бессарабії і на Румунському фронті. Разом з одеськими більшовиками П. Старостіним, М. Чижиковим та ін. А. Христов керував збройним повстанням в Одесі 14—17 січня за встановлення Радянської влади в місті. 18 січня був створений Одеський Раднарком, в якому А. Христов став керуючим справами¹³. Він приділяє багато уваги державному апарату, організації відієї інтервенції військ боярської Румунії, які в цей час вдерлись у межі Радянської Бессарабії.

Радянський уряд, враховуючи складність обстановки на півдні, створив особу уповноважену Вищу автономну колегію по російсько-румунських і бессарабських справах. Її завданням було здійснювати безпосереднє керівництво боротьбою проти наступу румунських військ з правом самостійно вирішувати питання зовнішньої політики на місці. До складу цієї комісії входив і А. Христов.

В лютому — березні 1918 р. частини Червоної Армії завдали пищівних ударів по інтервентах. Боярська Румунія змушена була поспішити на мирні переговори, які привели до підписання договору 5 березня у Яссах і 9 — в Одесі¹⁴. А. Христов взяв безпосередню участь у підписанні цього договору¹⁵.

У зв'язку з інтервенцією австро-німецьких імперіалістів і переважанням їх сил радянські війська змушені були 13 березня 1918 р. залишити Одесу. За пропозицією Я. М. Свердлова А. Христов вивіз через Севастополь майно і архів Румчероду¹⁶. У квітні 1918 р. як делегат Одеси А. Христов взяв участь у роботі IV Всеросійського з'їзду Рад, який за пропозицією В. І. Леніна ратифікував Брестський мирний договір. А. Христов разом з іншими більшовиками взяв участь у створенні весною 1918 р. «Тимчасового Центрального Виконавчого Комітету Рад Одеси, Херсонської, Таврійської і Бессарабської губерній». 8 червня А. Христов брав участь у засіданні Оргбюро по створенню Комуністичної партії України¹⁷. Восени і зимою 1918 р. А. Христов взяв участь у боротьбі з контрреволюційними частинами Колчака.

Спіраючись на допомогу братнього російського народу, український народ під керівництвом Комуністичної партії розгорнув героїчну боротьбу проти англо-французьких і німецьких окупантів та буржуазних націоналістів. До весни 1919 р. майже вся Україна була звільнена. А. Христову, В. Юдовському, А. Бубнову та іншим більшовикам РНК України доручив відбудову Радянської влади на півдні України і зокрема в Одесі.

У 1919—1920 рр. А. Христов брав участь у розгромі банд Григор'єва, Махно, Петлюри, в боротьбі з польськими інтервентами. У 1920 р. він був обраний заступником народного комісара робітничо-селянської інспекції України¹⁸. Знаходячись на цій посаді, А. Христов приділяв багато уваги питанням партійного будівництва, вихованню комуністів у душі безмежної відданості справі соціалізму.

У 1921 р. А. Христов був направлений на роботу в Москву. Він призначається директором «Промброні» (промислово-броньових підприємств країни). Активний учасник революції і громадянської війни І. П. Родіонов у своїх спогадах про Христева задував, що він «часто бував у В. І. Леніна. Його добре знали і високо цінували всі керівники нашої партії і уряду»¹⁹. У лютому 1924 р. А. Христов був призначений представником СРСР в акціонерному товаристві «Русавторг».

Під керівництвом А. Христева почався рух у країні за створення товариства бессарабців. Згодом він був обраний посмертно першим головою цього товариства. У липні

¹⁰ Партійний архів Одеської області, ф. 2, оп. 2—4, од. зб. 41, арк. 1.

¹¹ З історії Одеської партійної організації. Нариси, Одеса, 1962, стор. 162—163.

¹² Партійний архів Одеської області, ф. 2, оп. 2, од. зб. 628, арк. 15; «Известия Одесского Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота», 23 грудня 1917 р.

¹³ Газ. «Известия Одесского Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота», 19 січня 1918 р.

¹⁴ Внешняя политика СССР. Сборник документов, т. 1, М., 1944, стор. 60.

¹⁵ Борцы революционного подполья Молдавии, Кишинев, 1958, стор. 78.

¹⁶ А. Христов. Румчерод в подготовке Октябрьской революции, журн. «Летопись революции», 1922, № 1, стор. 180.

¹⁷ М. Волін. Перший з'їзд КП(б)У, журн. «Літопис революції», 1928, № 3, стор. 19.

¹⁸ Журн. «Красная Бессарабия», 1934, № 5, стор. 14.

¹⁹ Державний архів Одеської області, ф. 1, спр. 20, арк. 8.

1924 р., прибувши до Ленінграда як член правління змішаного акціонерного товариства торгівлі, А. Христов зробив ревізію в ленінградському відділенні товариства, викривши групу ворогів Радянської влади. Терміново зв'язавшись з Ф. Е. Держжинським, А. Христов просив дозволу арештувати вожаків цієї зграї. Напружена праця в складному становищі, боротьба проти ворогів остаточно підірвали здоров'я Христева і 5 липня раптово обірвалось його життя²⁰.

В особі А. Христева партія і країна втратили визначного партійного і державного діяча, революціонера-професіонала, вмілого організатора мас, талановитого пропагандиста і агітатора, полум'яного інтернаціоналіста. Революційна діяльність Асена Васильовича Христева, сина болгарського народу, який тісно зв'язав свою долю з долею народів України, Бессарабії, Радянської Росії, вірного лєнінця, занесена в історію як одна із славних сторінок боротьби за перемогу Великого Жовтня і захист його завойовань.

М. Д. ДИХАН,
Г. М. ТРОФІМОВ

М. Ф. БЕРЛІНСЬКИЙ — ІСТОРИК КИЄВА

(ДО 200-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

Цього року ми наближаємося до 200 років з дня народження Максима Федоровича Берлінського (1764—1848), якого справедливо називають першим істориком і археологом Києва.

М. Ф. Берлінський народився 6 серпня 1764 р. в селі Нова Слобода на Чернігівщині, в сім'ї українського шляхтича. З 1776 по 1786 р. навчався в Київській духовній академії, потім у Петербурзькій учительській семінарії, після закінчення якої повернувся до Києва і став викладачем Головної народної школи на Подолі, а з 30 січня 1812 р. — Першої Київської гімназії і зарекомендував себе визначним педагогом. З відкриттям Київського університету (1834 р.) М. Ф. Берлінський став головою університетського правління.

30 жовтня 1834 р. пішов у відставку, а 6 січня 1848 р. помер і був похований на старому Байковому кладовищі.

Наукова діяльність М. Ф. Берлінського як історика і археолога почалась в кінці XVIII ст. У 1817—1818 рр. він бере активну участь в організованому М. Рум'янцевим (засновник бібліотеки в Москві, нині Публічна бібліотека СРСР ім. В. І. Леніна) перегляді монастирських бібліотек, розшукуючи не тільки письмові джерела, а й археологічні пам'ятки часів Київської Русі.

Головними творами М. Ф. Берлінського були: «Пространная история гор. Киева с топографическим его описанием» (1802 р.), «Историческое обозрение Малороссии», «Краткое описание Киева, содержащее историческую перечень сего города, а также показание достопамятностей и древностей оного» (1820 р.). Це були перші друковані праці з історії Києва, в яких автор робить докладний історико-топографічний опис трьох існуючих тоді частин міста — Печерська, старого Києва та Подолу. Особливо цікаві ті описи, в яких М. Ф. Берлінський розповідає про те, що сам бачив. Він висловив ряд оригінальних думок, які згодом були визнані іншими вченими. М. Ф. Берлінський, наприклад, вважав, що Софійський собор не був повністю зруйнований татарами, як думали раніше, а Лаврські печери існували ще до монастиря¹. Особливо цінним є план Києва, на якому зображені урочища та цікаві будови, як їх бачив М. Ф. Берлінський, — кріпосні вали старого Києва, Мінховські укріплення, вулиці Подолу до пожежі 1811 р., місце колишнього магістрату тощо². Праця «Краткое описание Киева» стала основою для подальшого наукового вивчення історичного минулого Києва та його топографії.

Певне наукове значення зберегла високо оцінена М. Максимовичем праця «О Десятишной церкви в Киеве»³.

Крім наукових праць, М. Ф. Берлінський написав популярний підручник з історії та ряд досліджень з природознавства і статистики. З 1828 р. він був членом Московського товариства історії та древностей російських, з 1835 р. — членом Київського комітету для розшуків древностей Києва, з 1843 р. — почесним членом Тимчасової комісії для розбору стародавніх актів.

Як і більшість українського шляхетства того часу, М. Ф. Берлінський ідеалізував історичне минуле України і був далекий від якоїсь опозиційності до існуючого самодер-

²⁰ Див. газ. «Правда», 9 липня 1924 р.

¹ М. Ф. Берлінський. Краткое описание Киева, 1820, стор. 10, 75.

² Журн. «Киевская Старина», 1896, № 12, стор. 413.

³ «Временник Императорского Московского общества Истории и Древностей Российских», 1850, кн. V, стор. 39—40.

жавного устрою. Але його праці пробуджували значний інтерес до історії України та Києва і внесли багато нового в науку. За це й шанує його радянська громадськість. На відзнаку заслуг вченого одна з вулиць м. Києва (на Сирці) названа ім'ям Максима Федоровича Берлінського.

В. О. СИДОРЕНКО

175 РОКІВ ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Велика французька буржуазна революція свого часу притягала увагу сучасників, а в подальшому й до наших днів істориків. Не буде перебільшенням сказати, що з багатьох буржуазних революцій епохи утвердження буржуазного суспільного ладу саме 1789 рік, час початку буржуазної революції у Франції, виступає визначною віхою світової історії. К. Маркс і Ф. Енгельс спеціально підкреслили міжнародне значення французької революції: «Революції 1648 і 1789 років не були англійською і французькою революціями; це були революції європейського масштабу...»¹ В. І. Ленін проводить паралелі між буржуазною революцією у Франції кінця XVIII ст. і Великою Жовтневою соціалістичною революцією в Росії й зазначає, що «наша революція для нашого класу... пролетаріату зробила за півтора року вже незрівнянно більше, ніж те, що зробили великі французькі революціонери». Та для свого класу і свого часу велика французька буржуазна революція «зробила так багато, що все XIX ст... пройшло під знаком французької революції...»²

Відзначаючи прогресивне значення французької буржуазної революції, її всебічні впливи, не можна забувати факторів, що обумовлювали й підсилювали її міжнародну дійовість. Ф. Енгельс в «Анти-Дюрінгу» підкреслює: «В той час, як над Францією проносився ураган революції, що очистив країну, в Англії відбувався менш гучний, але не менш грандіозний переворот. Пара і нове машинне виробництво перетворили мануфактуру в сучасну велику промисловість і тим самим революціонізували всі основи буржуазного суспільства»³. Тим часом, в історичній літературі під впливом догматизму періоду культу особи Сталіна один час поширювались твердження, ніби французька революція була революцією мануфактурного періоду. А факти промовляють, що початок промислового перевороту захопив не лише Англію, а й певною мірою Францію. Загалом у багатьох країнах Європи на рубежі XVIII і XIX ст. спостерігаються елементи початку промислового перевороту. Звичайно, сучасники не могли усвідомити взаємозв'язок подій революції і початку промислового перевороту. Однак об'єктивно ці процеси діяли одночасно.

Маючи на увазі цю специфіку обставин епохи революції (вищий рівень продуктивних сил в кінці XVIII ст. порівняно з XVII ст.), К. Маркс і Ф. Енгельс відзначили, що ці фактори вплинули і на хід революції, яка у Франції проходила на вищому, порівняно з англійською революцією XVII ст., політичному та ідеологічному рівні. «Велика французька революція,— писав Енгельс,— була третім повстанням буржуазії, але першим, яке цілком скинуло з себе релігійне вбрання і в якому боротьба була проведена на відкрито політичному ґрунті. Вона була також першим повстанням, в якому боротьба була дійсно доведена до повного знищення однієї з сторін, що боролися між собою, саме аристократії, і до повної перемоги другої, саме буржуазії»⁴.

Отже, при вивченні соціально-економічних передумов французької революції слід приділити належну увагу процесам початку промислового перевороту, його зв'язкам та впливам на Францію кінця XVIII ст.

У трактовці подій французької революції з часів культу особи Сталіна залишилось ще й таке питання, як її хронологічні рамки. У нашій історичній літературі (підручничковій) поширено уявлення, ніби часом революції були лише 1789—1794 рр., що кінцем революції став термідоріанський переворот. К. Маркс і Ф. Енгельс зазначили, що падіння Робесп'єра не було кінцем революції⁵.

Часи термідору та Директорії були не лише роками економічного і політичного панування контрреволюційної буржуазії, а й періодом могутніх виступів народних мас (жерміналь і преріаль, діяльність бабувістів, боротьба з роялістами (вандем'єр) в середині країни і контрреволюційною коаліцією європейських держав зовні). Природно, що К. Маркс пише про «Гору 1793—1795 рр... революційні традиції 1793—1795 років»⁶. Ф. Енгельс знайшов за потрібне до роботи «Звернення ЦК до Союзу комуністів», перевиданій 1885 р., написати примітку, де, зокрема, зазначав: «Але тепер стало вже

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 6, стор. 112—113.

² В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 328.

³ Ф. Енгельс, Анти-Дюрінг, К., 1953, стор. 221.

⁴ К. Маркс, Ф. Енгельс, Вибрані твори, т. II, К., 1953, стор. 91.

⁵ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 2, стор. 130.

⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 8, стор. 113.

загально відомим фактом, що все керівництво департаментів, округів і общин протягом усієї революції, аж до 18 брюмера складалося з властей, які обиралися самими керованими і користувалися повною свободою в рамках загальнодержавних законів; що це провінціальне і місцеве самоврядування... стало якраз найбільш сильною підмогою революції в такій мірі, що Наполеон відразу ж після державного перевороту 18 брюмера»⁷ ліквідував його як останні залишки революційних інституцій. Тобто класики марксизму не вважали 9 термідора кінцем революції. Проте без сумніву часи термідору і Директорії відрізняються від попереднього п'ятиріччя, оскільки революція йшла на спад. Але загалом десятиріччя 1789—1799 було часом великої буржуазної революції, а 18 брюмера — її кінцем.

Звістки про революцію у Франції поширювались різними каналами у найрізноманітніших формах на Україні й заходили тут резонанс, головне, в посиленні боротьби проти кріпосництва. Значними виступами по всіх частинах України в останні десятиліття XVIII ст. селяни гагадували про цю болячку тодішнього суспільного життя. Як кріпосники, так і прогресивні кола дворянської інтелігенції тепер пов'язували ці події внутрішнього життя України з подіями у Франції.

І. О. Остроженсько-Дохвицький, дворянин з Слобожанщини, занотував в своєму щоденнику про переляк і ненависть до революції: «вийшла нова епоха жахлива... прокляті кати французів... забувши бога і своєму королю присягу, прилюдно одрубали йому на ешафоті голову».

На усвідомлення події революції в прогресивних колах України впливала громадсько-політична думка Росії, що в особі О. Радішева та радішевців мала свій революційний авангард. Звідси таке цікаве явище, як поширення на Україні в 90-х рр. XVIII ст. друкованих примірників і рукописних списків «Подорожі з Петербурга в Москву». Впливи ідей революції підсилювались на Україні й такою подією, як польське повстання 1794 р. під проводом Т. Костюшка, яке мало безпосереднє відношення до долі Правобережжя, до активізації навколо соціальних і національних проблем у колах прогресивної інтелігенції всієї України. Вплив ідей революції позначився на діяльності громадського діяча Слобожанщини В. Н. Каразіна, поета В. В. Капніста і його брата — реформатора Л. В. Капніста. В. Н. Каразін своєрідно захоплювався «прикладами французького перевороту», вступав з ліберальними проектами пом'якшення кріпосництва і запровадження буржуазної конституції. Та головним наслідком його громадської діяльності було заснування Харківського університету. «Ода на рабство» В. В. Капніста з її гарячим протестом проти кріпацтва перегукувалась певною мірою своїми ідейними мотивами з одою Радішева «Вольность», а в іншому творі поет славить «сынов Титен» — велетнів, які піднялись на боротьбу проти усталених норм життя феодального суспільства: «против небес вооружились».

Найбільш яскраво (об'єктивно) відгукнувся на «велику весну» І. П. Котляревський. В картині пекла «Енеїди» поет виразно ставить на перше місце панів-кріпосників і, переходячи (до певної межі) на бік «колючої мужичої правди», він піддає їх таким карам, які вигадати могло саме жорстоко експлуатоване селянство.

Учень переяславської семінарії К. Пузина в «Оді малоросійського селянина», багатозначно натякаючи на практику французької революції, звертався до поміщиків:

Сьогодні папом ти, а завтра й слугою
Ще може будеш, і сиряк нацупиш мій.

Козак Гуцан та селянин Гмиря з Полтавщини звинувачувались «по поводу выговоренных ими против высочайшей особы государя предрозостных и безумных слов», і слідчі чиновники ставили це в зв'язок з впливами «коварного правительства Франції».

Якщо на Україні різні кола тогочасного суспільства так зацікавилися французькою революцією, то у Франції виявляли увагу до України. Якобінський Конвент займався питаннями про «настрої серед козацької нації». Якобинець Філіп Гаран у своїй праці з історії Польщі приділив спеціальний розділ історії України під назвою «Про українських козаків» («De cosaques de l'Ukraine»). Автор засуджує сваволю польських магнатів і шляхти, політику царизму щодо українського народу й висловлює йому співчуття.

В подальшому події французької революції стали предметом історичних досліджень. Т. Г. Шевченко перший в українській історіографії порівняв революцію з явищами історії України, підкреслюючи, що події 1768 р. (Коліївщина) не поступаються по рішучості розправи з класовими гнобителями перед першою французькою революцією, Всебічні характеристики як самій революції, так і її значення для громадсько-політичного життя України знаходимо в працях І. Франка.

У наші часи в багатьох вузах Радянської України проводиться робота по вивченню великої буржуазної революції. Значна заслуга в цьому належить професору Одеського університету Добролюбському К. П., нині покійному.

Л. А. КОВАЛЕНКО

⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 7, стор. 253.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ

та літератури

ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ РІДНОГО КРАЮ

В. І. Ленін надавав великого значення вивченню історії і досвіду місцевих радянських і партійних організацій у будівництві соціалізму. У статті «Маленька картинка для з'ясування великих питань» Володимир Ілліч високо оцінив книжку О. Тодорського «Рік — з гвинтівкою і плугом», в якій висвітлювалось будівництво нового життя у Вєсьєгонському повіті, Тверської губернії. В роботі вєсьєгонських радянських і партійних органів В. І. Ленін особливо цинив глибоке розуміння ними політики партії і творче здійснення її на практиці. Керуючись ленінськими вказівками, 10 жовтня 1931 р. ЦК ВКП(б) прийняв спеціальну постанову, в якій схвалив ініціативу Максима Горького про написання історії фабрик і заводів. Ще до Вітчизняної війни було видано ряд книжок з історії Путиловського (Кіровського), Обуховського, Іжорського, Волгоградського тракторного та інших заводів. Ця велика і потрібна робота, що була перервана війною, відновлюється у післявоєнний період. За останні роки чимало зроблено для вивчення історії Одеси і Одещини.

Одеса — місто-герой, місто славних революційних бойових і трудових традицій, місто, яке відіграло значну роль в історії розвитку культури країни. Тут в роки заслання (1823—1824) жив і творив великий російський поет О. С. Пушкін. Тут не раз бували В. Г. Белінський, М. О. Добролюбов, М. В. Гоголь. Тут певний період жили і працювали великі вчені М. І. Пирогов, Д. І. Менделєєв, І. І. Мечніков та І. М. Сєєнов. За диригентським пультом в Одеському театрі виступали П. Чайковський і М. Римський-Корсаков. У 90-х роках XIX ст. в Одесі жив і написав свої ранні твори великий пролетарський письменник Максим Горький. Часто бувала в Одесі видатна українська поетеса Леся Українка. Виступали тут і корифеї українського театру М. Заньковецька, М. Кропивницький, І. Карпенко-Карий, М. Садовський та ін. З Одесою зв'язана діяльність багатьох представників революційного народництва: А. Желябова, І. Ковальського, Д. Лизогуба, С. Чубарова, І. Давиденка, робітників-революціонерів В. Обнорського, С. Халтуріна та ін. Тут діяла створена Є. Заславським перша в Росії робітницька організація «Південно-російський союз робітників». В XIX ст. Одеса була одним з центрів національно-визвольного руху братніх слов'янських народів. В ній жили і працювали болгарські патріоти Христо Ботєв, Іван Вазов та ін.

На початку XX ст. Одеса стала важливим центром соціал-демократичного руху на півдні Росії. Тут працювали агенти ленінської «Искры» Р. Землячка і Д. Ульянов. Одеський комітет РСДРП обрав В. І. Леніна делегатом до III з'їзду партії. У роки першої російської революції над одеським рейдом гордо майорів прапор «непереможної території революції» легендарного броненосця «Потемкин». Винятково важливу роль відіграла Одеса в період Жовтня, громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції. Героїчна боротьба робітничого класу під керівництвом більшовицької партії у ті роки пов'язана з іменами П. Старостіна, М. Чижикова, І. Смирнова-Ласточкина, Г. Котовського, О. Хворостіна, П. Мизикевича, О. Трофімова та багатьох інших. 73 дні героїчної оборони під час Великої Вітчизняної війни принесли Одесі немеркнучу славу міста-героя. Чимало славних справ звершили трудящі Одеси та Одещини на фронті мирного соціалістичного будівництва. Трудящі міста й області, як і всі трудящі України, натхненні величною програмою будівництва комунізму, своїми трудовими подвигами множать славу нашої Вітчизни.

Про славне минуле міста і краю, про сучасні його героїчні будні розповідають книжки, написані останнім часом радянськими істориками. До 40-річчя Жовтня видано ряд праць: «Одесса. Очерк истории города-героя», В. Загоруйка «По сторінках історії Одеси і Одещини», Я. Штернштейна «Морские ворота Украины», С. Мельника «В. И. Ленин и Одесская партийная организация», В. Коновалова «Герои Одесского подполья» і «Иностранная Коллегия», «З історії Одеської партійної організації. Нариси»¹.

Цікаву і змістовну працю В. Коновалова «Герои одесского подполья» дуже високо оцінив генеральний секретар Французької комуністичної партії Моріс Торез. У ній на

¹ Рецензію див. «Український історичний журнал», 1963, № 1.

основі багатьох нових і цікавих даних розповідається про більшовицьке підпілля Одеси в 1918—1919 рр., про історію іноземної колегії, в діяльності якої яскраво виявилась міжнародна солідарність робітничого класу у боротьбі з інтервентами. Автор широко показав діяльність відомих революціонерів-підпільників І. Смирнова-Ласточкина, С. Соколовської, Я. Єліна, О. Железнякова, полум'яної революціонерки Жанни Лябурб. У брошурі С. Мельника «В. І. Ленин и Одесская партийная организация» на основі численних документів, у тому числі архівних, та спогадів старих більшовиків висвітлюється діяльність Одеської партійної організації від 1900 р. (час утворення соціал-демократичного комітету) до встановлення Радянської влади і роль В. І. Леніна в її діяльності. У праці Я. Штернштейна «Морские ворота Украины» на конкретних фактах і прикладах, почерпнутих з архівних матеріалів, листів, спогадів і свідчень очевидців, яскраво відтворена історія Одеського порту з дня його заснування до наших днів. Історія Одеського порту — це повість про мужність і благородство прекрасних наших людей. Їх славі революційні традиції входять своїми коріннями в ті часи, коли пролетаріат Росії робив перші кроки у боротьбі проти самодержавства. З великим інтересом читаються сторінки, присвячені легендарній потьомкінській епопеї та іншим подіям першої російської революції, участі одеських портовиків у Жовтневій революції, в боротьбі за встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні. Значне місце автор приділив показу ролі портовиків у героїчній обороні Одеси на початку Великої Вітчизняної війни. Великий інтерес становить останній розділ, присвячений героїчній боротьбі портовиків за відбудову і розвиток порту в післявоєнний період.

Одеське обласне видавництво до 40-річчя Жовтня випустило збірник нарисів «Борці за Жовтень», спогади учасників боротьби за встановлення Радянської влади в Одесі «Незабутні дні» та літопис подій «Хроніка революційних подій в Одесі (лютий 1917 р.—січень 1918 р.)». Тоді ж Одеський державний університет ім. Мечнікова видав збірник навчально-методичних статей з історії Одеси і Одещини «Знай свій край». Ряд статей, присвячених історії Одеси та області, опубліковано у збірниках наукових праць вузів.

Значним вкладом у вивчення історії громадянської війни і воєнної іноземної інтервенції в Одесі і на Півдні України є збірник документів та матеріалів «В огне гражданской войны», упорядкований групою науковців вузів і архівів Одеси. Ролі чорноморських моряків у боротьбі за встановлення і зміцнення Радянської влади в Одесі присвячена праця В. Коновалова «Подвиг Алмаза». Матроси крейсера брали активну участь у повстанні трудящих міста в січні 1918 р. Грім гармат «Алмаза» сповістив про встановлення Радянської влади в Одесі. Цій же темі присвячена праця З. Першиної «Наша «Январка», в якій розповідається про найбільш яскраві події в колишніх залізничних майстернях (нині великий кранобудівний завод ім. Січневого повстання), про участь їх у січневому повстанні 1918 р. Окремі питання громадянської війни на Одещині висвітлюються в спогадах старого більшовика-балтійця А. Гончарова «Шел отряд ко берегу». Про боротьбу трудящих проти румунських окупантів на Ізмаїльщині розповідається в праці П. Сніжко «Татарбунарське повстання 1924 р.», про героїчне минуле комсомольської організації Одеси — у брошурі В. Скрильової «Комсомол Одеси — бойовий помічник партії в боротьбі за владу Рад».

Значне місце в дослідженні історії рідного краю займають праці про видатних діячів революційного руху. Так, у брошурі О. Семеновського «В. В. Ворovsky в Одессе» йдеться про найбільш тяжкі і плідні роки революційної діяльності видатного діяча Комуністичної партії і Радянської держави Вацлава Вацлавовича Ворovsky.

З серії «Борці за перемогу Радянської влади в Одесі» вийшли брошури: П. Стасьєва «Петр Старостин — бесстрашный солдат великих боев» (1961), З. Першина «Павел Мизякович — партиз рядовой» (1962), І. Бережний, Р. Чайчук «Михаил Томас — солдат трех русских революций» (1964) та ін.

Історією міста і краю займається ціла група істориків Одеси, серед них А. Бачинський, С. Боровой, С. Вольський, П. Воробей, С. Ковбасюк, С. Марлінський, В. Немченко, П. Некрасов, З. Першина, Ю. Портной, І. Пустовойтенко, М. Раковский, Л. Руденко, О. Савчук, Є. Сизоненко, Ф. Смирнов, Д. Суркіс, П. Чухрій та ін. Розробку далекого минулого краю, археологічні розкопки північного Причорномор'я успішно ведуть М. Синицин і П. Коришковський. Чимало праць готується до друку і буде видано. Великий інтерес становить, зокрема, підготовлений збірник спогадів «Бойцы вспоминают минувшие дни», де розповідається про героїчну оборону Одеси.

Ряд монографій і брошур присвячено вивченню досвіду роботи партійних організацій, підприємств і колгоспів. Серед них, насамперед, треба відзначити матеріали про досвід відомого всієї країні колгоспу ім. ХХІ з'їзду КПРС, Березівського району, очолюваного депутатом Верховної Ради СРСР Двічі Героєм Соціалістичної Праці М. О. Посмітним. Великий інтерес становить брошура новатора виробництва Г. Нежевенка «Заводський інститут передового досвіду». Про трудовий подвиг моряків Чорномор'я розповідається у брошурі О. Донченка «Трудники Чорномор'я». Депутат Верховної Ради СРСР коваль машинобудівного заводу ім. Січневого повстання Д. Овсянніков у брошурі «Штамповка вместоковки» ділиться досвідом своєї роботи. Про передовиків соціалістичного села розповідають брошури В. Ляковського «Чарвіник

з Любомирки» (про Героя Соціалістичної Праці, знатного кукурудзовода Є. В. Блажеского), «Не убегай от счастья» (про голову колгоспу Красноокнянського району, Героя Соціалістичної Праці В. Шолар) та ін. Досвід роботи партійних організацій ряду підприємств Одеси, керівництво змаганням за звання ударників і бригад комуністичної праці висвітлюються у збірнику «Коммунисты в авангарде». Питанням спеціалізації і кооперування на підприємствах Чорноморського економічного району присвячені брошура М. Іванова «Невичерпні можливості» та Б. Брига «Три роки роботи по-новому», питанням культурного будівництва на Одещині — брошура О. Швалєва «Розквіт культури».

Великий інтерес становить видана Одеським обласним видавництвом книжка «Одесса—Марсель—дружба», присвячена перебуванню М. С. Хрушова в Марселі в березні 1960 р. У ній наводиться багато цікавих фактів про зв'язки Одеси з Марселем.

Отже, вже чимало зроблено в галузі вивчення історії міста-героя Одеси і області. Та багато ще треба зробити. Зокрема, ще дуже слабо досліджена боротьба підпільних партизанських груп проти фашистських окупантів у період Великої Вітчизняної війни. Було б добре в усіх районах, колгоспах, радгоспах створити комісії й групи, які займалися б збиранням матеріалу і спогадів учасників і очевидців подій, а також документів і фотографій, газет і листівок, що розповідають про славні бойові діла радянських людей. В усіх районах, на заводах і фабриках, у колгоспах і радгоспах слід було б вести літопис подій. На підставі цих матеріалів, можна було б створити музеї історії районів, заводів, колгоспів і радгоспів. У цій справі певний досвід мають Березівський, Комінтернівський, Фрунзенський і Любашівський райони— і його треба б використати. Велику допомогу в цьому можуть подати Одеський обласний державний і партійний архіви. Дальша розробка історії краю, створення музеїв, написання історії фабрик і заводів, колгоспів, радгоспів може бути важливим засобом ідейного виховання радянських людей. Виховання молодого покоління на славних бойових традиціях сприятиме мобілізації радянських людей на успішне здійснення завдань комуністичного будівництва.

С. І. МАГАЗИНЕР

ВИКРИТТЯ ІСТОРИКАМИ НДР ЗАГАРБНИЦЬКОЇ ПОЛІТИКИ НІМЕЦЬКОГО ІМПЕРІАЛІЗМУ НА СХОДІ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Розгром гітлерівського рейху і виникнення на його руїнах миролюбної і соціалістичної Німецької Демократичної Республіки, на території якої збереглися архіви колишніх імперських установ, дозволив історикам НДР більш повно розкрити справжні плани і наміри німецьких імперіалістів на Сході в роки першої світової війни.

Видатні державні, партійні і громадські діячі НДР першими в своїх виступах, статтях і працях¹ піддали всебічній глибокій критиці ідеологію і політику правлячих кіл Німеччини в минулому. Вони переконливо показали, як «нечесно використовували монополісти національні почуття німецького народу»² і спрямували його на хибний шлях³, внаслідок чого вся нація опинилася на краю прірви.

Документ Національної ради Національного фронту демократичної Німеччини «Історичне завдання НДР» вважає «безумовним обов'язком» сумлінно вивчити минуле, для того щоб шляхом нещадної національної самокритики подолати недоліки і «зробити правильні висновки...»⁴.

Цей обов'язок з честю виконують історики НДР, багато праць яких з'явилось також у перекладі на російську мову⁵. В них відводиться значне місце викриттю агресивної політики німецьких імперіалістів в роки першої світової війни.

¹ В. Пик. Избранные произведения, М., 1956; В. Ульбрихт. Избранные статьи и речи, М., 1961; О. Гротеволь. Избранные статьи и речи (1945—1959), М., 1961.

² О. Гротеволь. Избранные статьи и речи (1945—1959), стор. 20.

³ А. Абуш. Ложный путь одной нации. К пониманию германской истории, М., 1962.

⁴ Журн. «Международная жизнь», 1962, № 6, стор. 148—149.

⁵ Германский империализм и вторая мировая война. Материалы научной конференции комиссии историков СССР и ГДР в Берлине (14—19 декабря 1959 г.), М., 1963; А. Норден. Между Берлином и Москвой, М., 1956; його ж. Фальсификаторы, М., 1959; Л. Штерн. Германский империализм и уроки истории, журн. «Коммунист», 1962, № 11; його ж. Влияние Великой Октябрьской социалистической революции на Германию и германское рабочее движение, М., 1960; Ф.-Г. Гентцен. Провал гитлеровских планов на Востоке, журн. «Новая и новейшая история», 1962, № 1; В. Бартель. Левые в германской социал-демократии в борьбе против милитаризма

В тезах до 40-річчя Листопадової революції 1918 р. в Німеччині вказується, що перша світова війна, «розв'язана німецьким імперіалізмом в ім'я переділу світу», була війською імперіалістичною з боку всіх великих держав, які брали в ній участь⁶.

У своїх агресивних планах німецькі імперіалісти поклалися на воєнну машину, на силу кадрової армії, «вимуштрованої і підготовленої до наступальної війни»; на «психологічний ефект воєнних традицій і шовіністичний чад, який охопив обмануті маси». Вони прагнули досягти своєї мети з допомогою плану Шліффена, тодішнього варіанту «бліцкригу»⁷.

Як пише Л. Штерн, схваленням кредитів на загальну суму 154 млрд. марок і проголошенням громадянського миру соціал-шовіністи дезорієтували та ідеологічно роззброїли німецький робітничий клас. Підтримані ними, «юнкери й імперіалісти змогли безперешкодно кинути на поле бою п'яту частину населення»⁸.

Ф. Клейн у своїй праці⁹ показує, з одного боку, як юнкерсько-буржуазний імперіалізм, «жертвуючи більшістю німецької нації», привів її до національної катастрофи, а з іншого боку — революційну боротьбу робітничого класу в союзі з різними класами і верствами проти імперіалізму, щоб запобігти смертельній небезпеці¹⁰. Зручним часом для початку війни, пише Ф. Клейн, вважали літо 1914 р., оскільки перевага, одержана посиленням армії в 1913 р., була тимчасовим явищем. Одночасно в Берліні передбачали розпад Австро-Угорщини — єдиного цінного союзника, без якого німецький імперіалізм залишився б «зовсім ізольованим»¹¹.

Автор переконливо показав, що відповідь на питання — війна або мир, залежала від німецьких імперіалістів. Уже 5 липня в Потсдамі було вирішено почати війну, про що Вільгельм II наступного дня повідомив Круппа на прийомі в Кілі¹². Тепер завдання полягало в тому, щоб «придумати вимоги, які були б неприйнятні для Сербії, і таким чином створити привід для війни»¹³. Берлін допоміг австрійському уряду виконати це завдання.

Викриттю воєнних цілей юнкерсько-буржуазного імперіалізму присвячена перша частина книги (розділи I і II) Вернера Базлера¹⁴, де проаналізовано меморандуми і доповідні записки з приводу воєнних планів, направлені німецькому уряду уже в перші місяці війни групами промисловців і фінансистів, юнкерськими союзами і окремими особами. На їх основі Б. Гольвег 9 вересня 1914 р. склав «цілком таємні замітки», в яких визначалася політична програма уряду щодо укладення миру¹⁵. Ядром цієї програми (вона не змінювалася до капітуляції Німеччини) була вимога створення «під німецьким керівництвом середньоевропейського економічного союзу», «відсунення Росії», по можливості, далі на схід і ліквідація «її влади над неросійськими народами»¹⁶.

Загальні формулювання Гольвега були розшифровані в серпневих меморандумах Тіссена, Ратенау та ін., а також у вересневому меморандумі Класса. Вони вимагали на Сході загарбання Польщі, російських Балтійських провінцій, Донської області, Одеси і Криму, Азовського узбережжя, Кавказу; відокремлення від Росії Фінляндії і України; роздроблення російської Азії «на великі самостійні держави»¹⁷.

Автор розглядає також інші меморандуми, одержані канцлером в 1914—1915 і в наступних роках, зміст яких зводився до двох програм: програми-максимум і програми-мінімум, що різнилися внутрішніми питаннями (устрій окупованих територій.— *І. Т.*)¹⁸. Спільною і провідною в них була ідея Середньої Європи («Міттельєвропи»),

і війни, М., 1959; К. Цейслер. Восстание в германском флоте, М., 1957; О. Бухзиц. 50 лет функционером германского рабочего движения, М., 1959; О. Винцер. Революционные традиции борьбы немецкого рабочего класса против милитаризма и войны, М., 1958; Октябрьская революция и Германия. Протоколы научной сессии в Лейпциге (25—30 ноября 1957 г.), М., 1960; К. Маммах. Влияние Февральской революции в России и Великой Октябрьской социалистической революции на рабочий класс Германии, М., 1967; К. Хагер. Ноябрьская революция 1918 г. в Германии, журн. «Коммунист», 1958, № 16; А. Шрейнер. О некоторых вопросах ноябрьской революции 1918—1919 гг., журн. «Вопросы истории», 1957, № 9; та ін.

⁶ Журн. «Вопросы истории», 1958, № 11, стор. 6.

⁷ Л. Штерн. Назв. стаття, стор. 31.

⁸ Л. Штерн. Назв. книга, стор. 64.

⁹ F. Klein. Deutschland von 1897—1898 bis 1917, Berlin, 1961.

¹⁰ Там же, стор. 2, 4.

¹¹ Там же, стор. 257—258.

¹² Там же, стор. 264—265.

¹³ Там же, стор. 265.

¹⁴ W. Basler. Deutschlands Annexionspolitik in Polen und im Baltikum 1914—1918, Berlin, 1962.

¹⁵ Там же, стор. 54—55, 381—383.

¹⁶ Там же, стор. 382—383.

¹⁷ Там же, стор. 25—36.

¹⁸ Там же, стор. 50.

необхідність створення якої широко пропагували близькі до уряду особи¹⁹. Після провалу осіннього наступу 1914 р. на Західному фронті цього, як «компенсації» за можливі поступки на Заході, вимагали також промислові й урядові кола.

Поразка на Марні була воротним пунктом у розвитку подій; наступ, на який покладалась велика надія, не мав успіху. Почалась «...позиційна війна, весь західний фронт залишався без змін до весни 1918 р.»²⁰. План війни на два фронти (плач Шліффена) провалився.

В період з листопада 1914 р. по серпень 1915 р. в урядових колах Німеччини проходила дискусія про основні напрями агресії (Захід чи Схід) і були намагання ослабити Антанту шляхом укладення сепаратного миру з Францією або Росією.

Обговорення воєнних цілей в уряді і рейхстагу, заяви і листи кайзера, Гольвега, Фалькенгайна, Ягова і Ціммермана, великий меморандум Шверіна «про створення нових колоній на німецькому східному кордоні» (складений в березні 1915 р. за дорученням Гольвега)²¹, пропагандистська література та ін. свідчили про дедалі більше схилення німецького уряду до агресії на Сході, що означало фактичну відмову від загарбань на Заході.

Великий інтерес становить меморандум Гугенберга від 12 березня 1915 р., опублікований І. Петцольдом у добірці архівних документів²². В своєму меморандумі директор фірми Круппа і засновник Пангерманського союзу²³ торкається виключно питання про загарбання російських земель, бо, на його думку, для Німеччини «з точки зору майбутнього східне питання відіграє більшу роль, ніж західне»²⁴. Щодо розміру територіальних загарбань Гугенберг не висунув нічого нового й оригінального. Називаючи об'єктами агресії Курляндію, Лівонію, Польщу і Україну, він залишає відкритим питання про південні кордони, підкреслюючи лише необхідність вигідного кордону на північному сході, який повинен опиратись на «озеро Чудське (Пейпус) і на ланцюг озер, схожих на Мазурські, південніше — на болота і ліси»²⁵. В цьому як ідеологи, так і політики німецького імперіалізму були солідарні.

Меморандум Гугенберга характерний тим, що в ньому більш одверто і цинічно викладаються варварські методи заселення, колонізації і германізації «Східної Німеччини», аналогічні діям фашистських катів у роки другої світової війни. Литовців і латиських, як і «східних прусів та мазурів», треба знищити, а їх землі колонізувати німцями з усього світу і, зокрема, з Росії. Лише після повного онімечення цих земель «можна дати право на самоуправління, як у Пруссії і імперії»²⁶.

Значне місце відводилося польському питанню, для розв'язання якого передбачався новий поділ Польщі між Німецькою імперією і Австрією. Онімечення польських земель Гугенберг вважав справою більш важкою і складною. Тому він пропонував здійснити його по етапах. Перш за все, онімечити повністю польські землі, що входять до складу Пруссії, і прикордонні з Німецькою райони Королівства Польського, звідки поляків виселити на схід, а на їх місце поселити 400 тис. німців. Потім германізаторський смерч повинен просунутись далі до Бугу і затиснути поляків у лещата, «оточивши їх так, як чехів». Це дало б можливість «протягом деякого часу їх колонізувати і онімечувати»²⁷.

Серед інших опублікованих документів вартий уваги меморандум «господарських союзів» (відомий пізніше під назвою меморандуму «шести союзів» — І. Т.) від 10 березня 1915 р., складений членами Пангерманського союзу спільно з депутатами рейхстагу. Наводячи обширні уривки з цього меморандуму, І. Петцольд справедливо відзначає, «що за програмою Пангерманського союзу стояла не маленька група фантазерів (як це намагались зобразити буржуазна німецька історіографія і сучасні західнонімецькі реваншисти.— І. Т.), а керівні кола правлячого класу Німеччини»²⁸.

Промисловці Рейнсько-Вестфальського округу спільно з воєнним комітетом німецьких промисловців і юнкерським союзом опрацювали окремих меморандум про воєнні цілі і, додавши копію меморандуму «шести союзів», надіслали їх кайзеру і канцлеру. Наведені І. Петцольдом документи свідчать про агресивні паміри цих кіл,

¹⁹ W. Basler. Назв. праця, стор. 32.

²⁰ F. Klein. Назв. праця, стор. 283.

²¹ F. Fischer. Griff nach der Weltmacht, Düsseldorf, 1961, стор. 126, 187—256.

²² J. Petzold. Zu den Kriegszielen der deutschen Monopolkapitalisten im ersten Weltkrieg (Dokumentation), журн. «Zeitschrift für Geschichtswissenschaft», Berlin, 1960, N 6, стор. 1396—1415.

²³ A. Kruck. Geschichte des Alldeutsche Verbandes 1890—1939; Wiesbaden, 1954, стор. 26.

²⁴ J. Petzold. Назв. праця, стор. 1409, 1405.

²⁵ Там же, стор. 1405.

²⁶ Там же.

²⁷ Там же, стор. 1406—1408.

²⁸ Там же, стор. 1402.

які вважали закінчення війни неприпустимим доти, поки не буде гарантій щодо розширення території як на Заході, так і на Сході²⁹.

Більш «аргументовано» ці положення розвинено в листі Валентіні — начальнику кабінету кайзера — від 23 червня 1915 р., де пояснюється також, чому правлячі кола мусять виявити ініціативу і розкрити цілі війни німецькому народу³⁰.

Опубліковані в НДР документи викривають також мілітаристську діяльність Круппа, ім'я якого стало символом агресивного німецького імперіалізму. «Особняк на горбі» (резиденція Круппа.—*I. Т.*) був командним пунктом промисловців і банкірів, з якого скеровували державу на шлях воєнних авантур. Саме після нарад з Крупном Вільгельм II вирішив розпочати війну. Крупп разом з Гугенбергом обговорив і схвалив вересневий меморандум Класа — голови Пангерманського союзу³¹, а в меморандумі Валентіні про воєнні цілі від 31 липня 1915 р. він ставить перед німецьким керівництвом завдання створити «Міттельєвропейський рейх» (подібний до пізнішого «есесівського рейху Гітлера»), радячи відхилити всі мирні переговори, поки ця мета не буде досягнута³². План створення такого «рейху» пропагувався в численних виданнях, підтримуваних монополіями, зокрема і в літературі, яка претендувала на «науковість». В зв'язку з цим не можна не згадати праці Науманна, виданої в 1915 р., яка на 300-х сторінках детально змальовує «священну Римську імперію німецької нації, відроджену війною після тривалого сну»³³.

Історик НДР Гертруда Теодор піддала всебічному аналізу діяльність цього «здивавилого професора» і розкрила його зв'язки з правлячими колами і монополістичним капіталом³⁴. Важливість висновків Г. Теодор, на нашу думку, полягає не лише в тому, що вони викривають домисли реванистської історіографії, зокрема, спроби Мейера применшити агресивність планів німецьких імперіалістів в Європі і відокремити їх від офіційної політики уряду³⁵. Г. Теодор наносить також удар і по тих, хто, як Ж. Дроз, викладаючи «історичний розвиток ідеї «Міттельєвропи»³⁶, пристосовує погляди Науманна до сучасності, пропагує їх як прообраз «Європейської інтеграції».

5 червня 1915 р. на великій державній конференції обговорювався проект Серединої Європи. Канцлера, який твердо відстоював свою мету, підтримував Гельферіх і ті, хто бачив у проекті «економічні недоліки»³⁷. В жовтні 1915 р. Гольвег, Ягов і Ціммерман обговорили проект з представниками головного командування, а 11 листопада 1915 р., на конференції в Берліні, — з представниками австро-угорського уряду³⁸. Все це говорить про серйозні наміри німецького уряду здійснити плани «Міттельєвропи» в цій війні, залишаючи на майбутнє розв'язання інших питань світової політики.

До середини 1917 р. внутрішнє і міжнародне становище склалося не на користь виконання програми-максимум. 19 червня 1917 р. рейхстаг прийняв «резолуцію миру», вимагаючи фактично виконання, як пише Ф. Клейн, імперіалістичної програми-мінімуму³⁹. Тоді серед урядових кіл почали говорити про необхідність підготовки другої війни. У вересні 1917 р. генеральний штаб навіть приступив до розробки планів наступальних операцій⁴⁰. Наводячи ці факти, В. Базлер пише: «Брехливість лозунга оборонної війни, до ведення якої Німеччину примусили швидко насильно, видно з того, що, коли обговорювались воєнні цілі, було вказано на пекучу потребу наступної війни»⁴¹. Друга частина праці В. Базлера (III, IV, V, VI, VII розділи) розкриває спробу здійснення розробленої німецьким урядом програми уже в ході війни.

Після успіхів Центральних держав на Східному фронті, особливо після окупації Варшави 5 серпня 1915 р., для німецького уряду стало актуальним здійснення його загарбницьких планів у Польщі. Це питання докладно висвітлено автором в III і IV розділах.

З метою одержання більш точної інформації Польщу, за дорученням уряду, двічі відвідав економіст професор Зерінг. В доповіді Гольвегу він пропонував економічне поневолення Польщі Німеччиною, а не Австро-Угорщиною, з урахуванням дея-

²⁹ J. Petzold. Назв. праця, стор. 1399—1402.

³⁰ Krupp und die Hohenzollern. Aus der Korrespondenz der Familie Krupp 1850—1916. Herausgegeben von Willi Boelcke, Berlin, 1956, стор. 144.

³¹ Там же, стор. 137.

³² Там же, док. 99, 99-а.

³³ F. Naumann. Mitteleuropa, Berlin, 1915, стор. 42.

³⁴ G. Theodor. Friedrich Naumann oder der Prophet des Profits, Berlin, 1957, стор. 111—113.

³⁵ H. C. Mejer. Mitteleuropa 1815—1945, Hague, 1955, стор. 108—116.

³⁶ J. Droz. L'Europe Centrale. Evolution historique de l'idée de «Mitteleuropa», Paris, 1960, стор. 20—26.

³⁷ F. Fischer. Назв. праця, стор. 233.

³⁸ Там же, стор. 240—261.

³⁹ F. Klein. Назв. праця, стор. 260.

⁴⁰ W. Basler. Назв. праця, стор. 45—46.

⁴¹ Там же, стор. 45.

ких інтересів польських панівних класів⁴². У серпні 1915 р. Гольвег вів переговори в Берліні з Буріаном, і його стриманість була свідченням того, що об'єднання Польщі з Австро-Угорщиною небажане для німецького уряду⁴³.

Найбільш повно політичну програму в польському питанні на найближчий час представив варшавський генерал-губернатор Безелер у меморандумі від 23 липня 1916 р. (його текст опублікований Г. Лемке в «Щорічнику») ⁴⁴. Веймарська і гітлерівська історична література перекурила суть цього документу, а сучасні ревізійністи використали його для виправдання політики Безелера, зображуючи генерал-губернатора «другом Польщі».

В. Конце безпідставно заявляє, що Безелер заперечував анексію і онімечування, але дотримувався політики виправлення кордонів і «не втрачав надії на створення самостійної Польщі в союзі з Німеччиною»⁴⁵. Насправді, «виправлення кордонів» означало онімечування основних польських земель. На решті території передбачалося створити «державу», яка б служила захистом німецького східного кордону⁴⁶. Цю «державу» Безелер розраховував включити або до складу Німеччини, або ж «до створеного Середньоевропейського союзу».

Меморандум Безелера було покладено в основу виданого окупантами «Акту 5 листопада 1916 р.», який проголошував «незалежність Польщі». Цей крок німецького уряду Гольвег розглядав як один із засобів сприяння переможному закінченню війни, підкресливши, що він «у жодному разі не означає надання польському народу свободи і незалежності»⁴⁷.

В. Базлер аналізує багато нарад і засідань окупаційних властей і представників німецького та австро-угорського урядів, присвячених польському питанню. Так звані австро-німецькі незгоди, по суті, стосувались різних підходів до форм закабалення Польщі, і, як правило, в цих суперечках австрійський уряд завжди уступав Німеччині, вважаючи Польщу воєнною здобиччю німецького імперіалізму.

В далішому, коли на Східному фронті склалося сприятливе для німецьких імперіалістів становище, окупанти загарбали у Королівства значні території, що дорівнювало поділу Польщі⁴⁸. Решту Королівства намагались перетворити у внутрішню колонію. Для польського народу це означало поступове його знищення. На шлях національної катастрофи штовхали Польщу, пронимецькі кола на чолі з Пілсудським. Характеризуючи зрадницьку роль пілсудчиків, автор не зміщує їх з відкритими германофілами (Студницький та ін.)⁴⁹.

Даючи оцінку політики окупантів у Польщі, В. Базлер, на нашу думку, робить де в чому більш правильні висновки, ніж польський історик Л. Гросфельд, який перебільшує австро-німецькі незгоди в польському питанні⁵⁰, а заходи німецького уряду на початку 1916 р. вважає новим політичним курсом⁵¹, що справедливо заперечує В. Базлер⁵².

Розділи V, VI, VII присвячені висвітленню агресивних намірів Німеччини щодо Прибалтійських провінцій царської Росії, анексія яких уже на самому початку війни висувалась «з усією принциповістю» прихильниками як програми-максимум, так і програми-мінімум⁵³. Автор розглядає кожну з провінцій окремо, враховуючи особливості їх внутрішнього становища і різний підхід до них з боку правлячих кіл Німеччини.

Відносно Курляндії, як і російської Прибалтики в цілому, демагогічний лозунг «незалежності» не застосовувався тому, що був намір включити її безпосередньо до складу Пруссії. Лише під впливом революції в Росії відкрита форма анексії маскувалася планами «унії Курляндії з Пруссією»⁵⁴.

Литва також з самого початку війни стала об'єктом агресії. Але тут, на відміну від Курляндії, майже зовсім не було німецьких поміщиків, а народні маси зразу ж

⁴² W. Basler. Назв. праця, стор. 121.

⁴³ Там же, стор. 121.

⁴⁴ H. Lemke. Beselers Denkschrift vom 23.7.1916 «Jahrbuch für Geschichte der UdSSR und der Volksdemokratischen Länder Europas. Bd. 4, Berlin, 1960, стор. 390—400.

⁴⁵ W. Conze. Polnische Nation und deutsche Politik im ersten Weltkrieg, Köln—Graz, 1958, стор. 179, 184.

⁴⁶ H. Lemke. Назв. праця, стор. 394.

⁴⁷ W. Basler. Назв. праця, стор. 157.

⁴⁸ Там же, стор. 209.

⁴⁹ Там же, стор. 195—200.

⁵⁰ L. Grosfeld. Polityka państw centralnych wobec sprawy polskiej w latach pierwszej wojny światowej, Warszawa, 1962, стор. 45.

⁵¹ Там же, стор. 83.

⁵² W. Basler. Назв. праця, стор. 131.

⁵³ Там же, стор. 240.

⁵⁴ Там же, стор. 254.

почали чинити опір⁵⁵. «Якщо до Лютневої революції в Росії німецький уряд відхилив усякі переговори з представниками литовської буржуазії, то після революції шукав контакту з ними»⁵⁶ і, як далі відзначає В. Базлер, розраховував на їхню підтримку.

Естонія і Лівонія були окуповані лише в кінці 1917 на початку 1918 р. Як і Курляндію, ці провінції планували включити до складу Німеччини⁵⁷.

До 1916 р. було досягнуто успіхів і на Балканському фронті. Болгарія воювала на боці Німеччини, Сербія була окупована, що дало можливість установити «безпосередній зв'язок Центральних держав з турками і постачати їх зброєю»⁵⁸. Хоч, як зазначає Ф. Клейн, успіхи на Східному фронті і на Балканах не поліпшили становища Центральних держав, а тенденція до тривалої позиційної війни на всіх фронтах і перевага Антанти в людських і матеріальних ресурсах приносила Німеччині і її союзникам все більше втрати⁵⁹, ідеологи німецького імперіалізму захлинались від захоплення, вважаючи, що їх мрії здійснюються. «Коли перший балканський поїзд,— писав Кьеллен,— прибув з Берліна в Константинополь в січні 1916 р., здавалось, що цей план («Міттельєвропа».— *І. Т.*) реалізовано»⁶⁰.

В цей час Гольвег направив Науманна і 10 депутатів рейхстагу в поїздку по Болгарії та інших завойованих країнах, де,— пише Г. Теодор,— Науманну вдалося знайти зрадників, які підтримали його програму⁶¹. Після цього він заявив у своїй брошурі, що увага «мислячого міттельєвропейця» тепер звернута на об'єднання Балкан з Серединою Європою. Якщо воно здійсниться, то програму «найсмівливіших проєктів Міттельєвропи» буде перевершено⁶². Дельбрік пішов ще далі. Сферу діяння для «Міттельєвропи» він бачив «від Північного і Балтійського до Персидського і Червоного морів»⁶³.

Щоб закрити досягнуті успіхи на Сході і примусити Францію і Англію укласти мир, німецьке командування почало наступ під Верденом (лютий—березень 1916 р.) і морський бій біля берегів Ютландії (31 травня 1916 р.)⁶⁴. Але, незважаючи на це, ходу війни не вдалося змінити. Німецький адмірал Шеер після морського бою в прототі Скагеррак заявив: «Безсумнівно, що навіть найшасливіший результат морської битви не міг примусити Англію в цій війні укласти мир»⁶⁵. Ці невдачі привели до зміни головнокомандуючого 29 серпня 1916 р.⁶⁶. «Нещадна боротьба на знищення» — ідея Гінденбурга і Людендорфа взяла верх над «стратегією виснаження Фалькенгейна»⁶⁷.

Посередником між Людендорфом і промисловими колами був полковник Бауер. Він стояв на позиції знищення Антанти і за мир диктату. Вступ у війну Румунії, чого не передбачав Фалькенгейн, був останнім приводом для його зміщення. Наводячи ці дані, Ф. Клейн підкреслює, що Людендорф здійснив лозунг «тотальної війни», який в роки другої світової війни привів до національної катастрофи. Нове керівництво припинило атаки на Верден і почало наступ на Румунію⁶⁸.

Плани німецького імперіалізму щодо цієї країни і наміри використати її проти молоді Радянської держави розглядає в своїй великій статті Маргот Хегеманн⁶⁹. Хоч стратегічно Румунія була оточена, а Центральні країни володіли сучасною зброєю, армії Макензена просувались повільно. Лише на кінець листопада 1917 р. вони окупували майже половину румунської території і взяли Бухарест. Проте і після цього румунська армія чинила опір: затримавшись на добре укріплених позиціях, вона відбила атаку німців північніше Фокшан. Отже, як відзначає автор, німецький імперіалізм зустрів перешкоду своїм намірам перетворення Румунії в напівколонію⁷⁰.

Уже 7 грудня 1917 р. в Берліні було створено «союз захисту німецьких інтересів у Румунії», куди ввійшли: 8 німецьких банків, 21 концерн, 3 акціонерні нафтові то-

⁵⁵ W. Basler. Назв. праця, стор. 265.

⁵⁶ Там же, стор. 272.

⁵⁷ Там же, стор. 314.

⁵⁸ F. Klein. Назв. праця, стор. 301.

⁵⁹ Там же, стор. 302.

⁶⁰ R. Kjellen. Die Großmächte und die Weltkrise, Berlin—Leipzig, 1921, стор. 179.

⁶¹ G. Theodor. Назв. праця, стор. 120.

⁶² F. Naumann. Bulgarien und Mitteleuropa, Berlin, 1916, стор. 48—53.

⁶³ H. Delbrück. Bismarcks Erde, Berlin, 1915, стор. 209.

⁶⁴ F. Klein. Назв. праця, стор. 304—305.

⁶⁵ Там же, стор. 305.

⁶⁶ Там же, стор. 308.

⁶⁷ Там же, стор. 303.

⁶⁸ Там же, стор. 308.

⁶⁹ M. Hegemann. Der deutsch-rumänische Friedensvertrag im Mai 1918—ein Vorstoß der imperialistischen Reaktion gegen junge Sowjetmacht, журн. «Zeitschrift für Geschichtswissenschaft», 1957, N 5, стор. 987—1010.

⁷⁰ Там же, стор. 988.

вариства і 3 великі торгівлі підприємства. Між «союзом» і англо-французьким капіталом у Румунії розгорнулась жорстока боротьба, яка б, на думку автора, тривала до рішучої перемоги однієї з імперіалістичних груп, та відбулась Велика Жовтнева соціалістична революція і міжнародна обстановка змінилась. М. Хегеманн підкреслює, що переговори про перемир'я (7—9 грудня 1917 р. в Фокшанах) між Румунією і Центральними державами велися з відома і згоди Антанти, а після підписання перемир'я «керівні кола Румунії і Антанти пішли на сепаратний мир з Центральними державами»⁷¹.

Автор наводить переконливі факти, які свідчать, що в переговорах про перемир'я і укладення сепаратного миру правлячі кола як Німеччини, так і боярської Румунії керувалися прагненням загарбати землі півдня Радянської Росії. Тому вони припинили воєнні дії (хоча румунські війська з успіхом могли оборонятись) і йшли один одному на поступки у формулюванні окремих пунктів договору. 18 лютого 1918 р. відбулася бесіда між Макензеном і Авереску, під час якої перший передав румунському представникові попередні умови миру. Від Румунії вимагали зобов'язання «підтримувати всіма засобами вивіз з України сільськогосподарської продукції для Центральних держав»⁷², а у підписаній 5 березня 1918 р. прелімінарній угоді румунський уряд зобов'язався всіляко сприяти транспортуванню військ Центральних країн через Молдавію і Бессарабію в Одесу⁷³.

Під час переговорів про укладення мирного договору з Румунією ці нахабні плани німецького імперіалізму більш відверто виклав Людендорф. «Ми не погодимось з умовами,— писав він 20 квітня 1918 р.,— які могли б нам перешкоджати в повному розвитку нашого економічного панування в Румунії і в південних державах Росії». Тому він вимагав, щоб Німеччина одержала не тільки «воєнні переваги»; зокрема, в Бессарабії німці повинні користуватись особливими правами протягом «99 років після підписання договору». Вимоги Людендорфа були включені в мирний договір⁷⁴, підписаний у Бухаресті 7 травня 1918 р. Як відзначає М. Хегеманн, це була імперіалістична угода з кабальними умовами для більш слабого партнера.

Крім того, імперіалісти, і не тільки німецькі, мали на меті використати Бухарестський мир для боротьби з Радянським урядом. На підтвердження цього автор статті наводить переконливі докази⁷⁵.

Ще до підписання договору німецький імперіалізм використав оренту дунайського порту Джурджу для контролю над Румунією і наступу на південь Росії. На початку квітня 1918 р. німецькі війська вторглись в Крим. Кайзер хвалився, що в Криму німецькі війська успішно просуваються і захопили в Севастополі багату здобич — торговий флот⁷⁶.

Оцінку грабницькому Брестському миру ми знаходимо у багатьох авторів. Л. Штерн і В. Бартель в уже названих працях наводять нові дані з архіву НДР про плани німецького імперіалізму на Сході в зв'язку з Брестським миром. Слід відзначити дві, найбільш важливі, на нашу думку, риси, які знайшли документальне підтвердження. Перша — це «претензії» і «побажання», які були покладені в основу Брестського диктату імперіалістичними групами, «зацікавленими в східних районах». Уже 24 грудня 1917 р. комітет німецької торгово-промислової палати вимагав, «щоб Росія була поставлена в залежне становище або шляхом прямої анексії, або шляхом економічних договорів»⁷⁷.

Друга риса — це віроломне і зрадницьке порушення німецьким урядом умов підписаних в Бресті договорів. 2 липня 1918 р. на засіданні представників імперського уряду і верховного командування в присутності кайзера фактично обговорювались способи і методи дальшого розчленування і закабалення Росії. Людендорф в категоричній формі вимагав: «Нам однаково потрібно мати Донську область і Баку. Тут мова йде про необхідні воєнні заходи. Якщо ми не потурбуємось про донське козацтво, то воно перекинеться до Антанти. Враховуючи становище на Західному фронті, цього не можна допустити»⁷⁸. Учасники засідання,— відзначає В. Бартель,— знали, що ці заходи будуть явним порушенням Брестського мирного договору. Верховне командування домагалось свободи дій на Сході, а уряд в такому разі цинічно все заперечував би⁷⁹.

Ще до повного краху цих розбійницьких планів близькі до кайзера воєнні і політичні діячі створили міф про «удар кинджалом в спину». Суть його зводилась до

⁷¹ М. Негетанн. Назв. праця, стор. 989.

⁷² Там же, стор. 991.

⁷³ Там же, стор. 993.

⁷⁴ Там же, стор. 996.

⁷⁵ Там же, стор. 1000.

⁷⁶ Там же, стор. 998.

⁷⁷ Л. Штерн. Назв. праця, стор. 167.

⁷⁸ В. Бартель. Назв. праця, стор. 578—579.

⁷⁹ Там же, стор. 579.

того, що з кайзера, правлячих класів і воєнщини намагались повністю зняти «відповідальність за національну катастрофу». На їх думку, в першій світовій війні німецька армія не зазнала поразки, а перемир'я Німеччина змушена була запропонувати Антанті лише тому, що революційна, антивоєнна боротьба робітничого класу і більшої рейхстагу, діяльність урядів від Гольвега до Гертлінга і, нарешті, Листопадава революція встромили армії «кинджал в спину»⁸⁰. Цю брутальну і зухвалу політичну брехню викриває в опублікованій дисертації І. Петцольд. Він цілком вірно говорить, що «не революційні дії лівих у німецькому робітничому русі, а мілітаристська політика німецьких імперіалістів та підтримка їх соціал-шовіністами нанесли удар у спину німецькому народу»⁸¹. «Перемога німецького імперіалізму була виключена з самого початку,— пише він.— Про це свідчить співвідношення сил між Антантою і Центральними державами і провал плану Шліффена»⁸².

Після розгрому гітлерізму до міфу про непереможність Німеччини в західнонімецькій буржуазній історіографії «підійшли критично», викладаючи його в завуальованій формі. «Коли ж німецький імперіалізм знову зміцнів,— пише І. Петцольд,— міф почали поширювати в первісному вигляді»⁸³. Про це свідчить вихід в 1956 р. XIII і XIV томів «Світової війни 1914—1918 рр.». «Революція дійсно була ударом кинджала в спину армії, ослабленої, але ще здатної до опору»,— роблять висновок автори XIV тому⁸⁴.

Характерно, що західнонімецька преса, відзначаючи в січні 1959 р. 100-річчя з дня народження Вільгельма II, на всі лади зображала його «противником війни», вважаючи єдиною виною кайзера те, що він у березні 1912 р. не почув «гласу божого»⁸⁵. Це натяк на «упущені можливості» зговору німецького імперіалізму з англійським.

Велика стаття Ф. Клейна дає повне уявлення про оцінку західнонімецької історіографії щодо цілей німецького імперіалізму в роки першої світової війни⁸⁶. Піддаючи всебічному аналізу праці Дехіо, Губага, Конце, Герцфельда, Ердмана та ін., які заперечують агресивну політику уряду і реабілітують німецький імперіалізм в першій світовій війні, автор статті розглядає також і фундаментальну працю Ф. Фішера⁸⁷. «Книга Фішера,— пише Ф. Клейн,— показує, що навіть у Західній Німеччині, де панували в науці такі, як Ріттер, з'являються нові думки і проблеми»⁸⁸.

В підсумку хочеться навести слова Отто Гротеволь: «Велика трагедія в розвитку нашого народу після другої світової війни полягає в тому, що лише в одній частині Німеччини були враховані уроки минулого; лише в одній частині Німеччини розвивається і прогресує нове мирне і щасливе життя»⁸⁹.

Перед трудящими НДР відкрилась широка історична перспектива саме тому, що вони зуміли критично поставитись до минулого і зробили належні висновки з уроків історії.

І. М. ТЕОДОРОВИЧ

⁸⁰ Журн. «Zeitschrift für Geschichtswissenschaft», 1963, № 5, стор. 990.

⁸¹ J. Petzold. Die Dolchstoßlegende. Eine Geschichtsfälschung im Dienst des deutschen Imperialismus und Militarismus, Berlin, 1962, стор. 15.

⁸² Там же, стор. 112.

⁸³ Там же, стор. 117.

⁸⁴ Там же, стор. 118.

⁸⁵ D. Fricke. Der 100. Geburtstag Wilhelms II und die westdeutsche Presse, журн. «Zeitschrift für Geschichtswissenschaft», 1959, N 3, стор. 658.

⁸⁶ F. Klein. Die westdeutsche Geschichtsschreibung über die Ziele des deutschen Imperialismus im ersten Weltkrieg, журн. «Zeitschrift für Geschichtswissenschaft», 1962, N 8, стор. 1808—1836.

⁸⁷ Див. замітки про книгу Ф. Фішера в журн. «Вопросы истории», 1961, № 2, стор. 194—195; 1963, № 3, стор. 200—202, № 10, стор. 182—183, № 11, стор. 189.

⁸⁸ F. Klein. Назв. стаття, стор. 1836.

⁸⁹ О. Гротеволь. Избранные статьи и речи, стор. 156.

Н. КАМЕНСКАЯ, М. ШКЛЯР. БОЕВОЙ ОТРЯД КПСС.
Госиздат БССР, Минск, 1963, 320 с.

Слід всіляко вітати науковців Білоруської РСР, які видали для масового читача книгу з історії Комуністичної партії Білорусії—одного з бойових загонів КПРС. Знати героїчну історію КПРС та її загонів—владна вимога сучасності.

Рецензована книга висвітлює історію Комуністичної партії Білорусії, починаючи від виникнення соціал-демократичних і більшовицьких організацій і до наших днів. В основу її періодизації покладені історичні віхи, визначені боротьбою Комуністичної партії за здійснення своїх програм. Висвітлюючи історію боротьби за здійснення першої Програми, автори докладно розповідають про II з'їзд РСДРП, діяльність Поліського і Північно-Західного комітетів РСДРП напередодні і в період революції 1905—1907 рр., Жовтневу революцію і громадянську війну. Вони підкреслюють, що новий етап в історії білоруського народу почався з утворенням Білоруської РСР і Комуністичної партії Білорусії (кінець 1918 — початок 1919 рр.). У боротьбі за перемогу Радянської влади на білоруській землі відзначається велика роль О. Ф. М'яснікова, В. Г. Кноріна, К. І. Ландера, І. Є. Любімова, Д. Ф. Жілуновича, О. Г. Черв'якова, В. С. Міцквявічюса-Капсукаса та багатьох інших видатних партійних та радянських працівників, які в період сталінського свавілля були або страчені, або забуті.

Але авторам необхідно було хоч коротко сказати про попередників соціал-демократії. Адже В. І. Ленін завжди говорив про необхідність встановлення спадкоємності в історії революційного руху, комуністичної ідеології по відношенню до революційно-демократичних традицій XIX ст. В окремих випадках події висвітлено без показу людей. Це, зокрема, стосується революційних подій 1905—1907 рр. і громадянської війни. Говорячи, наприклад, що після захоплення Мінська білополяками (серпень 1919 р.) ЦК партії Литви і Білорусії переїхав до Смоленська, а в Мінську і Вільно були організовані крайові центри підпільної партійної роботи, автори не згадують про їх членів і навіть керівників. Там же говориться, що для керівництва підпільними організаціями при ЦК КП(б) Литви і Білорусії було створено спеціальне бюро по нелегальній роботі,

але знову ж не називається жодного прізвища.

Вважаємо недоліком нарису те, що в ньому і згадки немає про національно-визвольний рух, хоч автори і розповідають про жорстоку, глибоко образливу політику, яку здійснював царизм по відношенню до народів окраїн Росії. Говорячи про окупацію Білорусії німецькими, а потім польськими загарбниками, вони пишуть про зраду Троцького і водночас не показали на конкретних прикладах зрадницької поведінки білоруських буржуазних націоналістів.

Після закінчення громадянської війни і воєнної інтервенції білоруський народ, як і всі народи СРСР, приступив до мирного господарського будівництва, до здійснення другої Програми партії. Автори правильно зазначають, що Комуністична партія розробила план докорінної перебудови країни, план побудови соціалізму, основні положення якого дані в геніальних працях В. І. Леніна. На конкретному матеріалі у нарисі показується здійснення цього плану в Білоруській РСР. Автори говорять, що культ Сталіна дуже негативно позначився на господарському і культурному будівництві. Внаслідок зловістих дій Маленкова великих втрат зазнала партійна організація республіки. Жертвою сталінської сваволі стали численні видатні партійні та радянські працівники: М. М. Голодед, О. Г. Черв'яков, М. Ф. Гікало, В. Ф. Шарангович та багато інших вірних синів партії і народу.

Та, як вірно говориться в нарисі, культ Сталіна не зміг спинити поступальної ходи історії, змінити природу соціалістичного будівництва. Під прапором соціалізму білоруський народ здійснив свою вікову мрію, возз'єднавши всі свої землі в єдиній Білоруській радянській державі. Докорінно змінилось лице республіки. Поряд з Радянською Україною вона стала міцним форпостом соціалізму на заході. Виросла її промисловість, на базі соціалізму перебудоване сільське господарство. В республіці сталися величезні культурні зрушення. Напередодні Великої Вітчизняної війни в Білоруській РСР працювало 12 294 школи, де навчалось понад 1700 тис. чоловік. Якщо до революції республіка не мала жодної вищої школи, то у 1941 р. уже

їх було 25, тисячі білорусів одержали вищу освіту в Москві, Ленінграді та в інших містах країни. У 51 науково-дослідній установі працювало 2227 науковців.

Неправильно, на нашу думку, зробили автори, не давши характеристики (хай самої стислої) економічного і політичного становища республіки після закінчення громадянської війни, через що не можна зрозуміти, чому партія здійснювала таку, а не іншу політику. Зокрема для широкого кола читачів може бути незрозумілим запровадження розробленої В. І. Леніним нової економічної політики (непу). В популярному нарисі, можливо, й не було потреби докладно розповідати про діяльність Комуністичної партії Західної Білорусії (КПЗБ), але того, що сказано (стор. 154), надто вже мало. У нарисі нічого не говориться про конкретну роботу КПЗБ і її людей, про зв'язки КПЗБ і КПБ. Думається, необхідно було відзначити й те, що розпуск КПЗБ (як і КПЗУ) — один з тяжких наслідків культури особи Сталіна.

Іноді автори невиправдано відступають від хронологічної послідовності у викладі подій. Так, наприклад, висвітлюючи діяльність Комуністичної партії Білорусії в 1924 р., вони спершу розповідають про боротьбу з троцькістами восени 1924 р., а потім про смерть В. І. Леніна, ленінський призов, VIII з'їзд КП(б)Б і т. д.

Мирне соціалістичне будівництво було перерване віроломним нападом фашистської Німеччини на СРСР. Білоруський народ, республіка якого першою опинилась під ударом гітлерівських полчищ, разом з усіма народами Радянського Союзу піднявся на священну битву за свою свободу і незалежність. Авторі нариса, на нашу думку, правильно зробили, що не стали переказувати відомих фактів перебігу війни, а зосередили свою увагу на очолюваній Комуністичною партією героїчної боротьбі білоруського народу в тилу ворога. В роки війни на окупованій німецько-фашистськими загарбниками території Білорусії діяло 9 підпільних обкомів, 174 райкоми і міськкоми партії, 1113 первинних партійних організацій в партизанських загонах і бригадах і 184 територіальні підпільні організації.

За час фашистської окупації в республіці були створені і вели боротьбу з окупантами 1108 партизанських загонів, об'єднаних у 199 бригад, а загальна кількість партизан перевищувала 370 тис. чоловік. За три роки партизани знищили близько 500 тис. німецько-фашистських загарбників, у тому числі 47 генералів і інших вищих чинів гітлерівської армії, розгромили 948 гарнізонів і штабів, знищили величезну кількість техніки ворога. За героїзм і відвагу, виявлені на фронтах Великої Вітчизняної війни, понад 300 тис. воїнів-білорусів нагороджені орденами і медалями і 295 чоловік удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу. Понад 100 тис. партизан нагороджені орденами і медаля-

ми, а 73 — присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Орденом Червоного прапора відзначені бойові заслуги Ленінсько-го комсомолу Білорусії.

Величезних збитків зазнала республіка. Завдяки величезним перевагам соціалістичного суспільного і державного ладу, ленінській дружбі народів надзвичайно складне завдання відбудови народного господарства БРСР було розв'язане в короткий час, а згодом значно перевершено його довоєнний рівень.

Знаменним етапом у житті Комуністичної партії і радянського народу було останнє десятиріччя. Твердий курс ЦК КПРС на відновлення і розвиток визначених В. І. Леніним, перевірених досвідом норм партійного і державного життя, насамперед принципу колективного керівництва, забезпечив широке розгортання творчої ініціативи партійних, радянських органів і трудящих мас республіки. З року в рік зростав авторитет партії, росли її ряди. За великі досягнення трудящих республіки в усіх галузях народного господарства і культури в зв'язку з 40-річчям (БРСР і КПБ) Білоруську РСР нагороджено орденом Леніна.

Друга Програма партії була здійснена. Наша країна вступила у новий період свого розвитку — період розгорнутого будівництва комуністичного суспільства, висвітленню якого автори нариса присвятили спеціальний (III) розділ. Тут розповідається про XXII з'їзд партії і прийняту ним нову Програму, аналізується організаційна й ідеологічна діяльність республіканської партійної організації, говориться про політичне і трудове піднесення білоруського народу, масовий рух за виконання і перевиконання величезного плану. За даними, що їх наводять автори, на початок 1963 р. в русі за комуністичну працю брало участь понад 700 тис. трудівників республіки, почесне звання ударників комуністичної праці завоювало 45 тис. чоловік. У нарисі наводяться конкретні дані про успішне виконання планів дальшого розвитку промисловості, сільського господарства і культурного будівництва.

Через увесь нарис червоною ниткою проходить ідея дружби народів СРСР, переконання, що КПБ є бойовим, вірним загоном КПРС, який буде всю свою роботу на гранітній основі марксизму-ленінізму. Шкода, що у книзі нічого не сказано про зв'язки КП Білорусії з КП України, про конкретні форми співробітництва двох братніх народів.

В цілому нарис написаний популярно, хорошою літературною мовою. Можна бути певним, що він матиме найширшого читача.

Можливо, треба б подумати над виданням подібної книги з історії Комуністичної партії України.

Л. В. ОЛІНИК

«ІСТОРИЧНІ ПОГЛЯДИ Т. Г. ШЕВЧЕНКА», Вид-во «Наукова думка»,
К., 1964, 244 с.

Славний ювілей — 150-річчя з дня народження геніального українського поета-революціонера Тараса Шевченка збагатив радянську науку новими дослідженнями літературознавців, істориків, філософів, фольклористів з найважливіших проблем шевченкознавства. До таких праць належить і книга «Історичні погляди Т. Г. Шевченка» — збірник статей, написаних співробітниками Інституту історії Академії наук УРСР. На основі глибокого вивчення творчості Тараса Шевченка і ґрунтовного використання історичних та мемуарних матеріалів, автори висвітлюють суспільно-історичні погляди Великого Кобзаря, докладно розповідають про той значний внесок у розробку найважливіших питань історії України, який зробив Тарас Григорович своєю творчістю та громадською діяльністю.

В програмній статті збірника І. О. Гуржій і М. Н. Лещенко справедливо зазначають, що історичні концепції Шевченка формувалися в рішучій боротьбі проти реакційної історіографії. Історію України, як і інших країн, поет-революціонер розглядав, насамперед, як історію боротьби народних мас проти соціального і національного гніту. Він невтомно пропагував ідею єднання російського, українського та інших слов'янських народів в боротьбі проти іноземних загарбників, за повалення царату. Дослідники правильно підкреслюють, що Шевченко поклав початок революційно-демократичному напрямку в розвитку історичної думки на Україні.

М. Ю. Брайчевський у розвідці «Т. Г. Шевченко і археологія» докладно характеризує участь українського поета в археологічних розкопках, що їх проводила Тимчасова комісія для розбору давніх актів у Києві. Інтерес Шевченка до старовини зберігся протягом всього його життя, а ґрунтовні знання археологічних пам'яток Тарас Григорович широко використав в своїх літературних творах.

Безперечний інтерес становить стаття Я. І. Дзири «Тарас Шевченко і українські літописи XVII—XVIII ст.» Автор переконливо доводить, що Шевченко не тільки цікавився літописом Самійла Величка, а й використав його матеріали в таких творах, як «Чигрине, Чигрине», «І мертвим, і живим, і ненарожденним...», «Великий льох», «Заступила чорна хмара та білу хмару», а також певною мірою в поезіях «Осії. Глава XIV», «Іржавець», «За байраком байрак» та ін. Наукове відкриття Я. І. Дзири має неабияке значення як для істориків, так і для літературознавців. Не випадково основні висновки молодого дослідника так високо оцінив покійний академік О. І. Білецький, їх визнала і схвалила наша наукова громадськість.

О. М. Апанович ґрунтовно проаналізувала відображення в творчості Шевченка

героїчної боротьби українського народу проти соціального і національного гноблення в XVI—XVII ст., переконливо показавши при цьому, як глибоко і проникливо Великий Кобзар інтерпретував історичні події того часу в своїх творах. Наведені автором факти цілком спростовують ще й досі поширену думку, нібито поет на першому етапі своєї творчості ідеалізував минуле України. Насправді ж, Шевченко в розумінні ряду історичних проблем, а зокрема й національного питання, випередив багатьох своїх сучасників.

Стаття Г. Я. Сергієнка продовжує дослідження О. М. Апанович щодо періоду XVIII ст., наголосуючи на тому, що Шевченко в таких творах, як «Гайдамаки», «Іржавець», «Швачка», не тільки висловив революційні прагнення закріпаченого селянства, а й закликав до боротьби з гнобителями.

Заслугове на увагу стаття Ф. П. Шевченка про висвітлення Великим Кобзарем становища і боротьби селянства України в першій половині XIX ст. Дослідник подає ряд нових історичних фактів, що свідчать про назрівання першої революційної ситуації в Росії, а творчість великого українського поета розглядає як важливий чинник розвитку цієї ситуації. «Твори Шевченка, — зазначає автор, — це не тільки літературні шедеври, а й надзвичайно цінні пам'ятники до вивчення епохи». Наголосуючи на соціальній диференціації селянства епохи розкладу кріпосництва, дослідник підкреслює, що Шевченко був на боці найбільш пригноблених, експлуатованих верств. Це дуже вірно. Абсолютно антинауково, антиісторично було б вважати Шевченка виразником ідей «сільського хутора», «міцного селянства», як це намагаються зобразити націоналістичні інтерпретатори.

У розвідках В. Г. Сарбея і А. В. Санцевича докладно висвітлюється складне і зовсім не розроблене питання — доживтєва і радянська історична література про Т. Г. Шевченка. Марксистська історіографія, як слушно зазначає В. Г. Сарбей, в особі В. І. Леніна, Г. В. Плеханова, О. М. Горького, А. В. Луначарського, на сторінках газети «Правда» визначила новий, єдино правильний підхід до оцінки Шевченка, показала його видатним політичним діячем революційно-демократичного табору, самовідданим борцем за соціальне і національне визволення народів Росії. Дожовтєва марксистсько-ленінська історіографія заклала міцний фундамент радянського шевченкознавства.

Огляд радянської історіографії, що його подає А. В. Санцевич, показує, як під впливом марксистсько-ленінських ідей актуалізується і поглиблюється тематика досліджень в галузі шевченкознавства, яке стало

вагомою ланкою суспільних наук, важливим чинником нашого наступу на буржуазну ідеологію. Сформувавшись і зміцнівши в боротьбі проти буржуазного націоналізму, радянське шевченкознавство, глибоко партійне і водночас найбільш об'єктивне, дедалі більше привертає до себе увагу прогресивних учених світу. Одним з показових прикладів, які свідчать про досягнення сучасного наукового шевченкознавства, і є даний збірник.

Високо оцінюючи рецензовану книгу в цілому, хотілося би висловити принагідно деякі свої зауваження й побажання. Так, слід було б чіткіше підкреслити, що вже в середині 40-х рр. виразно сформувалися революційно-демократичні основи світогляду українського поета. Автор «Сну» і «Кавказу», «Холодного Яру» і «Заповіту» був послідовним селянським революціонером, який зайняв провідне місце в авангарді революційної боротьби проти самодержавства. Загалом вірно, що в Шевченкових творах 40-х років позначився вплив Бєлінського, Герцена, Петрашевського. Але не слід перебільшувати цього впливу. Адже в таких кардинальних суспільно-політичних питаннях епохи, як боротьба з царатом і кріпосництвом, викриття колоніально-грабіжницької політики самодержавства, Шевченко вже тоді завдяки своїй непримиренності і послідовності зайняв позицію незламного революціонера, був постаттю винятковою, неповторною.

Автори збірника в цілому вірно висвітлюють питання про стосунки Т. Г. Шевченка з російськими революціонерами-демократами. В зв'язку з цим слід згадати, що зовсім недавно можна було зустрінути на сторінках шевченкознавчої (зокрема історичної) літератури псевдонаукове твердження, згідно з яким Шевченко був «учнем» Добролюбова і Чернишевського. Великий Кобзар виступив як поет-революціонер уже в середині 40-х рр., коли Добролюбов ще був дитиною, а Чернишевський лише в самому кінці тих років сформувався як революційний діяч. Повернувшись із заслання, український поет зустрів всіляку підтримку з боку прихильників Чернишевського. Водночас для керівного ядра «Современника» Шевченко був великим авторитетом, випробуваним революційним діячем, могутнім соратником і однодумцем, але зовсім не «учнем». Тарас Шевченко своєю полум'яною літературною творчістю зміцнював табір революційної демократії,

посилював питому вагу «партії» Чернишевського, особливо в національному і селянському питаннях. Про це прекрасно писала ще в 1946 р. М. Шагінян у своїй відомій книзі про Шевченка.

Шевченко, Чернишевський і їх однодумці не тільки відбивали настрої пригнобленого селянства, а й ставили перед народними масами революційні завдання, намагалися пробудити свідомість народу, сприяли визріванню революційних елементів серед трудящих. Революційні демократи йшли попереду мас і намагалися піднести їх до рівня своїх ідей. Діяльність революціонерів 50—60-х рр. ґрунтувалась на прагненні «*відняти селянство на соціалістичну революцію проти основ сучасного суспільства*»¹. Це ленінське положення повинно бути, на нашу думку, провідним у висвітленні історичних поглядів Тараса Шевченка.

Слід було б, на наш погляд, в окремих статтях збірника ширше показати, що звернення поета до минулого в його творах мало цілком актуальне, політичне спрямування.

Варто було більше наголосити на непохитній вірі в народ, в його велетенські творчі сили, цій провідній ідеї всієї творчості Шевченка.

Розглядаючи історичні погляди Шевченка, слід завжди пам'ятати, що спрямованість у майбутнє — пафос усієї його творчості. Увага до національного і глибоке співчуття до всіх пригноблених народів у Шевченка злиті воедино.

В дослідженнях, присвячених історичним поглядам Великого Кобзаря, слід було б підкреслити, що для поета і художника не було нічого огиднішого, ніж національний егоїзм, підозрілість, відчуження.

Заслуга авторів даного збірника полягає в тому, що вони в своїх статтях тією чи іншою мірою розглядають історичні погляди великого українського поета в органічному поєднанні з концепцією патріотизму й гуманізму Шевченка, з інтернаціональними засадами його творчості. Саме в цьому запорука дальших плідних розвідок з шевченкознавства.

Рецензований збірник — перше монографічне дослідження історичних поглядів Т. Г. Шевченка — становитиме значний інтерес для наших науковців, студентів, вчителів, для широких читацьких кіл.

Є. С. ШАБЛІОВСЬКИЙ

Г. НУДЬГА. ЛИСТУВАННЯ ЗАПОРОЖЦІВ З ТУРЕЦЬКИМ СУЛТАНОМ, Вид-во АН УРСР, К., 1963, 72 с.

Листування запорожців з турецьким султаном — своєрідне, оригінальне явище, невідоме в творчості інших народів. Ним уже давно користувались історики та літератори, але, на жаль, належної уваги дослідника воно не привертало. Г. Нудь-

га провів велику роботу по вивченню різних варіантів та редакцій, переглянувши в архівних фондах давні видання і збірники

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 235.

ки. Встановлено, що найраніший текст листа запорожців припадає на 1620 р., але обставини появи його залишаються нез'ясованими й досі. Згаданий текст є, так би мовити, прототипом твору, який згодом набрав великої популярності. Перші редакції не були цікаві з художнього боку. З розвитком їх у народній і літературній сферах з'явилися стильові засоби, взяті з козацького народного гумору, ділового листування. Відомо не тільки багато українських варіантів, а й польських та російських. У козацьких варіантах позначилась провідна роль народних мас, героїзм народу. Дотепи, словесні вигадки, сатира були підпорядковані одній меті — показати палкий патріотизм, твердою незламність народу в боротьбі з ворогами, які зазіхали на українські землі.

Листування запорожців з турецьким султаном привернуло до себе увагу після Великої Жовтневої соціалістичної революції. Нові переробки найвідомішого листа з'явилися в роки громадянської війни. Автор підкреслює, що особливо багато варіантів було створено в роки Великої Вітчизняної війни. Вони з'являлися в різних місцях фронту: на півночі і на півдні, в партизанських загонах. В додатках до кни-

ги опубліковано 17 варіантів листа, але, звичайно, це — далеко не всі. На тимчасово окупованій гітлерівцями території розповсюджувалися листівки з картиною Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султану». Листування запорожців використав відомий радянський письменник Юрій Яновський в одній з новел, написаних під час війни («Генерал Макодьоба»).

Отже, твір, що виник триста років тому, зберігав своє значення в різних історичних умовах, існування його тісно пов'язане з героїчною визвольною боротьбою народу. Є відомості, що зроблено переклади цього твору іноземними мовами.

Автору, на наш погляд, при розгляді переробок листа, створених під час Великої Вітчизняної війни, слід було ширше спинитися на характеристичні листів, відредагованих у партизанських загонах, хоча б приблизно назвати кількість редакцій, варіантів. Такі відомості доповнили б цінну працю.

Книга Г. Нудьги видана невеликим тиражем і уже вся розійшлася. Її слід перевидати новим, збільшеним тиражем.

М. М. ТКАЧЕНКО

О. С. СТРИЖАК. НАЗВИ РІЧОК ПОЛТАВЩИНИ, Вид-во АН УРСР, К., 1963, 112 с.

Топоніміка займає важливе місце серед спеціальних історичних дисциплін, оскільки назви географічних об'єктів часто єдині залишки мовного матеріалу стародавніх епох, на підставі яких можна судити про мовні процеси далекого минулого. Тому топонімічні студії становлять інтерес не лише для мовознавця, а й для історика.

З цього погляду привертає увагу книга О. С. Стрижака, присвячена річковій гідронімії Полтавщини. За післявоєнний час це перша вдала спроба монографічного дослідження, здійснюваного регіональним методом. Автор рецензованої книги виявив ерудитську і широту кругозору, збагативши своє дослідження великим порівняльним матеріалом. Приємним є вільність від досить поширеного упередженого погляду, згідно з яким слов'янська топонімія не може бути характерною для лісостепової Наддніпрянщини. О. С. Стрижаку вдалося досить переконливо показати, що в основі переважної більшості гідронімів Полтавщини лежать слов'янські корені, і це легко пояснюється з допомогою слов'янських фонетичних та словотворчих закономірностей. Очевидно, не може бути сумніву, що слов'янський етнічний елемент на Полтавщині є дуже давнім: «гідронімічне обличчя краю з доісторичних часів постійно визначає слов'янська система власних географічних назв» (стор. 95).

На наш погляд, автор надто захоплюєть-

ся так званими апелятивними назвами: переважну більшість матеріалу вміщено з розділі, присвяченому «назвам, що відбивають гідрографічні особливості краю». Найбільше з цих назв, однак, одержують тлумачення, зв'язані з етимологією «вода», «ріка», «литися» і т. п., тобто, семантично зв'язані з внутрішнім змістом того явища, що є об'єктом назви. Апелятивами у власному розумінні слова їх назвати важко. Але, очевидно, треба мати на увазі не лише закономірний рух від називних імен до власних, але й у зворотному напрямку, — особливо, коли йдеться про найдавніші епохи.

Сильною стороною топонімічного матеріалу, як історичного джерела, є його абсолютна просторова конкретність — прив'язаність до певної точки земної поверхні, а слабою — відсутність хронологічної локальності: трудність у визначенні точного часу виникнення тієї чи іншої географічної назви. Перебороти цю трудність вдається далеко не завжди. У зв'язку з цим хотілося б підкреслити, що досліджені в рецензованій книзі назви, які досить легко пояснюються з слов'янської, насправді можуть мати більш давнє, дослов'янське походження. Зокрема, ріка Альта, як і паралельні їй імена типу Льта, Лтава, Летава, може пояснюватися у співставленні з слов'янським «лит» (лити, литися тощо), однак не можна не зважати на далекі

аналогії, що зв'язують її з фракійським та балтським світом (лат. *aliūts* — джерело). Як справедливо підкреслює О. С. Стрижак, підстав для виведення слов'янської «Альта» з балтійського чи фракійського немає, але цілком можливим є виведення всіх трьох варіантів з спільного балто-фрако-слов'янського прототипу. Така можливість докорінним чином міняє справу і вносить Лівобережжя в сферу слов'янської етнології, дозволяючи висунути гіпотезу, що не лише слов'яни були в числі найдавніших насельників Лівобережжя, але й процес формування їх відбувався на цій території.

Дуже важливим з погляду етногонічних процесів є назви відетнонічного походження, яких для Полтавщини О. С. Стрижак нараховує близько десятка. На жаль, переважна більшість з них є пізніми: Литвинки, Ляхів Ковтун, Саврюк, Циганка, а мабуть і Гунище та Козарка, які навряд чи мають якесь відношення до справжніх історичних гунів та хозар. Такі назви відбивають конкретні відхилення в етнічному складі населення у порівняно недавні часи.

В цьому відношенні цікавими були б більш давні пласти, які, однак, дуже важко виявити через брак безперечних підстав

для етимологізування. Зокрема, увагу повертають такі назви, як Ворскла — Ворскол, порівняно з іменами Оскол, Сколодинка, а може й Skorodna (Сколодна з дуже ясным членуванням Сколо — дна). Маємо на увазі основу скол — у співставленні з сколоти, — за Геродотом, самоназвою скіфів. О. С. Стрижак не включає назву Ворскла до числа відетнонічних, відаючи перевагу членуванню Ворс — кол з досить малоправдоподібним тлумаченням другої основи у порівнянні з осетинським кив (глибока калюжа), тюркським көй (озеро) і т. д.

Так само дуже важливою з погляду історичної проблематики є і третя група гідронімів, виділена О. С. Стрижаком, — імена, що походять від назв населених пунктів. Не кажучи вже про інші аспекти, цей масив гідронімії здається дуже цікавим у зв'язку із створенням 26-томної «Історії міст і сіл України», яка зараз готується до видання.

Розгляд книги О. С. Стрижака можна було б продовжити, але й з сказаного ясно, що вона має велику цінність для історика і що її чекає довге наукове життя.

М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ

А. ВВЕДЕНСЬКИЙ, В. ДЯДИЧЕНКО, В. СТРЕЛЬСЬКИЙ.
ДОПОМІЖНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ, Вид-во «Радянська школа»,
К., 1963, 207 с.

Останнім часом опубліковано ряд книг і учбових посібників з допоміжних історичних дисциплін. Однак узагальнюючої праці, яка об'єднувала б усі (або майже всі) допоміжні історичні дисципліни, досі ще не було, якщо не рахувати підручника А. М. Большакова, виданого на початку 20-х років. Новий підручник, створений на основі останніх досягнень радянської історичної науки, і є відгуком на завдання, поставлені Всесоюзною нарадою істориків 1962 р.

Заслуга авторів полягає в тому, що вони прагнуть показати значення допоміжних історичних дисциплін для вивчення документів нового і найновішого часу. Виклад матеріалу автори намагаються дати до наших днів: відомості про монети і печаті радянського періоду, історія герба СРСР і т. д. Можна тільки побажати, щоб цей матеріал був розширений, а його аналіз — поглиблений і деталізований.

В розділі «Основи палеографії» є спроба дати характеристику українського скоропису XVII—XVIII ст. Значно менше уваги приділено українським матеріалам в розділах про джерелознавство, археографію, архівознавство, хоч можливості показати специфіку місцевого матеріалу тут були великі.

Замалий обсяг книги був однією з причин того, що не вдалося глибоко розкрити значення допоміжних історичних дисциплін та показати на великій кількості різноманітних прикладів специфіку джерелознавчого аналізу документів, печаток, гербів, монет та ін.

Багато чого не ввійшло в книгу, але не це повинно бути головним у її оцінці. Важливо, щоб наявний матеріал був викладений чітко, вірно і доступно. Загалом автори справилися з цим завданням. Але деякі недоречності залишилися. Зупинимось на самих основних. Посібник називається: «Допоміжні історичні дисципліни», однак визначення цього поняття немає. На стор. 6 автори говорять, що деякі допоміжні історичні дисципліни стали самостійними галузями історичного дослідження (наприклад, археологія і етнографія). Відомо, однак, що в даний час історична географія виділяється в спеціальну галузь знань. Авторі ж рецензованого посібника включають історичну географію в число допоміжних історичних дисциплін.

Водночас вони чомусь виключили з числа допоміжних дисциплін епіграфіку, лише згадавши про неї в розділі «Основи палеографії», а також папірологію, генеалогію, ономастику та ін. Топоніміка розглядається як частина історичної географії.

фії, тим часом вона є окремою допоміжною історичною дисципліною.

В посібнику розглядається 11 допоміжних історичних дисциплін, але автори зовсім обійшли питання про співвідношення цих дисциплін між собою.

Структура книги не чітка. Чому, наприклад, археографія передує палеографії, чому є геральдика, а немає тісно пов'язаної з нею генеалогії. Не може задовольнити читача визначення історичних джерел як «пам'яток того чи іншого історичного періоду, які в тій чи іншій формі фіксують історію людського суспільства, відображають реальне явище громадського життя» (стор. 10). Визначення невірне, бо, перше, з точки зору логіки не можна визначати джерело терміном «пам'ятка», оскільки є такі історичні джерела, які під цей термін не підходять, наприклад, етнографічні. По-друге, не всі історичні джерела фіксують історію людського суспільства. Є такі джерела особистого походження, що розкривають історію не суспільства, а окремої людини. Нарешті, якщо джерело фіксує історію людського суспільства, то воно і відображає реальне явище суспільного життя.

Автори також не врахували досягнень радянської історичної науки і класифікують джерела на 5 основних видів (речові, етнографічні, лінгвістичні, фольклорні, письмові), відкидаючи новий вид кіно-фото-фотодокументів, хоч останнім часом усі роботи в галузі теоретичного джерелознавства цей вид джерел виділяють в окрему групу. Вживаються терміни «зовнішня» і «внутрішня» критика, без зазначення умовності і самих цих термінів, і поділу джерелознавчого аналізу на критику «зовнішню» і «внутрішню». Немає визначення архівознавства як допоміжної історичної на-

уки, нічого не говориться про відмінність джерелознавчої класифікації історичних джерел від архівної.

Неточно визначається археографія як допоміжна історична дисципліна, яка вивчає «історію організації і розвиток методів опублікування історичних джерел». Треба б уточнити, що не всі джерела, а лише письмові. Замість визначення палеографії і хронології як допоміжних історичних дисциплін, дається походження цих слів.

В передмові автори вірно вказали на зв'язок допоміжних історичних дисциплін з бібліографією, перерахували найважливіші бібліографічні довідники і посібники. Однак при їх характеристиці не завжди є посилення на останні праці в даній галузі, або ж згадуються другорядні дослідження. Так, варто було б сказати про останнє видання праці М. Н. Тихомирова «Источниковедение истории СССР» (М., 1963), Е. Н. Каменцевої «Русская хронология» (М., 1960) та ін. Відсутність бібліографічних довідок по кожній з допоміжних історичних наук є загальним недоліком посібника.

Книгу добре оформлено, хоч бажано б дати на обкладинці зображення письмового джерела. Вдало підібрано ілюстрації, але якість їх виконання поза будь-якою критикою.

В майбутньому перед авторським колективом стоїть важке, але почесне завдання: не збільшуючи обсягу книги домогтися такої чіткості викладу, такої повноти і об'єктивності визначення і формулювань, такої доступності і простоти мови, які властиві кращим зразкам радянської навчально-педагогічної літератури.

Л. Н. ПУШКАРЬОВ

МИТО И СУСОВ. РЕВОЛЮЦИОННОТО ПРОФЪСЪЮЗНО ДВИЖЕНИЕ В БЪЛГАРИЯ (1903—1912 г.), Софія, 1962, 232 с.; *СТЕФАН ВЕЛИКОВ. ОРГАНИЗАЦИИ И БОРБИ НА КОЖАРО-ОБУЩАРСКИТЕ И КАУЧУКОВИТЕ РАБОТНИЦИ В БЪЛГАРИЯ* 1878—1944, Софія, 1963, 177 с.

МИТО И СУСОВ. РЕВОЛЮЦИОННИЙ ПРОФСПІЛКОВИЙ РУХ В БОЛГАРИИ (1903—1912 г.), Софія, 1962, 232 с.; *СТЕФАН ВЕЛИКОВ. ОРГАНИЗАЦИЯ И БОРЬБА РАБОТНИКОВ ШКИРЯНО-ВЗУТТЕВОЙ ТА ГУМОВОЙ ПРОМИСЛОВОСТИ В БОЛГАРИИ* 1878—1944, Софія, 1963, 177 с.

Дослідження історії профспілкового руху має велике наукове і політичне значення. Воно дає можливість більш повно і всебічно розкрити провідну роль робітничого класу в історичному розвитку суспільства і має велике значення для виховання на славних революційних і трудових традиціях свідомих будівників соціалізму і комунізму.

В останні роки у Болгарії створено ряд

праць, присвячених розвитку профспілкового руху в країні на різних етапах, а також історії окремих профспілок. Велику роботу в цьому напрямі проводить Кабінет історії революційного профспілкового руху при Центральній Раді профспілок Болгарії на чолі з ветераном болгарського робітничого руху Драгоєм Коджейковим.

Монографія М. Ієусова є найбільш

повним дослідженням історії революційного профспілкового руху за перше десятиріччя з часу його виникнення. В ній з позицій марксистсько-ленінської методології, на широкій документальній основі висвітлюється багатогранний і складний процес ідейного й організаційного формування, централізації революційних профспілок Болгарії під керівництвом БРСДП тісних соціалістів, розкривається їх роль у боротьбі за інтереси трудящих.

Безумовно позитивною якістю праці М. Ісусова є те, що в ній процес утворення революційних профспілок Болгарії пов'язаний з історією класової боротьби, насамперед ідейно-політичної, яку вела партія тісних соціалістів в ідеологічних, політичних і організаційних питаннях, включаючи і профспілкові. Автор доводить, що революційний профспілковий рух в Болгарії, як організований рух робітничого класу, склався в період з 1903 по 1912 р.

Позитивним є і те, що автор з науковою об'єктивністю вказує і на хиби в взаємовідносинах між партією і профспілками. Зокрема, тісні соціалісти твердили, ніби «партія і професійні спілки — це два крила соціал-демократії, які різними шляхами йдуть до однієї й тієї ж мети» (стор. 75). В практичній діяльності це призводило до порушення в деяких випадках організаційної самостійності окремих профорганізацій (стор. 87).

Значне місце М. Ісусов приділяє історії створення централізованих профспілок робітничого класу та зростанню їх значення в робітничому русі країни, а також інтернаціональним зв'язкам болгарських профспілок. Автор переконливо доводить, що партія тісних соціалістів боролася за єдність побітничого руху на класовій, революційній основі і розкриває центристську суть так званих «прогресистів», що з'явилися у 1907 р. в БРСДП (т. с.) і стояли за безпринципне об'єднання революційних та опортуністичних робітничих організацій на угодовських позиціях. На стор. 90 М. Ісусов зазначає, що тісні соціалісти в своєму розумінні профспілкового руху і ставлення до нього пролетарських партій стояли ближче до Леніна, ніж до Плеханова, але, на жаль, не розкриває цього справедливого твердження. Більше того, автор, на нашу думку, невірно твердить, ніби тісняки в той час ще добре не зрозуміли позиції Плеханова щодо нейтральності профспілкового руху і не знали гоглядів більшовиків і В. І. Леніна на характер цього руху та його зв'язків з соціал-демократичними партіями. Взагалі 1911—1912 рр., розглядом яких завершується дослідження, автор висвітлив значно слабше, ніж попередні. Але це не змінює загальної позитивної оцінки праці

М. Ісусова, яка є серйозним вкладом в історіографію болгарського робітничого руху.

Праця Стефана Великова є першим дослідженням історії галузевої профспілки — робітників шкіряно-взуттєвої та гумової промисловості, в якому розкривається боротьба одного з активних загонів болгарського робітничого класу проти капіталістичного гніту. Автор зібрав великий документальний матеріал про страйковий рух у шкіряно-взуттєвій і гумовій промисловості за півстоліття.

Наведені в книзі дані переконливо свідчать, що в результаті страйкової боротьби, яку проводили революційні профспілки під керівництвом партії тісних соціалістів (з 1919 р. — Болгарської комуністичної партії), підприємці йшли на певні поступки. Але автор не приховує і труднощів, поразок робітників, водночас розкриваючи ту серйозну шкоду, що її завдавали страйкової боротьбі реформістські профспілки.

Викликає інтерес матеріал про створення (в 1907 р.) і діяльність робітничої спілки шкіряників і взуттєвиків. Автор наводить нові дані про Незалежні робітничі профспілки, що виникли в 1924—1925 рр. після фашистського перевороту й оголошення Болгарської компартії поза законом. Опубліковані С. Великовим відомості показують безперервне зростання авторитету компартії і впливу її на Незалежні профспілки шкіряників і взуттєвиків.

Автор наводить важливі дані і про діяльність комуністів у створеній 1935 р. урядом Болгарській робітничій спілці. Він не обмежується розглядом економічної боротьби і розвитку профспілкових організацій, а висвітлює також активну участь профспілок у політичній боротьбі БКП, зокрема, захисті Г. Дмитрова і його товаришів під час Лейпцігського процесу; показує героїзм і самовідданість членів профспілок у збройній боротьбі проти фашизму в 1941—1944 рр.

Значну увагу приділяє С. Великов розкриттю інтернаціональних зв'язків профспілки шкіряно-взуттєвого і гумового виробництва. Наприклад, в 1921 р. вона збрала для голодуючих Поволжя 12 тис. левів (стор. 82). В книзі показано участь цієї спілки в Червоному Інтернаціоналі Профспілок.

Праця С. Великова не позбавлена і деяких недоліків: окремих повторень, захоплення викладом конкретного матеріалу на шкоду висновкам, узагальненням. Але загальна оцінка книги безумовно цілком позитивна. С. Великов написав працю дуже корисну і актуальну.

П. С. СОХАНЬ,
Г. Й. ЧЕРНЯВСЬКИЙ

РЕСПУБЛІКАНСЬКА НАРАДА З ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ УРСР

13 травня в Києві відбулася Республіканська нарада голів і відповідальних секретарів обласних редакційних колегій «Історії міст і сіл Української РСР». В ній взяла участь також велика група науковців Інституту історії та інших інститутів Секції суспільних наук АН УРСР, представники Головної редакції Української Радянської Енциклопедії, Архівного управління при Раді Міністрів УРСР та центральних державних архівів, Державної історичної бібліотеки УРСР, Спілки письменників, працівники преси, міністерств культури, освіти та вищої і середньої спеціальної освіти, Української республіканської ради профспілок. Всього близько 100 чоловік.

Обговорювались питання про стан підготовки 26-томного видання «Історії міст і сіл Української РСР», що готується до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції.

З інформаціями про стан підготовки томів в областях виступали голови обласних редакційних колегій: Вінницької — секретар промислового обкому КП України В. О. Птущенко, Донецької — заступник голови промислового обвиконкому І. В. Сидоренко, Закарпатської — секретар обкому КП України В. І. Білоусов та заступник голови Полтавської обласної редакційної колегії, заступник завідуючого ідеологічним відділом промислового обкому КП України Г. С. Бардик. В обговоренні взяли участь голови обласних редакційних колегій: Кримської — секретар промислового обкому КП України І. С. Чирва, Луганської — секретар промислового обкому КП України Ю. Ф. Пономаренко.

Представники обласних редакційних колегій вказували на велике значення постанови Президії ЦК КП України від 29 травня 1962 р. «Про видання багатомовної «Історії міст і сіл Української РСР», на ентузіазм, з яким зустріла цю постанову громадськість України. Обласними редакційними колегіями під керівництвом партійних комітетів та Рад депутатів трудящих проведена величезна організаційна робота: створено на громадських засадах авторські колективи в усіх містах, багатьох селах та селищах, районні редакційні комісії, обласні редакційні групи. Підкреслювалося, що видання «Історії міст і сіл Української РСР» має велике громадське, політичне і виховне значення. У збиранні

матеріалів та написанні народного літопису про Україну бере участь багато тисяч трудящих — вчителів, викладачів вузів, науковців, журналістів, письменників, робітників, службовців, колгоспників, студентів, партійних і радянських працівників. Активно включились в цю справу працівники архівів, бібліотек, музеїв. Підготовка видання історії міст і сіл сприяє розгортанню на місцях краєзнавчої роботи, внаслідок чого майже в кожному населеному пункті на громадських засадах створюються краєзнавчі музеї або музейні кімнати. В цій роботі доводиться долати багато різноманітних труднощів.

Після постанови Президії ЦК КП України від 5 лютого 1964 р. проведено уточнення структури та обсягу томів і окремих нарисів. Тепер основна увага спрямовується на найбільш повне використання різноманітних джерел (архівних, книжкових, газетних, журнальних, поточного діловодства, спогадів), ідейно-політичний, науковий та літературний рівень нарисів. Як відзначали представники областей, велику організаційно-методичну допомогу подають їм Головна редакційна колегія та колектив Інституту історії АН УРСР.

На нараді виступив начальник Архівного управління при Раді Міністрів УРСР С. Д. Пилькевич, який розповів про участь архівів України у підготовці «Історії міст і сіл Української РСР». Про роботу Державної історичної бібліотеки, де створена унікальна 140-тисячна картотека бібліографії населених пунктів України, і роботу обласних бібліотек у цій справі розповів директор історичної бібліотеки Л. Л. Макаренко.

Члени Головної редакційної колегії — завідуючий Відділом історії міст і сіл УРСР Інституту історії АН УРСР О. А. Парасунько, відповідальний секретар Головної редакції Української Радянської Енциклопедії В. М. Терлецький, директор Інституту історії АН УРСР О. К. Касименко зупинились на питаннях методології і методики підготовки видання. Письменник Іван Ле у своєму виступі, зокрема, звернув увагу учасників наради на необхідність впорядкування найменувань населених пунктів України.

На закінчення з промовою про завдання обласних редакційних колегій в справі виконання постанов Президії ЦК

КП України про написання «Історії міст і сіл Української РСР» виступив головний редактор видання заступник Голови Ради Міністрів УРСР П. Т. Тронько.

Після наради представники обласних редакційних колегій одержали наукові та методичні консультації, ознайомились з картотеками інститутів історії, мовознавства і археології АН УРСР, центральних

архівів, бібліографією Державної історичної бібліотеки УРСР тощо.

Ближчим часом обласні редакційні колегії і районні комісії одержать розгорнуті методичні вказівки. Передбачено також проведення обласних нарад представників районних комісій і авторських колективів з питань конкретних заходів по виконанню постанов Президії ЦК КП України.

В. Я. АНДРУЩЕНКО

ПРО НАУКОВУ ДІЯЛЬНІСТЬ СЕКТОРА ІСТОРІЇ ТЕХНІКИ І ПРИРОДОЗНАВСТВА ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР

Постановою Президії АН УРСР 1963 р. в Інституті історії АН УРСР був створений Сектор історії техніки і природознавства з двома відділами: історії природознавства та історії техніки.

У 1963 р. науковий колектив Сектора працював над розробкою трьох тем: історія технічного розвитку вугільної промисловості Донбасу; історія вітчизняної математики; історія Академії наук УРСР.

Крім Сектора, у виконанні названих тем беруть участь наукові співробітники інших інститутів АН УРСР, вузів та працівники промисловості. Значне місце в роботі Сектора займають дослідження, присвячені аналізу технічного розвитку вугільної промисловості Донбасу, узагальненню величезного досвіду науково-технічного прогресу одного з найбільших промислових центрів країни.

Широка наукова громадськість матиме можливість незабаром ознайомитися з першим томом чотиритомної «Історії вітчизняної математики», роботу над яким у 1963 р. завершив відділ історії природознавства Сектора (головний редактор акад. АН УРСР Й. З. Штокало). Том присвячено історії розвитку математики в Київській Русі, на Україні, Білорусії та в Росії XIV—XVIII ст. Центральними в томі є розділи, присвячені науковим працям Ейлера та Ломоносова. Велике місце приділено питанням соціально-економічного і культурного розвитку Росії у другій половині XVIII ст., розповсюдження професійної та інженерної освіти в той час, виникнення і розвитку математики в Московському університеті та в інших вищих школах, в Київській академії та Харківському колеґіумі. Окремі розділи присвячено історії математики у Прибалтиці, Середній Азії, Азербайджані, Грузії та Вірменії. Зараз ведеться робота над 2-м томом (історія математики в Росії у XIX—початку XX ст.), який буде здано до видавництва в 1964 р.

Проведена відповідна робота по підготовці до видання «Історії Академії наук Української РСР».

У 1963 р. видано наукові праці, підготовлені в Секторі історії техніки і природознавства: «Українська математична бібліографія» (відп. редактор Й. З. Штокало), «Історико-математичний збірник» № 4, (колектив авторів, відп. редактор Й. З. Штокало), «Проблеми історії науки і техніки» (колектив авторів, відп. редактор акад. АН УРСР К. К. Хренов), «Нариси з історії техніки і природознавства», вип. 3 (колектив авторів, відп. редактор К. К. Хренов), «Нариси з історії техніки і природознавства», вип. 4 (колектив авторів, відп. редактор К. К. Хренов), «Розвиток газифікації України» (канд. техн. наук П. І. Гнип), «Костянтин Костянтинович Хренов» (М. М. Матійко), «Віктор Васильович Данилевський» (К. К. Хренов і П. І. Гнип). Підготовлена поза планом і видана в 1963 р. монографія «Страницы летописи Донецкой» (акад. АН УРСР О. Н. Щербань, канд. істор. наук А. О. Рутенко).

Протягом 1963 р. у Секторі підготовлені і передані до видавництва такі праці: «Історія вітчизняної математики», т. 1 (відп. редактор Й. З. Штокало), «Нариси з історії вітчизняного природознавства», збірник наукових статей (відп. редактор Й. З. Штокало), «Нариси з історії техніки на Україні», збірник наукових статей (відп. редактор К. К. Хренов), «Вік великих надій» (канд. техн. наук А. Ю. Голля-Нікольський та Г. М. Добров), «Андрій Оверьянович Василенко» (член-кореспондент АН УРСР П. С. Кучеров та інженер В. Д. Гаврилов). Здано до друку також праці: «Історія механіки машин» (канд. техн. наук О. М. Боголюбов), «М. Д. Пильников» (В. О. Каменева).

К. В. СИТНИК

НАРАДА З ПИТАНЬ РАДЯНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Посилена увага до розробки проблем історіографії — одна з характерних особливостей розвитку радянської історичної науки в останнє десятиріччя. Рішучі заходи Комуністичної партії до подолання негативних наслідків культу особи Сталіна дали змогу широкому колу дослідників зайнятися глибоким вивченням історії історичної науки. Серед узагальнюючих праць з цієї проблеми на першому місці — видання Інституту історії АН СРСР «Очерки истории исторической науки в СССР», три томи якого, присвячені дожовтневій історіографії, вже вийшли в світ. Редколегія і великий авторський колектив праці уже приступили до опрацювання проблем розвитку історичної науки в нашій країні за роки Радянської влади, що має стати змістом наступних чотирьох томів «Очерков...». Підготовлено до друку IV том, який у квітні 1964 р. було обговорено на нараді, скликаній у Москві Науковою Радою з історії історичної науки при Відділі історичних наук АН СРСР за участю понад 150 представників науково-дослідних і вищих учбових закладів країни (з них — 17 чоловік з Києва, Харкова, Одеси, Львова, Ужгорода). Серед 30 товаришів, що виступили, було 6 українських істориків. Обговорення мало виключно творчий характер, було відзначено плідну працю авторського колективу, який іде, так би мовити, цілиною. Адже вперше за роки Радянської влади підготовлена велика синтетична праця, де підведено підсумок розвитку радянської історичної науки в перший період від 1917 р. до середини 1930-х рр. Саме такими є хронологічні рамки IV тома.

Не викликала заперечень учасників обговорення й двочастинна структура тома: перша — висвітлює величезний вклад В. І. Леніна в радянську історичну науку, а також показує власне історію історичної науки за відповідний період; друга — це конкретний аналіз розробки окремих великих проблем вітчизняної і загальної історії, а також спеціальних і допоміжних історичних дисциплін. В ході обговорення було запропоновано висвітлити вивчення й таких проблем, як історія культури, літератури, суспільно-політичної думки, робітничого і революційного руху в період імперіалізму, історія релігії та атеїзму, історична географія та ін. Висловлювались побажання повніше показати історіографію медієвістики, краєзнавства, музеєзнавства тощо, в додаток до розділу про М. М. Покровського зробити такі ж «персоналії» про Лукіна, Фрідлянда, Тарле та деяких інших видатних радянських істориків. Як на недолік, виступаючи вказували на бібліографізм окремих розділів. Та хоч це почасті і виправдане нерозробленістю проблем історії радянської історичної науки з 1917 до середини

1930-х рр., звичайно, ніяк не можна погодитися з відсутністю принципової оцінки деяких згадуваних у томі праць. Вказувалося на недостатньо обгрунтовані пояснення деяких явищ, як-от: припинення діяльності Товариства істориків-марксистів, закриття Товариства політкаторжан та ін. В окремих місцях спрощено зв'язок історичної науки з життям країни і Комуністичної партії.

В основному дискусія розгорнулася навколо чотирьох великих проблем: 1) становлення радянської історичної науки і утвердження в ній ленінської концепції, 2) остаточний крах буржуазної історіографії в нашій країні, 3) місце і роль М. М. Покровського в радянській історичній науці, 4) негативний вплив культу особи на історичну науку.

І. С. Смирнов, М. С. Волін, С. О. Шмідт (Москва), Ф. П. Шевченко (Київ) та інші, відзначаючи, що розділ «В. І. Ленін — основоположник радянської історичної науки» (автор — Ю. Н. Городецький) є одним з крашів, разом з тим вказали на необхідність висвітлення ленінського ставлення до історіографічної спадщини минулого та її представників, ленінського розуміння співвідношення суб'єктивного і об'єктивного факторів в історичному процесі тощо. І. І. Мінц, С. М. Дубровський (Москва) за власними спогадами і А. Г. Черних (Владивосток) на основі вивчення документальних матеріалів переконливо показали, що радянська історична наука з перших же етапів її існування ґрунтувалася на ленінських працях.

Проблема утвердження ленінської концепції в радянській історичній науці тісно пов'язана з проблемою завершення кризи буржуазної історіографії, проявом якої, зокрема, було те, що ряд буржуазних істориків перейшли на радянські позиції і стали чесно служити Радянській владі. Тому І. С. Галкін, С. О. Шмідт (Москва), В. Г. Сарбей (Київ), С. А. Левітан (Рига), І. В. Зав'ялова (Ростов), Б. Г. Могилянський (Томськ) висловили побажання, щоб такі видатні учені, як Лаппо-Данилевський, Тарле, Багалій не були поставлені в один ряд з відвертими реакціонерами з табору буржуазної історіографії.

А. І. Гуковський (Горький) докладно аргументував тезу про те, що місце М. М. Покровського визначається не його помилками, а заслугами в процесі боротьби проти буржуазної історіографії і становлення радянської історичної науки. Пропозиція Гуковського показати в томі «школу Покровського», незаслужено запламтовану в часи культу особи, знайшла підтримку у Ф. П. Шевченка, який підкреслив, що ця марксистська школа ві-

діграла позитивну роль в радянській історичній науці взагалі і зокрема в боротьбі проти великодержавного шовінізму і місцевого націоналізму (на жаль, ця важлива сторона радянської історіографії в підготовленому тексті тома не розкрита). В. Є. Іллерицький, А. А. Алексєєв, С. М. Дубровський (Москва), А. А. Говорков (Томськ) та інші запропонували авторам показати, як М. М. Покровський у радянський час на основі марксизму-ленінізму долав свої помилки. Разом з тим у виступах Л. М. Зак, Ю. Н. Городецького (Москва) було застереження щодо замовчування помилок і недоликів у працях Покровського.

На нараді чимало говорилося про висвітлення проблем, пов'язаних з негативним впливом культу особи на історичну науку. Зокрема, В. Г. Сарбей відзначив замовчування рядом авторів цього негативного впливу. П. П. Ковальов (Ташкент) нагадав, що історикам слід завжди пам'ятати про поступальний розвиток радянської історіографії, який не міг бути зупинений культом особи. Р. М. Бродський (Львів) відзначив непослідовність

авторів окремих розділів у визначенні місця Сталіна в історичній науці. В. І. Астахов (Харків) висловив думку, що одні автори повністю ігнорують цю проблему, другі розв'язують її надто суперечливо, і лише треті намагаються по-справжньому розібратися в ній.

В кінці обговорення виступили члени редколегії тома Ю. Н. Городецький, Л. В. Черепнін, І. Б. Берхін, А. М. Станіславська, Б. Г. Вебер, Г. Д. Алексєєва. Підсумки наради підвела головний редактор тома, голова Наукової ради з історії історичної науки академік М. В. Нечкіна. Вона відзначила велику увагу редколегії до питань розвитку радянської історичної науки в національних республіках СРСР, яким присвячується заключний VII том «Очерков...». У ході обміну думками з'ясувалося, що праці з історії історичної науки на місцях уже готуються в Українській РСР і ряді інших союзних республік. Цими працями історики відзначать славне 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції.

В. Г. САРБЕЙ

УРОЧИСТІ ЗБОРИ, ПРИСВЯЧЕНІ 80-РІЧЧЮ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ О. В. МЕДВЕДЕВА

26 березня 1964 р. в Інституті історії партії ЦК КП України відбулись урочисті збори співробітників Інституту з участю старих більшовиків, присвячені 80-річчю з дня народження визначного діяча Комуністичної партії і Радянської держави О. В. Медведєва. Вшанувати пам'ять Олексія Васильовича прийшли представники Інституту історії Академії наук УРСР, Вищої партійної школи при ЦК КП України, Київського університету ім. Т. Г. Шевченка, Архівного управління при Раді Міністрів УРСР, Держполітвидаву УРСР, Спілки письменників, преси. Для участі в зборах прибула з Москви дружина О. В. Медведєва — Варвара Андріївна, дочка Тамара Олексіївна та син Володимир Олексійович.

Збори відкрив директор Інституту І. Д. Назаренко. Він відзначив великі заслуги О. В. Медведєва, представника старої лєнінської гвардії більшовиків, яка під керівництвом В. І. Леніна підготувала і здійснила Велику Жовтневу соціалістичну революцію, успішно завершила громадянську війну.

Доповідь «О. В. Медведєв — визначний діяч Комуністичної партії і Радянської держави» зробив старший науковий спів-

робітник Інституту, кандидат історичних наук Т. М. Кольяк¹. З теплими спогадами про О. В. Медведєва поділилися старі більшовики. Член КППС з 1912 р. І. О. Полікарпов розповів, як разом з Медведєвим у 1916 р. працював на Виборзькій стороні Петрограда. Маючи великий революційний досвід, Медведєв брав активну участь в підпільних організаціях Петрограда, в підготовці Лютневої буржуазно-демократичної революції, а коли революція перемогла, він працював у Петроградській Раді робітничих і солдатських депутатів, борючись проти меншовиків. Наступна зустріч з О. В. Медведєвим відбулася 1921 р. у Чернігівській губернії. В той час Медведєв був головою губернської комісії по чистці партії. Потім — зустрічі у Харкові в 1923—1924 рр., коли Медведєв працював секретарем ЦК КП(б)У.

Члени КППС з 1917 р. Я. Н. Андрюхін і К. Ф. Зелєнська говорили про Медведєва, як про вірного лєнінця, невтомного пропагандиста і організатора мас, який, будучи на керівній роботі, сміливо висував молоді кадри, вірив у людей, завжди був готовий допомогти людям порадою і ділом.

Про ставлення Медведєва до дружини і дітей, про поводження комуніста Медведєва в побуті, про добре, шире і співчутливе ставлення до людей розповіла доцент

¹ Матеріали доповіді викладені у статті Т. М. Кольяка, «Український історичний журнал», 1964, № 2.

Київського університету О. І. Борисова, яка протягом 1930—1937 рр. жила разом з ними в одній квартирі у Москві.

Своїми спогадами про батька поділилися з присутніми діти Медведева. Вони з любов'ю говорили про батька, як про старшого товариша і друга, вмілого вихователя, доброго порадника, щирого і чесного людини.

Великий злочин Сталіна постає перед присутніми, коли Тамара Олексіївна та Володимир Олексійович розповідали про своє нелегке життя. З шкільної лави вони, ще зовсім діти, залишилися без батька. Потім їх розлучили на багато років — Володю забрали до спеціалізованого дитбудинку, а Тамару заслали в Казахстан. Коли почалася Велика Вітчизняна війна, Володимир Олексійович, приховавши своє «минуле», вступив до лав Червоної Армії, захищав Батьківщину від фашистської навали. На фронті вступив у Комуністичну

партію. Був кілька разів поранений. За хоробрість і відвагу нагороджений урядовими нагородами. Після війни працював у Білорусії, Донбасі. І всі ці роки він мовчав про батька, бо боявся правди. Він чесно жив і працював, не знаючи де його рідні, що з ними.

Як дочці репресованого батька, Тамарі Олексіївні чинилися всілякі перепони. Чотири рази вона починала навчання і її виключали, коли визнавали про батька. Та все ж таки вона здобула вищу музичну освіту. Мужність і цілеспрямованість, унаслідок від батька, допомогли їй в цьому. Незважаючи на тяжкі випробування що так незаслужено випали на долю Тамари Олексіївни і Володимира Олексійовича, вони вирости справжніми людьми гідними, рівноправними членами нашої суспільства.

Г. П. СЕМІЛЕТКА

ЗУСТРІЧ НАУКОВЦІВ З УЧИТЕЛЯМИ

27 березня 1964 р. в Інституті історії АН УРСР відбулася зустріч провідних учених з молодими вчителями-істориками республіки. Із загальною доповіддю виступив директор інституту професор О. К. Касименко, який підкреслив значення дальшого зміцнення і поглиблення творчих зв'язків учених з молодим поколінням істориків; це дає можливість ознайомлювати вчителів з актуальними проблемами вітчизняної і зарубіжної історії для того, щоб вони ще активніше пропагували історичні знання серед населення, всебічно виховували шкільну молодь, якій жити і творити при комунізмі. О. К. Касименко вказав на конкретні шляхи залучення вчителів до роботи над 26-томною історією міст і сіл УРСР, до створення нових краєзнавчих музеїв, які працювали б на громадських засадах, до виявлення і збереження нових архівних матеріалів, записів спогадів учасників важливих історичних подій на Україні тощо. Доповідач висловив упевненість, що подібні зустрічі сприятимуть посиленню зв'язків історичної науки з життям, з практикою комуністичного будівництва в нашій країні.

Професор В. А. Дядиченко докладно ознайомив присутніх з станом розробки в інституті проблем історії досоціалістичних формацій, розповів про допомогу вечірних викладачам вузів та вчителям шкіл шляхом підготовки підручників, посібників, хрестоматій, книг для читання, програм. Особливе значення в цьому матиме вихід у світ в 1964 р. нового, переробленого і доповненого видання «Історії Україн-

ської РСР» в двох томах. Про дослідження історії радянського суспільства проінформував присутніх завідуючий відділом історії соціалістичного і комуністичного будівництва П. П. Гудзенко. Він розповів про фундаментальні праці, які готують співробітники інституту до 50-річчя Великого Жовтня, відзначив, що у другому томі «Історії Української РСР», присвяченому радянському періоду, виправлені недоліки і хиби попереднього видання пов'язані з шкідливим впливом наслідків культу особи Сталіна, виклад історичних подій доведено до 1964 р.

На важливості введення в школах елементарного курсу з історії УРСР у 7-8 класах наголосив професор Ф. Є. Лось. Як один з авторів шкільного підручника історії Української РСР, він розповів, як саме подолано значні труднощі при написанні цієї праці. Ф. Є. Лось підкреслив необхідність поліпшення програми з історії СРСР та УРСР, висловив побажання, щоб учителі-історики подавали свої пропозиції щодо вдосконалення підручника з історії УРСР для шкіл.

Завідуючий відділом методики історії і суспільствознавства Інституту педагогіки УРСР М. М. Лисенко зазначив, що центром уваги відділу протягом останніх років стала перебудова викладання історії в школі у світлі рішень XXII з'їзду КПРС та нової Програми КПРС. Значне місце відводилось також методиці нового шкільного курсу — суспільствознавства та викладання історії УРСР. Було видано ряд посібників для вчителів. Відділ узагальнює передовий досвід викладання історії і суспільствознавства, під його керівництвом

вчителі підготували й опублікували цікаві праці з досвіду своєї роботи в періодичній пресі, зокрема в «Українському історичному журналі». Про участь учителів у роботі цього журналу говорив його відповідальний редактор доктор історичних наук Ф. П. Шевченко, який розповів про плани редакції щодо дальшого висвітлення пи-

тань викладання історії в середній школі і закликів присутніх якнайактивніше сприяти реалізації цих планів.

На закінчення зустрічі вчителів ознайомили з фондами бібліотеки та науковою продукцією співробітників Інституту історії АН УРСР.

В. В. БАРАНОВА

СЕМІНАР З СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

17 квітня в Центральному державному історичному архіві УРСР у Львові відбулося чергове засідання науково-теоретичного семінару з архівознавства й допоміжних дисциплін історії, в роботі якого взяло участь понад 150 науковців міста. Було заслухано доповідь директора Львівського філіалу музею В. І. Леніна Б. К. Дудикевича «Антифашистські виступи трудящих міста Львова в квітні 1936 р.» та повідомлення «Документи Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові про першодрукаря Івана Федорова», яке зробив науковий працівник архіву О. Я. Мацюк.

На семінарі також обговорено було посібник А. Введенського, В. Дядиченка і В. Стрельського «Допоміжні історичні дисципліни» (вид. «Радянська школа», К., 1963). Науковці схвалили прагнення авторів посібника допомогти студентам вузів та молодим ученим у використанні історичних джерел, а також відзначили, що історична наука потерпіла від затримки в умовах культу особи Сталіна розвитку допоміжних історичних дисциплін, що негативно позначилося на підготовці спеціалістів в галузі історії. Тому поява книги «Допоміжні історичні дисципліни» викликала великий інтерес у істориків. Учасники обговорення відзначили і труднощі авторів праці, пов'язані з тим, що в історичній науці ще багато не вивчених питань. Водночас було зроблено ряд критичних зауважень та порад для поліпшення посібника при перевиданні.

Я. П. Кісь (Львівський держуніверситет) звернув увагу на відсутність конкретного уявлення про допоміжні історичні дисципліни в окремих розділах книги. В розділі «Палеографія», наприклад, не дано чіткого визначення цього предмета, не сказано, чим же займається палеографія як наука. Вимагає поліпшення і структура самого розділу, матеріал якого чомусь викладається не в тематичному, а в хронологічному порядку. Автори говорять, що радянська палеографія відрізняється від старої дворянсько-буржуазної палеографії своєю методологією, але далі думку не розвивають. Добре розпочати цей розділ було б історією розвитку палеографії в Росії і на Україні. Не згадуються праці з палеографії і дипломатики професора

І. С. Свенціцького. Є неточності у визначенні терміну дипломатики, яка не займається вивченням історичних процесів, а допомагає істориків вірно добувати і аналізувати правдиві факти та історичні події. Зокрема, дуже мало сказано про українську дипломатику. Подається схема дипломатичного вивчення актів, як історичних джерел, але не відомо, звідки взялася ця формула. Необхідно було сказати про види документів на українських землях. Я. П. Кісь особливу увагу звернув на безліч неточностей у розділі «Хронологія», зокрема у походженні ер, вживаних сьогодні і в минулому на наших землях. Правда, автор на 125 стор. наводить ери різних народів, але незрозуміло залишилася візантійська ера і її вживання, а також виникнення нової, «християнської» ери. Невірно пояснюється літочислення індиктиам. Зовсім не показано хронологію українських земель: ні початку нового року, ні поділу тижня, дня. Неточно пояснюються назви місяців. Не з'ясовуються пасхальні цикли, без яких важко переводити середньовічну хронологію на сучасну.

В. В. Зварич (Львівський держуніверситет) зробив ряд критичних зауважень до розділу «Нумізматика», де перш за все викликає здивування розміщення матеріалу. Весь розділ охоплює 15 сторінок, вступ до нього і антична нумізматика займають 5—6 стор.; руська нумізматика 6—8 стор., а радянська — неповну сторінку. Не пояснюється, наприклад, що термін «рубль», як синонім терміну «гривна», з'явився ще в XIII ст., появились златники, сребники Русі, які відрізнялися від західноєвропейських монет своїм мистецьким виконанням і написами на них. Не приділено уваги питанню монетної стопи. Навіть не згадано про грошову реформу Петра I, внаслідок проведення якої було уперше застосовано десятковий принцип монетної системи. Нічого не говориться про появу паперових грошей, про використання золота у виробництві монет. Згадуючи про радянську грошову систему, автори нічого не говорять про випуск золотого червінця в 1923 р.

Я. Д. Ісаєвич (Інститут суспільних наук при Львівському держуніверситеті) відзначив, що в підручнику є суперечності по самому визначенню допоміжних істо-

ричних дисциплін. В одному місці сказано, що всі допоміжні дисципліни — складові частини джерелознавства, а в іншому, що джерелознавство — одна з допоміжних історичних дисциплін. Праця написана у відриві від джерел, що зберігаються в архівах нашої республіки. Адже науковий посібник розрахований на студентів, яким доведеться працювати в архівах Києва, Львова та інших міст, і він повинен би їм допомогти розібратися в тлумаченні та критичному використанні історичних джерел України. Нічого не сказано про бібліографічні посібники з історичних дисциплін, видані в Москві, Ленінграді та на Україні. Так, наприклад, в розділі «Сфрагістика» автори не використали опублікованої в «Українському історичному журналі» праці І. П. Крип'якевича, в якій подано бібліографію про українську сфрагістику. У книзі є багато неточностей і помилок в термінології, особливо щодо давньоруських документів. В розділі «Історична географія» нічого не згадується про межі адміністративний поділ України в різні періоди, зміни ландшафту, природних умов та ін. В розділі «Геральдика» нічого не сказано про герби українських міст.

Старший науковий працівник ЦДІА у Львові О. В. Маркевич вважає основним недоліком розділу «Сфрагістика» недостатність висвітлення сфрагістичних пам'яток України, хоча з цього питання опубліковано багато наукових праць. Нічого в книзі немає про печатки товариств, бібліотек, прогресивних робітничих, селянських, студентських об'єднань, комуністичних підпільних організацій. Недостатньо висвітлені печатки періоду становлення Радянської влади на Україні.

О. Я. Мацюк відзначив, що в розділі «Основи палеографії» нічого не сказано про паперову промисловість України. В ньому твердиться, що «справжнє виробництво паперу почалося лише в середині XVII ст.», тоді як за опублікованими архівними матеріалами протягом XVI ст. тільки на Волині і в Галичині існувало більше 10-ти папірень, які виробляли високоякісні, що не поступалися перед закордонними, сорти паперу. Майже нічого не сказано про філіграні, про їх значення при визначенні недатованих документів, а також для вивчення паперової промисловості і торговельних зв'язків. Допоміжна історична дисципліна, філігранологія, яка займається вивченням історії паперу і водяних знаків, безперечно, заслуговує докладнішого висвітлення. Протягом XIX—XX ст. опубліковано десятки тисяч водяних знаків, які поставили філігранологію в один ряд з іншими допоміжними історичними дисциплінами. Опубліковано та-

кож чимало матеріалів до історії українських папірень та їх водяних знаків.

О. А. Купчинський (науковий працівник ЦДІА у Львові) зазначив, що розділ історичної географії виїшов найкоротшим і надто поверховим. Про це свідчить саме визначення історичної географії як дисципліни, яка у книзі трактується приблизно так, як у Н. Наєждіна, І. Філевича та інших дослідників XIX ст. Пропоноване визначення вимагає поглиблення і пояснення. Слід було показати, що історична географія широко висвітлена у працях В. Яцунського, І. Крип'якевича, А. Попова та ін., а також подати характеристику джерел історичної географії. Топоніміку автори не вважають самостійною дисципліною, а частиною історичної географії. Історичну географію підмінюють дослідженням топоніміки в історико-географічному плані, що звучує коло питань та проблем, які покликана з'ясувати історична географія.

Викладач Івано-Франківського педагогічного інституту Я. С. Мельничук висловив жаль з приводу того, що текст посібника не був широко рецензованим перед здачею до друку. Він висловився за те, щоб поставити серйозно питання про координацію вивчення допоміжних історичних дисциплін.

Старший науковий працівник ЦДІА у Львові П. Х. Пироженко основним недоліком посібника вважає надто малу увагу його до розвитку конкретних історичних дисциплін на Україні. В розділі «Архіви й архівознавство» автори, подаючи історію архівів у Римі, Західній Європі і Росії, недостатньо згадують про архіви на Україні, зокрема про Львівський Центральний історичний архів; в розділі «Археографія» обмежуються головним чином прикладами московських і петербурзьких видань, мало говорять про розвиток археографії на Україні. В розділі «Палеографія» не подають таблиць українського письма. Роблячи періодизацію розвитку українського письма, починають перший період лише з XV ст., вбачаючи при цьому великий вплив давньоруського письма. Другий період XVI—XVII ст. характеризується, на думку авторів, впливом польського письма. Отже, нічого оригінального в розвитку українського письма вони не бачать. В розділі «Дипломатика» автори пишуть, що на Україні в дореволюційний період з питань дипломатки була надрукована лише одна стаття І. Крип'якевича про універсали Богдана Хмельницького. Однак відомо, що були інші праці з цього питання.

Семинар викликав інтерес серед науковців Львова до спеціальних історичних дисциплін.

Н. Ф. ВРАДІЙ

КОНФЕРЕНЦІЯ ВИКЛАДАЧІВ УЖГОРОДСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Щороку у квітневі дні при Ужгородському державному університеті проводяться наукові конференції професорсько-викладацького складу з участю працівників Закарпатського музею та вчителів області. Чергова 18 конференція, яка проходила на всіх кафедрах з 23 квітня по 7 травня, була присвячена 94-ій річниці з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Її відкрив ректор університету доц. Д. В. Чепур. На пленарному засіданні доц. А. О. Гончаренко прочитав доповідь: «Роль хімізації виробництва в створенні матеріально-технічної бази комунізму». На заключному засіданні з доповіддю «Завдання колективу університету в світлі Постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальший розвиток науково-дослідної роботи у вищих учбових закладах» виступив доц. В. С. Петрус.

На секції суспільних наук було заслухано доповіді: І. Д. Федотенкова — «Мирне співіснування та світовий революційний рух», Л. Й. Голдовського — «Деякі прийоми фальсифікації діалектичного матеріалізму сучасними правими соціалістами», В. М. Логойди — «До питання про формування наукового світогляду в період розгорнутого будівництва комунізму» та ін. Чимало доповідей було присвячено історії Закарпаття. Так, І. Г. Писакель зробив доповідь «Нові досягнення руху за комуністичну працю на Закарпатті», М. Е. Ротман — «Боротьба закарпатських комуністів за створення масової антифашистської організації молоді в 1935—1939 рр.», М. П. Макара — «Деякі питання піднесення культурного рівня трудящих — угорців Закарпаття за роки Радянської влади», Л. М. Бахматова — «Деякі питання діяльності Закарпатської обласної партійної організації серед жінок у 1944—1946 рр.», М. В. Арсентев — «До питання розвитку деревообробної промисловості західних областей України (на матеріалах Івано-Франківської, Закарпатської і Чернівецької областей) у 1946—1960 рр.», Н. П. Баженова — «Боротьба Закарпатської крайової комуністичної організації за маси», М. А. Мазюта — «Сучасне весілля робітників соляних шахт Закарпаття», С. І. Пеняка — «Наслідки розкопок 1963 р. слов'янського поселен-

ня в селі Знячево», В. Ю. Ганчин — «До питання про дипломатичну підготовку приєднання Закарпаття до Чехословацької Республіки», працівник Інституту суспільних наук Львівського університету В. В. Грабовецький — «Спільна антифеодална боротьба прикарпатських і закарпатських опришків», І. Г. Шульга — «Соціально-економічні відносини закарпатських міст в кінці XVIII — першій половині XIX ст.», Т. М. Сопко — «З історії розвитку виноградарства і садівництва на Мукачівщині та Берегівщині в XVI—XVII ст.».

Питанню історії країн народної демократії були присвячені доповіді: В. В. Хайнаса — «Питання боротьби проти фашизму і війни на сторінках центрального органу Компартії Угорщини в 1935—1938 рр.», О. В. Хланти — «З історії розвитку братерського співробітництва Української РСР з Чехословаччиною в 1956—1962 рр.», В. П. Мисюри — «Страйкова боротьба сільськогосподарського пролетаріату Чехословаччини в 1919—1923 рр.», І. М. Горвата — «З історії боротьби трудящих Угорщини за соціалістичну перебудову сільського господарства в 1959—1963 рр.», І. Г. Повхана — «З історії боротьби Угорської Народної Республіки проти підривної діяльності імперіалістичної реакції, за мир і колективну безпеку в Європі (1949—1955 рр.)», В. І. Худанича — «З історії боротьби Комуністичної партії Угорщини в захист Радянського Союзу (червень 1941 — червень 1942 рр.)», М. В. Трояна — «До питання про перемогу соціалістичної революції в Угорщині 1919 р.», І. М. Гранчака — «З історії робітничого руху в Угорщині в 1924 р.», Г. В. Марченко — «Загострення класової боротьби на селі в Румунії і заходи уряду по закріпленню аграрної реформи», О. І. Русина — «Допомога Радянського Союзу Угорщині в ліквідації економічних труднощів після контрреволюційних подій 1956 р.», Я. І. Штернберга — «Російська робітничая преса про селянські виступи в Угорщині в кінці XIX ст.», І. М. Мешка — «Місце і роль банку в економічній програмі Л. Кошута та ін.

Г. П. ГАРНОДІЯ

МІЖНАРОДНА КОНФЕРЕНЦІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 1100-РІЧЧЮ ПОЧАТКУ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ПИСЬМЕННОСТІ

У жовтні 1963 р. в містах Брно і Нітрі (Чехословаччина) відбулась міжнародна конференція з нагоди 1100-ї річниці при-

ходу візантійської місії у Велику Моравію і початку слов'янської писемності, за участю близько 100 істориків, археологів,

філологів, юристів з багатьох країн Європи і США. Радянська делегація була представлена директором Інституту археології АН СРСР академіком Б. О. Рибаківим, завідувачим відділом слов'янської археології Ленінградського відділення цього ж Інституту, доктором історичних наук М. К. Каргером і автором цих рядків — науковцем Інституту археології АН УРСР.

В дискусіях зіткнулися в основному дві точки зору. На думку однієї групи істориків, Велика Моравія була дофеодалним утворенням. Інша вважає, що феодалізм з'явився у моравських, словацьких і паннонських слов'ян ще до початку IX ст., і розглядає Велику Моравію як феодальну державу. Серед прихильників цієї точки зору слід назвати чехословацьких вчених, зокрема Й. Поуліка і Я. Декана, які одержали нові археологічні матеріали про Великоморавську державу і свої останні відкриття в цій галузі продемонстрували на ювілейній конференції. Йозеф Поулік проголосив доповідь «Археологічні дослідження і Велика Моравія», Ян Декан розкрив питання зв'язків чехословацьких земель з пізньоантичними і візантійськими областями в передкириломефодіївський час. Інші доповідачі також торкалися різних важливих аспектів історії Великоморавської держави. Слід відзначити змістовні доповіді Франтішека Грауса про становище Великоморавської імперії в Європі та її внутрішню структуру, Антоніна Достала — про мовну проблему

за часів Кирила і Мефодія та Карела Горалекса — про соціальну роль кирило-мефодіївської літератури. Академік Б. О. Рибаків підкреслив, що марксистська історіографія приділяє значну увагу питанням соціально-економічного устрою та історичній долі Великої Моравії, відзначив цінний вклад чехословацьких археологів у дослідження матеріальної культури великоморавського часу.

Учасники конференції оглянули в Брно ювілейну виставку «Велика Моравія», ознайомилися з археологічними пам'ятками часів Великоморавської держави.

Архітектурні пам'ятки городищ після їх дослідження законсервовано і зроблено доступними для огляду, над найціннішими з наукової точки зору збудовано спеціальні павільйони, в яких влаштовано виставки археологічного матеріалу, знайденого під час розкопок городищ, а також експонуються креслення і фотографії археологічних об'єктів.

У своєму виступі по чехословацькому радію я поділився з радіослухачами враженнями від конференції і розповів їм про досягнення радянських українських археологів.

Загалом, слід відзначити чудову організацію роботи конференції. Я мав можливість також обізнатися з структурою і науковою тематикою Інституту археології Чехословацької Академії наук в Празі. Користь від таких живих безпосередніх контактів між вченими різних країн безперечна.

Р. О. ЮРА

3 ДОСВІДУ РОБОТИ ПАРТІЙНОГО АРХІВУ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ ІЗ СТАРИМИ БІЛЬШОВИКАМИ

Робота з старими більшовиками, з учасниками революційних подій завжди займала визначне місце в партійних і державних архівах. Про це свідчать численні документи архівних фондів. Тільки працівниками Одеського іспарту, а після його реорганізації — партархіву зібрано близько 1200 спогадів найбільш активних учасників революційної боротьби 1903—1920 рр. При деяких спогадах зберігаються фотографії, анкети активних діячів революційної боротьби, листівки. Ці спогади — важливі, а в деяких питаннях, зокрема, коли не збереглися архівні документи, — єдине джерело вивчення революційних подій.

Кілька десятків років відділяє нас від славної революційної боротьби нашого народу. Здавалося б, що все або майже все з героїчного минулого нашого народу уже відоме і що роботу з учасниками революційних подій і, зокрема, з старими більшовиками можна припинити. Однак погляди такі є не тільки не обгрунтованими, але і шкідливими. В цьому ми глибоко пе-

реконались, працюючи над нарисами «З історії Одеської партійної організації», а також при підготовці ряду інших праць.

Близько чотирьох років напружено працював створений Одеським обкомом партії авторський колектив над підготовкою книги «З історії Одеської партійної організації». При цьому нам подали неоціненну допомогу старі більшовики, активні учасники революційних подій на півдні України. З допомогою Центрального партійного архіву Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС ми скликали нараду старих більшовиків, на яку з'явилося понад 50 чоловік. Протягом місяця вони читали і обговорювали макет, робили свої зауваження, підкріплювали їх відповідними документами з архівів. Так само було проведено обговорення макета і в Ленінграді.

Після цього авторський колектив ретельно вивчив стенографічні записи, при зустрічах з старими більшовиками уточнював факти, додатково вивчав архівні документи. В результаті було внесено істотні

доповнення. Були порушені і нові питання, над якими тепер працюють штатні і позаштатні працівники партійного архіву, зокрема, про діяльність більшовиків в бесарабському підпіллі в 1918—1922 рр., про підпільні комуністичні батальйони в 1919—1920 рр., зародження комсомольської організації, оцінка діяльності соцмолу, діяльність Ленінського батальйону (1918 р.), розпуск Одеського губкому партії в 1920 р. З усіх цих питань ми одержали від старих більшовиків 27 розгорнутих спогадів і більше 30 архівних документів.

Крім виступів, які були застенографовані, перевірені і підписані кожним промовцем, більшовики надіслали 19 розгорнутих спогадів про громадянську війну, 66 документів, знайдених в архівах, унікальні газети і книги.

Партійному архіву подають значну допомогу старі більшовики і в підготовці до друку та обговоренні інших праць. Значну допомогу вони подали нам у підборі документів для збірника «В огне гражданской войны», виданому у 1962 р.

На 1965 р. ми плануємо видати збірник спогадів найбільш активних діячів громадянської війни на півдні України. Багатьох учасників, спогади яких залиша-

лись в архіві, уже немає в живих, і оскільки у спогадах є багато протиріч, ми їх періодично обговорюємо з старими більшовиками; вони уточнюють окремі моменти.

Тепло зустрів читач книги В. Г. Коновалова «Подвиг «Алмаза». Зразу ж після її виходу ми розіслали листи старим більшовикам, морякам, які працювали в Одесі в роки громадянської війни, з проханням узяти участь в обговоренні книги. На наші листи відгукнулись алмазовець О. О. Клименко, багато старих моряків. Майже всі учасники обговорення дали високу оцінку книзі, вказували на правдиве висвітлення революційних подій.

На початку цього року вийшла книга старого більшовика, члена партії з 1917 р. А. А. Гончарова «Шел отряд по берегу». Зараз ми готуємося провести обговорення і цієї книги.

З допомогою старих більшовиків архів проводить значну роботу по вивченню життя і діяльності діячів, які в період культу особи Сталіна були безпідставно репресовані.

Старі більшовики подали нам велику допомогу, і немає сумніву, що це тільки початок, що вони зроблять значно більше.

Р. Д. ЧАЙЧУК

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ

26 лютого 1964 р. на засіданні об'єднаної вченої ради суспільних наук АН УРСР відбувся прилюдний захист докторської дисертації «Робітничий клас України і його революційна боротьба в 1914—1917 рр.» старшим науковим співробітником Інституту історії АН УРСР Й. Т. Щербиню. Виступили офіційні опоненти доктори історичних наук Л. М. Іванов, М. А. Рубач, І. І. Компанієць, а також неофіційні — доктор філософських наук І. Д. Назаренко, доктор історичних наук В. А. Дядиченко, член-кореспондент АН УРСР М. І. Супруненко.

16 квітня 1964 р. на засіданні об'єднаної вченої ради суспільних наук АН УРСР відбувся прилюдний захист дисертації на вчений ступінь доктора історичних наук старшим науковим співробітником Інституту історії АН УРСР О. С. Компан на тему: «Міста України в другій половині XVIII ст.» Офіційними опонентами виступили доктори історичних наук В. О. Маркіна, М. І. Павленко, А. О. Введенський, неофіційними — М. І. Марченко, М. А. Рубач, кандидат історичних наук В. М. Зайцев.

29 квітня 1964 р. на засіданні об'єднаної вченої ради суспільних наук АН УРСР відбувся прилюдний захист дисертації на

здобуття вченого ступеня доктора історичних наук І. С. Дзюбком на тему «Боротьба за марксистсько-ленінське вирішення національного питання в Чехословаччині». Офіційними опонентами виступили доктори історичних наук І. М. Мельникова, В. І. Клоков, В. Я. Тарасенко, О. І. Недерезов і неофіційні опоненти В. К. Танчер, А. О. Введенський, І. А. Петерс, П. О. Недбайло, Д. Х. Острянін.

Й. Т. Щербині, О. С. Компан і І. С. Дзюбку присуджено вчений ступінь доктора історичних наук.

Г. П. КРАВЧЕНКО

27 квітня 1964 р. у Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка відбувся прилюдний захист докторської дисертації «Більшовицькі організації України в Жовтневій революції» У. І. Рядніною. Офіційними опонентами виступили член-кореспондент АН УРСР М. І. Супруненко, доктори історичних наук М. І. Марченко, І. І. Шевченко, М. В. Черненко, які відзначили, що дисертація У. І. Рядніної є цінним вкладом у вивчення історії соціалістичної революції на Україні.

Вчена рада присудила У. І. Рядніній вчений ступінь доктора історичних наук.

Г. І. КОВАЛЕНКО

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. **А. В. Санцевич.** Дружба народов СССР в послевоенной украинской советской историографии. **П. П. Бачинский, М. А. Коновалов.** Борьба КП(б)У против троцкизма в начале 20-х годов. *К 25-летию воссоединения западноукраинских земель.* **Я. Я. Колотуха.** Воссоединенная Украина. **И. Я. Кошарный.** Подъем культурно-технического уровня рабочих западных областей Украинской ССР. **Е. М. Галушко, Б. К. Дудыкевич,** КПЗУ — организатор борьбы трудящихся Западной Украины за воссоединение с Советской Украиной. Сообщения. **Ю. А. Курносков.** Рождение новой формы обучения без отрыва от производства, **А. С. Кудлай.** Рост культурно-технического уровня рабочего класса в послевоенный период (1945—1953 гг.). **Т. Н. Кольяк.** Из истории химизации народного хозяйства. **П. М. Яцкив, И. М. Шумейко.** Комсомол — верный помощник Коммунистической партии Западной Украины. **М. К. Кучеров.** Коммунистическая партия Восточной Галиции — организатор советского строительства в 1920 г. **В. И. Буганов.** О некоторых методах работы В. И. Ленина над источниками в работе «Империализм, как высшая стадия капитализма». Заметки. **В. И. Полурез.** Новые формы соревнования в металлургической промышленности Украинской ССР (1959—1961 гг.). **Д. П. Костенко.** Социалистическое соревнование животноводов Юга Украины в 1956—1962 гг. **С. М. Сырцова.** Рабочий класс Украины в хозяйственном строительстве (1937—июнь 1941 гг.). **В. Ю. Твердохлеб.** Коммуна в селе Микитинцах. К истории городов и сел Советской Украины. **М. К. Ивасюта.** Новый Раздол. **Я. И. Биличенко.** Скоморохи. **П. С. Дышлевой.** Из опыта написания истории села Фурсы. В помощь преподавателю истории. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация.